Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu

Tom III

Warszawa 2013

SiM III.indd 1 2014-01-21 22:35:58

Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu

Redakcja
Ryszard F. Mazurowski
Dariusz Manasterski
Katarzyna Januszek

Sekretarz
Marcin Białowarczuk

Recenzenci
prof. dr hab. Janusz Czebreszuk
dr hab. prof. UMCS Jerzy Libera
dr hab. Przemysław Makarowicz

Tłumaczenie streszczeń
Barbara Majchrzak

Skad i łamanie: Marta Bura

© Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 2013.

Drukarnia: www.foto-druk.pl

ISSN: 2084-4042

SiM III.indd 2 2014-01-21 22:35:59

SPIS TREŚCI

Adam Wawrusiewicz
Ceramika typu Sokołówek na Podlasiu i jej znaczenie w rozwoju społeczności subneolitycznych Polski północno-wschodniej 5
Pottery of the Sokołówek type in Podlachia and its significance in the development of sub-Neolithic communities of North-Eastern Poland (summary)

Dariusz Manasterski, Katarzyna Januszek
Lokalna społeczność z wczesnej epoki brązu nad dolną Utratą na przykładzie odkrycia z Grądów, gm. Leszno 25
Early Bronze Age local community in the area of the lower Utrata river based on the discovery in Grądy, Leszno municipality (summary)

Aneks. Maciej T. Krajcarz
Ekspertyza petrograficzna zabytku kamiennego ze stanowiska Grądy, gm. Leszno, woj. mazowieckie 49

Микола Кривальцевич
Уникальное погребение бронзового века в Борисовщине (Предполесье Беларуси): новые аспекты интерпретации 51
Mikola Kryvaltsevich
The Bronze Age unique grave in Borisovshchina (Sub-Poles'e of Belarus): New aspects of interpretation (summary)

Wojciech Borkowski, Mariusz Kowalewski
Groty strzał z epoki brązu w świetle danych taksonomiczno-chronologicznych z obszaru Mazowsza i Podlasia 67
Arrowheads from the area of Masovia and Podlachia in the context of Bronze Age materials (summary)

Joanna Gawrońska, Artur Grabarek, Michał Przeździecki
Osadnictwo kultury trzcinieckiej na stanowisku nr X w Falęcinie, woj. mazowieckie 101
Settlement activity of the Trzciniec Culture at site X in Falęcin, Masovian Voivodeship (summary)

Paulina Skorupska
Ceramika kultury trzcinieckiej ze stanowiska 7 w Brwinowie, pow. Pruszków 115
Pottery materials of the Trzciniec Culture from site 7 in Brwinów, Pruszków county (summary)

Mariusz Kowalewski
Inwentarz krzemienny kultury trzcinieckiej z osady w Brwinowie, stanowisko 7, woj. mazowieckie w świetle analizy technologicznej materiałów z wykopu 3 183
Inventory of flint artifacts from the settlement in Brwinów, site 7, Masovian Voivodeship, in the context of technological analysis of materials from trench 3 (summary)

Wskazówki dla autorów 199

SiM III.indd 4 2014-01-21 22:35:59

Adam Wawrusiewisz

CERAMIKA TYPU SOKOŁÓWEK NA PODLASIU I JEJ ZNACZENIE W ROZWOJU SPOŁECZNOŚCI SUBNEOLITYCZNYCH POLSKI PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ

Słowa kluczowe: neolit, Mazowsze i Podlasie, typ Sokołówek, kultura prypecko-niemeńska, kultura niemeńska, ceramika subneolityczna.

Problematyka genezy i rozwoju ugrupowań subneolitycznych Polski północno-wschodniej w dalszym ciągu należy do najsłabiej rozpoznanych zagadnień naszej prahistorii. Wynika to zarówno z niedostatecznego stanu prac terenowych i publikacji źródeł, jak również, a może przede wszystkim wieloletniej luki pokoleniowej w badaniach nad społecznościami tzw. „strefy leśnej". Jej uzupełnienie wydaje się kluczowe dla możliwie pełnego zrozumienia dynamiki procesów kulturowych zachodzących na pograniczu Europy Wschodniej i Zachodniej w okresie neolitu i początkach epoki brązu.

Przedkładany tekst stanowi syntezę wcześniejszej wypowiedzi autora dotyczącej możliwości wyróżnienia potencjalnie najstarszych materiałów subneolitycznych na obszarze Niziny Północnopodlaskiej[1]. Prowadzone tu współcześnie prace analityczne dają bowiem możliwość zabrania głosu w toczącej się w ostatnich latach dyskusji nad genezą społeczności kultury niemeńskiej[2], widzianej jako swoista synteza tradycji środkowoeuropejskich kultur agrarnych i świata subneolitu strefy leśnej Europy Wschodniej (Czarniavskij 2001; 2011; Józwiak 2003, s. 71).

Wielość poglądów i opinii dotyczących początków KNi (i szerzej społeczności subneolitycznych na ziemiach polskich) została ostatnio obszernie omówiona przez B. Józwiaka (2003, s. 26n.). Nie ma więc tu potrzeby kompleksowego przedstawiania całości zagadnienia. Zasadne wydaje się jednakże przytoczenie dwóch głównych modeli wyjaśniania tego zjawiska.

[1] Pełną wypowiedź autora zaprezentowano w referacie pt. „Ceramika wczesnosubneolityczna na Podlasiu. Przyczynek do badań nad genezą kultury niemeńskiej" wygłoszonym podczas konferencji naukowej, pt. „Supolnasci kamennovo i bronzavovo viakov mižrecza Wisły i Dniapra", która odbyła się w Mińsku w dniach 5-7 marca 2013 roku.

[2] W niniejszym opracowaniu użyto następujących skrótów: KNi – kultura niemeńska; KP-N – kultura prypecko-niemeńska.

SiM III.indd 5 2014-01-21 22:35:59

W pierwszym ujęciu, reprezentowanym głównie przez polskich badaczy dominuje pogląd o „wschodniej" genezie KNi. Według E. Kempisty wykształciła się ona w rejonie środkowego i górnego dorzecza Niemna oraz zachodniej części Polesia. Miało do tego dojść w efekcie przemian lokalnych społeczności, których materialnym odzwierciedleniem były zespoły typu Dubiczaj – aktualnie KP-N (Kempisty 1973, s. 66-67; por. Czarniavskij 1979). Koncepcje zakładające allochtoniczną genezę zjawisk subneolitycznych na Niżu Polskim pojawiły się również w opracowaniach badaczy związanych z ośrodkiem poznańskim (Kośko 1979; Czebreszuk 1988). Myśli te rozwinął B. Józwiak (2003) dokonując pełnego opracowania materiałów subneolitycznych z obszaru międzyrzecza Odry i Wisły. Według niego KNi miałaby uformować się w rejonie białoruskiego Poniemnia, Polesia oraz dorzecza Bugu, co związane było z szeregiem inspiracji i oddziaływań niżowych społeczeństw wczesnoagrarnych na lokalne podłoże wczesnosubneolitycznej KP-N (Józwiak 2003, s. 71). Tym samym rozszerzył on obszar topogenezy KNi w kierunku zachodnim (w rejon dorzecza Bugu).

Odmienną koncepcję początków KNi zaprezentował w ostatnich latach M. M. Czarniavskij (Czarniavskij 2001; 2003; 2011). Zaakcentował on dobrze czytelne różnice dzielące materiały wczesnosubneolityczne (kultura prypecko – niemeńska) i późniejsze, związane już z rozwojem „klasycznej" KNi. W efekcie reanalizy źródeł i swych wcześniejszych opinii (por. Czarniavskij 1979) doszedł on do wniosku, iż niemożliwe jest określenie wiarygodnego ciągu rozwojowego, odzwierciedlającego „białoruską" topogenezę KNi (Czarniavskij 2011). Według niego kultura ta miałaby uformować się na obszarach międzyrzecza środkowego biegu Odry, Dolnego Bugu i Świsłoczy (lewy dopływ Niemna) już w okresie początku V tys. p.n.e., a więc synchronicznie z rozwojem KP-N (Czarniavskij 2011, s. 84). Powstanie KNi wiązałoby się tu z aplikacją pewnych cech wytwórczości ceramicznej i wybiórczych elementów gospodarki wytwórczej przez społeczności postmezolityczne (por. Cyrek, Grygiel, Nowak 1982; 1983). W efekcie miało to umożliwić wzrost demograficzny populacji i ekspansję uformowanej już klasycznej KNi na obszary zachodniej Białorusi (Czarniavskij 2011).

Powyższe, bardzo rozbieżne opinie skłaniają autora do podjęcia rozważań nad genezą kształtowania się KNi z perspektywy północnego Podlasia. Stanowią one bowiem część wspólną obydwu zarysowanych koncepcji. Wydaje się, przyjmując allochtoniczną koncepcję topogenezy „białoruskich" ugrupowań KNi, iż właśnie tu należałoby poszukiwać pierwowzorów zjawisk „niemeńskich". Mało wiarygodne wydaje się bowiem założenie o „wiślańsko-

SiM III.indd 6 2014-01-21 22:35:59

odrzańskiej" teopogenezie tych zjawisk. KNi pojawiła się tu już w formie „klasycznych" uformowanych zespołów, co nastąpiło około 3600/3700 BC (por. Czebreszuk 1988; Józwiak 2003).

Zdaniem autora mało prawdopodobne byłoby również założenie, iż samo pojawienie się ceramiki w środowisku społeczności łowiecko-zbierackich nastąpiło w efekcie kontaktów ze środowiskiem kultur wczesnoagrarnych Niżu Środkowoeuropejskiego (por. Cyrek, Grygiel, Nowak 1982; 1983; Czarniavskij 2011). Kluczowa jest tu bowiem forma naczyń klasycznej KNi – prawie wyłącznie ostrodennych garnków, które nie znajdują formalnych odpowiedników w wytwórczości neolitu bałkańsko-środkowoeuropejskiego. Jest ona natomiast bardzo charakterystyczna dla całej strefy leśnej Europy Wschodniej (Józwiak 2003). Cechy neolitu środkowoeuropejskiego pojawiają się w wytwórczości ceramicznej „klasycznej" KNi niejako „wtórnie" i ograniczają się do wybiórczych elementów ornamentyki. Ich obecność nie zmienia jednakże właściwego „rdzenia tradycji niemeńskiej", której egzemplifikacją jest właśnie forma ostrodennego garnka.

Z perspektywy poszukiwań najstarszych materiałów subneolitycznych na obszarze Niziny Północnopodlaskiej najbliższym punktem odniesień wydają się zespoły KP-N z obszaru Zachodniego Polesia i dorzecza Niemna (Ryc. 1), dawniej określane jako typ Dubiczaj (Czarniavskij 1979, s. 50n.; 2001; 2011; Józwiak 2003, s. 57-63). Jak dotychczas na obszarze Niziny Północnopodlaskiej nie zadokumentowano jednakże materiałów, ściśle odpowiadających idei wytwórczości ceramicznej KP-N (Wawrusiewicz 2011). Zespoły takie znane są natomiast z terenu Równiny Augustowskiej (Ryc. 1) (Sulgostowska 1978; Kempisty 1984; Kempisty, Sulgostowska 1991; Brzozowski, Siamaszko 2002, s. 83-84). Pojedyncze punkty osadnicze KP-N, o niekiedy dyskusyjnej przynależności kulturowej (np. Grądy-Woniecko stan.1) wydzielono również ostatnio w rejonie Kotliny Warszawskiej i środkowego odcinka doliny Narwi (Józwiak, Domaradzka 2011). Jednakże w opinii autora nie dają one podstaw do rozszerzania na zachód zasięgu ekumeny tych zjawisk kulturowych. Wydaje się zatem, że osadnictwo wczesnosubneolitycznej KP-N na obszarze Polski północno-wschodniej związane jest wyłącznie z określonym mikroregionem pojezierzy zlokalizowanych na północ od górnego i środkowego odcinka Biebrzy, a więc z obszarem o bardzo odmiennych względem „niżowej" części Podlasia warunkach środowiskowo-przyrodniczych. Ważnym czynnikiem determinującym swoistą „izolację" osadnictwa obydwu regionów była zapewne zabagniona i szeroka na około 10-20 kilometrów Kotlina Biebrzańska (Kondracki 2002, s. 209).

SiM III.indd 7 2014-01-21 22:35:59

Niemniej brak (lub ściślej śladowa ilość) na Podlasiu i Mazowszu śladów osadnictwa KP-N nie oznacza braku poszczególnych cech wytwórczości ceramicznej charakterystycznej dla tych ugrupowań (jak również dla całego kręgu ugrupowań wczesnosubneolitycznych zachodniej rubieży strefy leśnej Europy Wschodniej). Przykładem najbardziej inspirującym jest wyróżniona przez E. Kempisty (Kempisty 1972; 1973) ceramika typu Sokołówek (Ryc. 2; 3: 1). Jak dotychczas dystynktywne materiały znane były wyłącznie z jednego eponimicznego stanowiska 1 w Sokołówku, gm. Dąbrówka (Ryc. 2) (Kempisty 1972, s. 474). Zadokumentowano tam w pełni zrekonstruowane naczynie ostrodenne o lekko podkreślonym („riebristym") załomie brzuśca zlokalizowanym na około 2/3 wysokości naczynia (Ryc. 3: 1). Ścianki górnej jego części były niemal proste, lekko zwężające się do środka o delikatnie odchylonej na zewnątrz krawędzi wylewu. Ornamentyka ograniczała się wyłącznie do górnej części, gdzie pod głęboko nacinaną (karbowaną) krawędzią usytuowano rząd dołków odciskanych od strony zewnętrznej. Powierzchnie naczynia były przecierane, „glina twarda, silnie wypalona, bez domieszki" (Kempisty 1972, s. 474; 1973, s. 61-62). W opinii cytowanej badaczki naczynie z Sokołówka, nie znajdujące bliższych analogii na obszarze Polski stanowić miało egzemplifikację słabo czytelnych oddziaływań „dniepro-donieckich" (Kempisty 1973, s. 61-62; Kozłowski, Kozłowski 1977, s. 289-290). Jednakże wykazuje ono również wiele podobieństw, lub wręcz ścisłych analogii widocznych przede wszystkim w morfologii i charakterze ornamentyki wśród materiałów wczesnosubneolitycznej KP-N (por. Czarniavskij 2001; 2011). Odmienna wydaje się natomiast technologia przygotowania masy ceramicznej: szamotowo-roślinna w KP-N oraz „pozbawiona domieszki" w przypadku naczynia z Sokołówka (Czarniavskij 2001; 2011; Kempisty 1972 s. 474).

Ceramikę typu Sokołówek dokumentowano również w rejonie środkowego odcinka rzeki Narew w miejscowości Kiślaki, gm. Tykocin (Ryc. 2). Informacje te pochodzą jednakże z danych archiwalnych i niemożliwa jest ich współczesna weryfikacja taksonomiczna (Domaradzka, Józwiak 2011). Nieliczne materiały tego typu znane są również z Paska Starego, gm. Klembów i Grały Dąbrowizny, gm. Skórzec (Kempisty 1972, s. 61). Niewielka (wręcz śladowa) ilość znalezisk skutkowała tym, iż zjawisko kulturowe, którego materialnym identyfikatorem jest ceramika typu Sokołówek traktowane było marginalnie (por. Józwiak 2003; Domaradzka, Józwiak 2011).

W ostatnich latach, w efekcie weryfikacji i analizy materiałów neolitycznych pochodzących z terenu Podlasia udokumentowano kilka kolejnych, inspirujących poznawczo zespołów o cechach wczesnosubneolitych

SiM III.indd 8 2014-01-21 22:35:59

nawiązujących zarówno do tradycji KP-N, jak i specyfiki naczynia z Sokołówka (Ryc. 2) (Wawrusiewicz 2011). Dystynktywne materiały udokumentowano między innymi na stan. 22 w Brańsku, gm. Brańsk (Ryc. 4), Arbasach, stan. 9, gm. Drohiczyn (Ryc. 3: 3), Drohiczynie, stan. 16, gm. Drohiczyn oraz Zajączkach, stan. 1, gm. Juchnowiec Kościelny w woj. podlaskim (Ryc. 3: 4). Reprezentują one formy ostrodennych, prawie wyłącznie cienkościennych naczyń o prostej górnej części brzuśca i niewyodrębnionym lub słabo wyodrębnionym wylewie (Ryc. 3: 4; 4: 1). Uboga ornamentyka ogranicza się do głębokiego karbowania (silnego plastycznego odkształcania) krawędzi wylewu, podkrawędnych otworków (Ryc. 3; 4: 1-3) oraz incydentalnie odcisków łukowatego grzebyka (Ryc. 4: 5) i rytej siatki rombookiej. Powierzchnie naczyń są najczęściej dobrze wygładzone, z czytelnymi niekiedy śladami wcześniejszych zabiegów przecierania grzebykiem (Ryc. 5). Masa ceramiczna schudzana domieszką mineralno-roślinną złożoną z piasku, tłucznia mineralnego oraz drobnej sieczki roślinnej, widocznej zarówno na powierzchni, jak i przełamach naczyń (Ryc. 5).

Powstaje tu zatem pytanie o możliwość klasyfikacji taksonomicznej wspomnianych źródeł. Wykazują one bowiem pewne daleko idące podobieństwa stylistyczne zarówno w wyróżnionej przez E. Kempisty ceramice typu Sokołówek (Kempisty 1972; 1973), jak i materiałach KP-N (Czarniavskij 2001; 2011). Dotyczą one przede wszystkim morfologii, zdobnictwa oraz wykańczania powierzchni naczyń. Zachowują one jednakże swoistą odmienność i oryginalność w zakresie technologii, która nie znajduje ścisłych analogii zarówno w naczyniu z Sokołówka, jak i tradycji „prypecko-niemeńskiej". Na obecnym etapie badań zasadne wydaje się rozpatrywanie tych zjawisk w ramach nieco zmodyfikowanej definicji typu Sokołówek, stanowiącego najpewniej lokalny wariant wczesnosubneolitycznego modelu kultury, której powstanie i rozwój byłby inspirowany oddziaływaniem KP-N lub bardziej ogólnie procesem subneolityzacji (por. Józwiak 2003, s. 43n.). W takim ujęciu stanowić może on egzemplifikację pierwszych, wysuniętych najbardziej na zachód procesów kulturotwórczych, związanych ideą sub-neolitu wschodnioeuropejskiego (por. Dolukhanov i in. 2005; 2009). Wspomniane powyżej materiały przemawiać mogą za silniejszym niż dotychczas sądzono zróżnicowaniem stylistyki KP-N, która nawet w swej „klasycznej" postaci nie jest całkiem jednorodna. Na możliwość istnienia takiego zjawiska wskazywały już wcześniej E. Kempisty i Z. Sulgostowska w swej pracy poświęconej analizie materiałów z Woźnej Wsi. Egzemplifikacją tego miałoby być współwystępowanie ceramiki typu Dubiczaj (obecnie KP-N) i ułamków nawiązujących pod kątem cech technostylistycznych do naczynia

SiM III.indd 9 2014-01-21 22:35:59

z Sokołówka (Ryc. 3: 2) (Kempisty, Sulgostowska 1991, s. 55). Teza ta wydaje się znajdować swe potwierdzenie właśnie w zespołach źródeł wczesnosubneolitycznych z Podlasia. Zgodnie z tym zasięg przestrzenny zjawisk typu Sokołówek należałoby rozszerzyć na całość obszarów międzyrzecza Narwi i Bugu i być może synchronizować z rozwojem KP-N.

Niewielka liczebność poszczególnych zbiorów wydaje się tu potwierdzać obserwacje dokonane dla materiałów z Europy Wschodniej. W opinii niektórych badaczy ceramika stanowić mogła tu swoistą innowację, niekiedy nie w pełni zaakceptowaną. Nieliczne naczynia posiadały zapewne status szczególny, związany z użytkowaniem w celach prestiżowych bądź rytualnych. Potwierdzać to może swoisty „konserwatyzm" wytwórczości ceramicznej społeczności subneolitycznych, wyróżniający je względem „klasycznych" ugrupowań neolitycznych (Mazurkievich, Dolbunova 2012, s. 147-148).

Nieco odmienny stylistycznie zespół źródeł o cechach wczesnosubneolitycznych udało się wyróżnić również w niezwykle licznym i różnorodnym materiale źródłowym, pozyskanym w trakcie zakrojonych na szeroką skalę badań ratowniczych w Żółtkach, stan. 6, gm. Choroszcz w województwie podlaskim (Ryc. 2) (Bienia 2009). Są to fragmenty kilku łagodnie profilowanych, cienkościennych naczyń ostrodennych o formie zbliżonej do „workowatej" (Ryc. 6). Lekko odgięte na zewnątrz krawędzie wylewu były silnie karbowane (odkształcenia profilu do 0,4 cm). Poniżej znajdowało się horyzontalne pasmo podkrawędnych otworków. Powierzchnie brzuśców ornamentowano motywem rytej siatki rombookiej (Ryc. 6: 1, 3, 5). Masa ceramiczna schudzana była dużą ilością piasku, drobno- i średnioziarnistego tłucznia mineralnego oraz (nie we wszystkich przypadkach) niewielką ilością silnie rozdrobnionej domieszki roślinnej. Powierzchnie były wygładzone, z widocznymi śladami wcześniejszego przecierania (nie udało się ustalić narzędzia, którym wykonano ten zabieg). Wspomniane materiały wydają się odpowiadać zarówno cechom formalnym i technologicznym omówionej powyżej ceramiki wczesnosubneolitycznej typu Sokołówek (Brańsk, stan. 22; Zajączki, stan. 1; Arbasy, stan. 9), jak i wzorcom stylistycznym „wcszesnoklasycznej" KNi. Stanowić mogą one egzemplifikację źródeł o charakterze przejściowym. Ich dokładna interpretacja wymaga jednakże odrębnych analiz opartych na szerszej przestrzennie obserwacji i wyróżnieniu ściśle zdefiniowanych cech o charakterze „przejściowym".

Niezwykle trudno jest ustalić chronologię bezwzględną omawianych źródeł. Wynika to przede wszystkim z braku oznaczeń chronometrii radiowęglowej (14C), co stanowić powinno priorytet w dalszym procesie

SiM III.indd 10 2014-01-21 22:35:59

badawczym. Uzyskanie takich informacji wydaje się możliwe, biorąc pod uwagę obecność zwęglonych szczątków roślinnych w masie ceramicznej. Na obecnym etapie badań prawdopodobnym wydaje się, że materiały typu Sokołówek można częściowo synchronizować z okresem początków rozwoju KP-N, a więc początkiem V tys. BC (por. Józwiak 2003, s. 58). Może to potwierdzać podobieństwo cech stylistycznych (morfologia naczyń, zdobnictwo) oraz obecność niektórych bardzo charakterystycznych zabiegów technologicznych, takich jak obmazywanie grzebykiem powierzchni naczyń (Ryc. 5: B).

Typ Sokołówek okazał się zjawiskiem relatywnie długotrwałym, choć nie w pełni powszechnym. Prawdopodobnie aplikacja nowych idei przypominała proces powolnej adaptacji egzogennych wzorców, związanych ze środowiskiem kulturowym strefy leśnej Europy Wschodniej w środowisku lokalnych społeczeństw łowiecko-zbierackich. Zapewne bliskość ekumeny i kontakty z dynamicznie rozwijającymi się społecznościami „wczesnoagrarnymi" sprawiły, że na przełomie V i IV tys. BC lub w pierwszej połowie IV tys. BC w dorzeczu środkowej Wisły i Bugu doszło do uformowania się synkretycznych zjawisk kulturowych, czytelnych jako KNi. Intensywność tych relacji miałaby doprowadzić do ukształtowania się dwóch „modeli" KNi – horyzontu Linin (dawniej typu Linin; por. Józwiak 2003, s. 195n.; Kempisty 1973, s. 58n.) cechującego się szeroką adaptacją wzorców „zachodnich", gdzie relatywnie szybko doszło do utraty pierwotnego znaczenia tradycji subneolitycznej (ceramiki ostrodennej) oraz szerszego przestrzennie wariantu „konserwatywnego", czytelnego jako „klasyczna" KNi (por. Józwiak 2003). W tym ostatnim przypadku elementy tradycji kultur neolitycznych adaptowano jedynie wybiórczo, ograniczając się do poszczególnych cech ornamentyki i ukształtowania górnych części pojemników ceramicznych. Oddziaływania te nie zmieniły jednocześnie właściwego rdzenia tradycji subneolitycznej – formy ostrodennego garnka, która stanowiła stabilny identyfikator tożsamości „niemeńskiej" aż do momentu stopniowego zaniku tej tradycji w początkach epoki brązu.

Niezwykle ważnym aspektem, wydającym się wskazywać na możliwość „sokołowieckiej" genezy „klasycznej" KNi jest technologia przygotowania naczyń ceramicznych. Zarówno cienkościenność, jak i obecność domieszek mineralnych (piasku i tłucznia) stanowi bowiem jeden z charakterystycznych elementów zarówno wytwórczości ceramicznej KNi, jak i wyróżnionych tu wcześniejszych zjawisk typu Sokołówek. Obecność domieszki mineralno-roślinnej jest również cechą charakterystyczną dla wczesnych etapów rozwoju

SiM III.indd 11 2014-01-21 22:35:59

„klasycznej" KNi, czytelną zarówno w zespołach typu Łysa Gora z obszaru dorzecza Niemna (Czarniavskij 1979, s. 55; 2001), jak i źródłach z obszaru Podlasia (Wawrusiewicz 2011; 2012).

Przedstawione powyżej informacje wskazywać mogą na wschodnią część Mazowsza i Podlasie jako jeden z potencjalnych obszarów typogenezy „niemeńskich" zjawisk kulturowych. Nastąpiło to zapewne w efekcie przekształceń lokalnych wzorców subneolitycznych, identyfikowanych jako ceramika typu Sokołówek. Czynnikiem determinującym intensywność i skalę zmian były zapewne impulsy kulturotwórcze i oddziaływania niżowych społeczeństw wczesnoagrarnych. Proces ten z pewnością nie przebiegał jednotorowo. Jego intensywność i dynamika była silnie zróżnicowana i zależna od wielu czynników kulturowych i środowiskowych. Sądzić można zatem, że proces wewnętrznych przemian KNi miał charakter bardzo zróżnicowany, ograniczony często do konkretnych mikroregionów osadniczych, co znajduje współcześnie odzwierciedlenie w liczbie lokalnych wariantów stylistycznych. Miało to swe konsekwencje w wielości określeń taksonomii archeologicznej, gdzie często rozpoznanie nowego mikroregionu, czy wręcz stanowiska wiązało się z wyróżnieniem nowego typu materiałów np.: typ Łysa Gora i Dobryj Bor na białoruskim Poniemniu (por. Czarniavskij 1979) czy ceramika typu Hryniewicze Wielkie, Sośnia i Woźna Wieś na Podlasiu (Kempisty 1969; 1973; Kempisty, Więckowska 1983; Kempisty, Sulgostow-ska 1991), a w końcu materiały horyzontu Linin (Czebreszuk 1988; Józwiak 2003) i „klasyczna" KNi (Józwiak 2003). Prawdopodobnie niemożliwym jest ustalenie jednego schematu rozwoju i periodyzacji zjawisk „niemeńskich". Ich rozpoznanie i zrozumienie powinno dotyczyć szczegółowych studiów określonych mikroregionów osadniczych i w dalszej kolejności dokonywania szerszych przestrzennie analiz porównawczych.

Niniejszy artykuł stanowi w rozumieniu autora swoisty punkt wyjścia do prowadzenia dalszych studiów analitycznych, związanych z problematyką genezy i rozwoju społeczności subneolitycznych międzyrzecza Wisły i Niemna. Przedstawione tu wnioski wymagają przede wszystkim wsparcia wynikami analiz specjalistycznych i tu szczególnego znaczenia nabiorą planowane analizy chronologii bezwzględnej (14C). Przywołana w tekście baza źródłowa jest niestety bardzo ograniczona, przede wszystkim, ilościowo. Warto jednakże odnotować, iż jest ona w pewnym stopniu proporcjonalna względem wysoce niewystarczającego stanu rozpoznania ogółu stanowisk neolitycznych na Podlasiu. Realizowany współcześnie program badań archeologicznych ma przynajmniej częściowo przyczynić się do zmiany tego obrazu.

SiM III.indd 12 2014-01-21 22:35:59

Bibliografia

BRZOZOWSKI, J., SIEMASZKO, J., 2002. Badania archeologiczne kompleksu stanowisk z epoki kamienia w Dręstwie gm. Bargłów Kościelny, woj. podlaskie w latach 2000 – 2001. *In*: M. KARCZEWSKA, M. KARCZEWSKI, eds. *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000-2001*. Białystok, 81-90.

BIENIA, M., 2009. *Żołtki, stan. 6, gm. Choroszcz, woj. podlaskie, AZP 36-85-stan. 22. Wstępne sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych wyprzedzających budowę drogi krajowej nr 8 na odcinku Białystok-Jeżewo* (maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku).

CYREK, K., GRYGIEL, R., NOWAK, K., 1982. Mezolit ceramiczny w środkowej i północno-wschodniej Polsce i jego związki z neolitycznymi kulturami niżowymi. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, 29, 5-47.

CYREK, K., GRYGIEL, R., NOWAK, K., 1983. Podstawy wydzielenia mezolitu ceramicznego na Niżu Polskim. *In*: T. MALINOWSKI, ed. *Problemy epoki kamienia na Pomorzu*. Słupsk, 85-110.

CZEBRESZUK, J., 1988. „Leśno"-wschodnioeuropejski komponent kulturowy w rozwoju schyłkowoneolitycznych społeczeństw Kujaw. *In*: A. COFTA-BRONIEWSKA, ed. *Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy*. Inowrocław, 185-196.

CZERNIAK L., 2008. Z badań nad neolityzacją Niżu Polski. Zagadnienie tzw. wpływów kultury rosseńskiej. *In*: J. BEDNARCZYK, J. CZEBRESZUK, P. MAKAROWICZ, M. SZMYT, eds. *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Kośko w 60. rocznicę urodzin*. Poznań, 71-82.

CZARNIAVSKIJ, M. M., 1979. *Niealit biełaruskovo Paniamonia*. Mińsk.

CZARNIAVSKIJ, M. M., 2001. Niealit z grabenczata-nakolczatai i nakolczataj kieramikai Zachodniaj Białarusi. Asablivasci evaliucyi. *In*: J. CZEBRESZUK, M. KRYVALCEVIČ, P. MAKAROWICZ, eds. *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. Przed Chr.* Poznań, 231-240.

CZARNIAVSKIJ, M. M., 2003. Da pytannia vyluczennia prypiacka-niemanskai rannieniealitycznaj kultury. *Gistaryczna-archealagiczny zbornik*, № 18. Mińsk, 25-33.

CZARNIAVSKIJ, M. M., 2011. Niemanskaia niealitycznaia kultura v Belarusi: genezis i evalucya. *In*: U. STANKIEWICZ, A. WAWRUSIEWICZ, eds.

Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu. Białystok, 77-86.

DOLUKHANOV, P., SHUKUROV, A., GRONENBORN, D., SOKOLOFF, D., TIMOFEEV, V., ZAITSEVA, G., 2005. The chronology of Neolithic dispersal in Central and Eastern Europe. *Journal of Archaeological Science*, 32, 1441-1458.

DOLUKHANOV, P., SHUKUROV, A., DAVISON, K., SARSON, G., GERASIMENKO, N. P., PASHKEVICH, G. A., VYBORNOV, A. A., KOVALYUKH, N. N., SKRYBKIN, V. V., ZAITSEVA, G. I., SAPELKOT, V., 2009. The spread of the neolitic in the south-east Europen Plain: Radiocarbon chronology, subsistence and environment. *Radiocarbon*, 51. 783-793.

DOMARADZKA, S., JÓZWIAK, B., 2011. Studia nad osadnictwem społeczności subneolitycznych w Polsce północno-wschodniej. Zarys problematyki. *In*: U. STANKIEWICZ, A. WAWRUSIEWICZ, eds. *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*. Białystok, 87-102.

GUMIŃSKI, W., 2001. Kultura Zedmar. Na rubieży neolitu „zachodniego". *In*: J. CZEBRESZUK, M. KRYVALCEVICZ, P. MAKAROWICZ, eds. *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. Przed Chr*. Poznań, 133-152.

JÓZWIAK, B., 2003. *Społeczności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły*. Poznań.

KADROW, S., 2006. Kultura Malicka. *In*: A. KEMPISTY, M. KACZANOWSKA, eds. *Dziedzictwo cywilizacji naddunajskich: Małopolska na przełomie epoki kamienia i miedzi*. Kraków, 63-76.

KEMPISTY, E., 1972. Materiały tzw. kultury ceramiki grzebykowo-dołkowej z terenu Mazowsza i Podlasia. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXVII, 4, 411-483.

KEMPISTY, E., 1973. Kultura ceramiki „grzebykowo-dołkowej" na Mazowszu i Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXVIII, 1, 3-76.

KEMPISTY, E., 1984. Nowe materiały kultur paraneolitycznych na stanowisku 1 w Staczach, woj. suwalskie. *Wiadomości Archeologiczne*, XLIX, 1, 45-74.

KEMPISTY, E., SULGOSTOWSKA, Z., 1991. *Osadnictwo paleolityczne, mezolityczne i paraneolityczne w rejonie Woźnej Wsi, woj. łomżyńskie*. Warszawa.

KEMPISTY, E., WIĘCKOWSKA H., 1983. *Osadnictwo z epoki kamienia i wczesnej epoki brązu na stanowisku 1 w Sośni, woj. łomżyńskie*. Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdańsk-Łodź.

KONDRACKI, J., 2002. *Geografia regionalna Polski*. Warszawa.

KOŚKO, A., 1979. *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresie schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*. Poznań.

KOZŁOWSKI, J. K., KOZŁOWSKI, S. K., 1977. *Epoka kamienia na ziemiach polskich*. Warszawa.

MAZURKIEVICH, A., DOLBUANOVA E., 2012. The oldest pottery and Neolithisation of Ekstern Europe. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 48, 143-160.

SULGOSTOWSKA, Z., 1978. Augustów-Wójtowskie Włóki, woj. suwalskie. Osada paleolityczna i neolityczna. *Wiadomości Archeologiczne*, XLIII, 2, 173-211.

WAWRUSIEWICZ, A., 2011. Okres neolitu i wczesnej epoki brązu na Podlasiu. Stan i perspektywy badań. *In*: U. STANKIEWICZ, A. WAWRUSIEWICZ, eds. *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*. Białystok, 13-36.

WAWRUSIEWICZ, A., 2012. Osadnictwo społeczności kultury niemeńskiej w Jeronikach, stanowisko 2, gm. Choroszcz w województwie podlaskim. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, II, 49-94.

Adam Wawrusiewicz
Muzeum Podlaskie w Białymstoku
Dział Archeologii
ul. Bema 11
15-426 Białystok
e-mail: adamwawrusiewicz@op.pl

Adam Wawrusiewicz

POTTERY OF THE SOKOŁÓWEK TYPE IN PODLACHIA AND ITS SIGNIFICANCE IN THE DEVELOPMENT OF SUB-NEOLITHIC COMMUNITIES OF NORTH-EASTERN POLAND

Key words: Neolithic, Masovia and Podlachia, Sokołówek type, Pripyat-Neman Culture, Neman Culture, sub-Neolithic pottery.

SUMMARY

This article is an attempt at identification of pottery materials which could reflect the development of the oldest sub-Neolithic groups in the North Podlaska Lowland. So far, fragments of vessels which could be strictly attributed to the manufacture performed by the early sub-Neolithic Pripyat-Neman Culture have not been documented. Distinctive taxonomic assemblages of materials associated with that tradition were only discovered in the north of the Upper Biebrza River Valley (Fig. 1). The lack of traces of its settlements does not signify absence of particular features of pottery manufacture characteristic of those groups. Pottery of the Sokołówek type recognized by E. Kempisty (Fig. 2; 3:1) is a distinctive example and the best reference point as well. Several assemblages of pottery displaying similar stylistic features have been documented in Podlachia over the last few years. They include fragments of vessels from Brańsk, site 22, Brańsk Municipality (Fig. 4; 5), from Zajączki, site 1, Juchnowiec Kościelny Municipality (Fig. 3: 4), from Arbasy, site 9, Drohiczyn Municipality (Fig. 3: 3) and from Żółtki, site 6, Choroszcz Municipality (Fig. 6). The materials show a significant similarity in morphology, decoration and manufacturing techniques. Vessel shapes are limited to pointed-bottom, almost exclusively thin-walled pots with a straight upper part of the body and without defined mouth (Fig. 3; 4). The scanty ornamentation consists of deeply-corrugated edges, apertures below the rim edges and, infrequently, impressions of a little curved comb as well as incised diamond-shaped network. The surfaces of the vessels are smoothed, sometimes with visible traces of earlier rubbing with a comb, the clay body with mineral (sand and crushed stone) and plant (broken straw) additions.

The materials of the Sokołówek type are probably a local western variety of a more widespread phenomenon related to the cultural influence

SiM III.indd 16 2014-01-21 22:36:00

of early sub-Neolithic communities. It is extremely difficult to establish the chronology of these phenomena, mostly due to the absence of radio-carbon dating (14C) material. Nevertheless, it seems that the remains could partly be synchronized with the initial stages of the Pripyat-Neman Culture, which means the first half of the 5th millennium BC, as indicated by the correspondence of the stylistic features.

The Sokołówek type appeared to be a temporary phenomenon which provided a background for the development of the Neman Culture. The particular technology of the „Neman" pottery is a piece of evidence for this process. It has a number of features resembling the materials described in this article, that is, the thin-walled vessels and the thinning of the clay body with unnormalized mineral addition. This is fairly exceptional for the traditions of the sub-Neolithic world.

SiM III.indd 17 2014-01-21 22:36:00

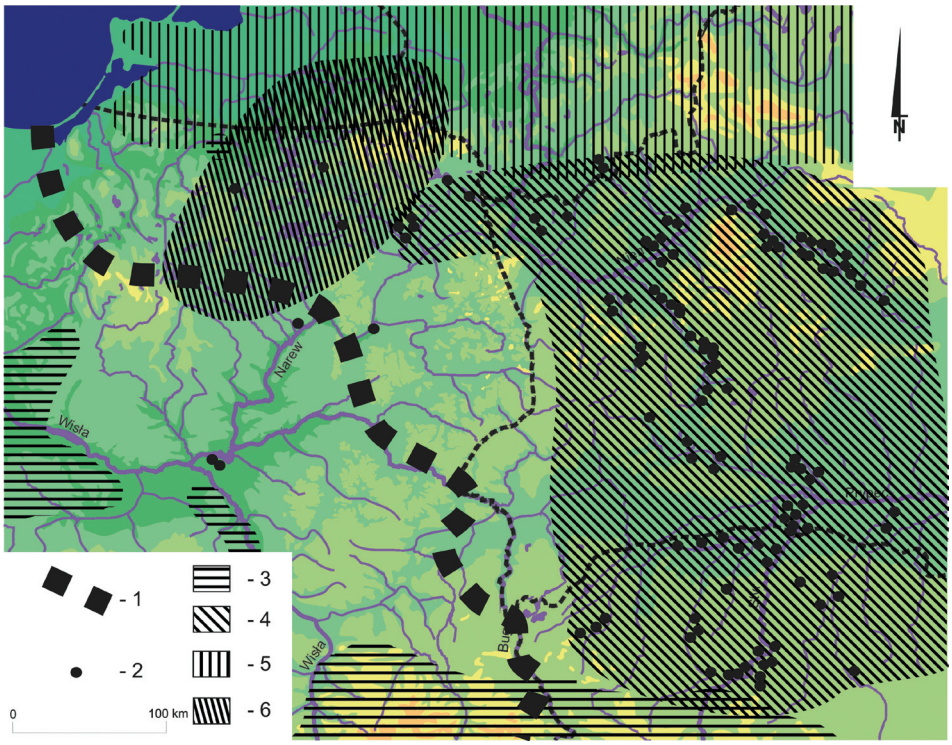

Ryc. 1. Obszar pogranicza Niżu Środkowoeuropejskiego i Nizin Wschodniobałtycko-Białoruskich w okresie około połowy V tys. BC. 1 – pogranicze fizycznogeograficzne Zachodu i Wschodu Europy (wg Kondracki 2002), 2 – stanowiska kultury prypecko-niemeńskiej (wg Czarniavskij 2003; Domaradzka, Józwiak 2011), 3 – przybliżony zasięg ekumeny społeczności „późnowstęgowych" (wg Kadrow 2006; Czerniak 2008), 4 – zasięg zwartej ekumeny kultury prypecko-niemeńskiej (wg Czarniavskij 2003; Józwiak 2003), 5 – zasięg kultury Narva (wg Józwiak 2003), 6 – zasięg ekumeny kultury Zedmar (wg Gumiński 2001).

Fig. 1. Area of the border of the North European Plain and the East Baltic-Belarusian Lowlands around the half of the 5th millennium BC. 1 – geographical and physical border between the East and West of Europe (according to Kondracki 2002), 2 – sites of the Pripyat-Neman Culture (according to Czarniavskij 2003; Domaradzka, Józwiak 2011), 3 – approximate range of „Late Linear" communities (according to Kadrow 2006; Czerniak 2008), 4 – compact range of the Pripyat-Neman Culture (according to Czarniavskij 2003; Józwiak 2003), 5 – range of the Narva Culture (according to Józwiak 2003), 6 – range of the Zedmar Culture (according to Gumiński 2001).

SiM III.indd 18 2014-01-21 22:36:06

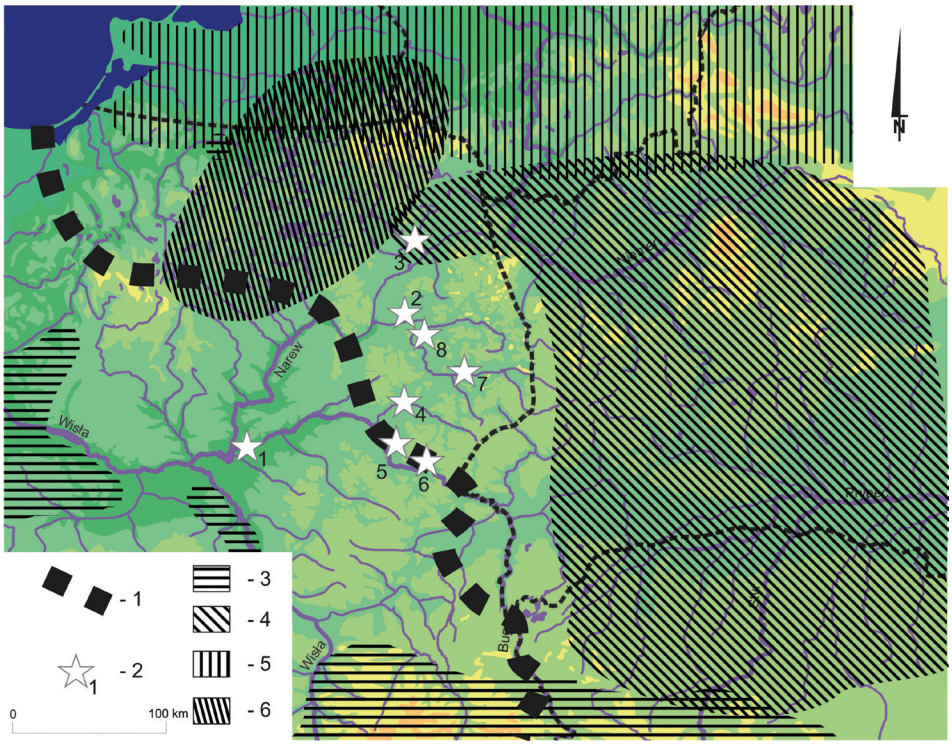

Ryc. 2. Obszar pogranicza Niżu Środkowoeuropejskiego i Nizin Wschodniobałtycko-Białoruskich w okresie około połowy V tys. BC.
1 – pogranicze fizycznogeograficzne Zachodu i Wschodu Europy (wg Kondracki 2002), 2 – stanowiska z ceramiką typu Sokołówek: (1) Sokołówek, stan. 1; (2) Kiślaki, stan ? (wg Domaradzka, Józwiak 2011); (3) Woźna Wieś, stan. 1; (4) Brańsk, stan. 22; (5) Arbasy, stan. 9; (6) Drohiczyn, stan. 16; (7) Zajączki, stan. 1; (8) Żółtki, stan. 6; 3 – przybliżony zasięg ekumeny społeczności „późnowstęgowych" (wg Kadrow 2006; Czerniak 2008), 4 - zasięg ekumeny kultury prypecko-niemeńskiej (wg Czarniavskij 2003), 5 – zasięg kultury Narva (wg Józwiak 2003), 6 – zasięg ekumeny kultury Zedmar (wg Gumiński 2001).

Fig. 2. Area of the border of the North European Plain and the East Baltic-Belarusian Lowlands around the half of the 5th millenium BC.
1 – geographical and physical border between the East and West of Europe (according to Kondracki 2002), 2 – sites with pottery of the Sokołówek type: (1) Sokołówek, site 1; (2) Kiślaki, site ? (according to Domaradzka, Józwiak 2011); (3) Woźna Wieś, site 1; (4) Brańsk, site 22; (5) Arbasy, site 9; (6) Drohiczyn, site 16; (7) Zajączki, site 1; (8) Żółtki, site 6; 3 - approximate range of „Late Linear" communities (according to Kadrow 2006; Czerniak 2008), 4 – range of the Pripyat-Neman Culture (according to Czarniavskij 2003), 5 – range of the Narva Culture (according to Józwiak 2003), 6 – range of the Zedmar Culture (according to Gumiński 2001).

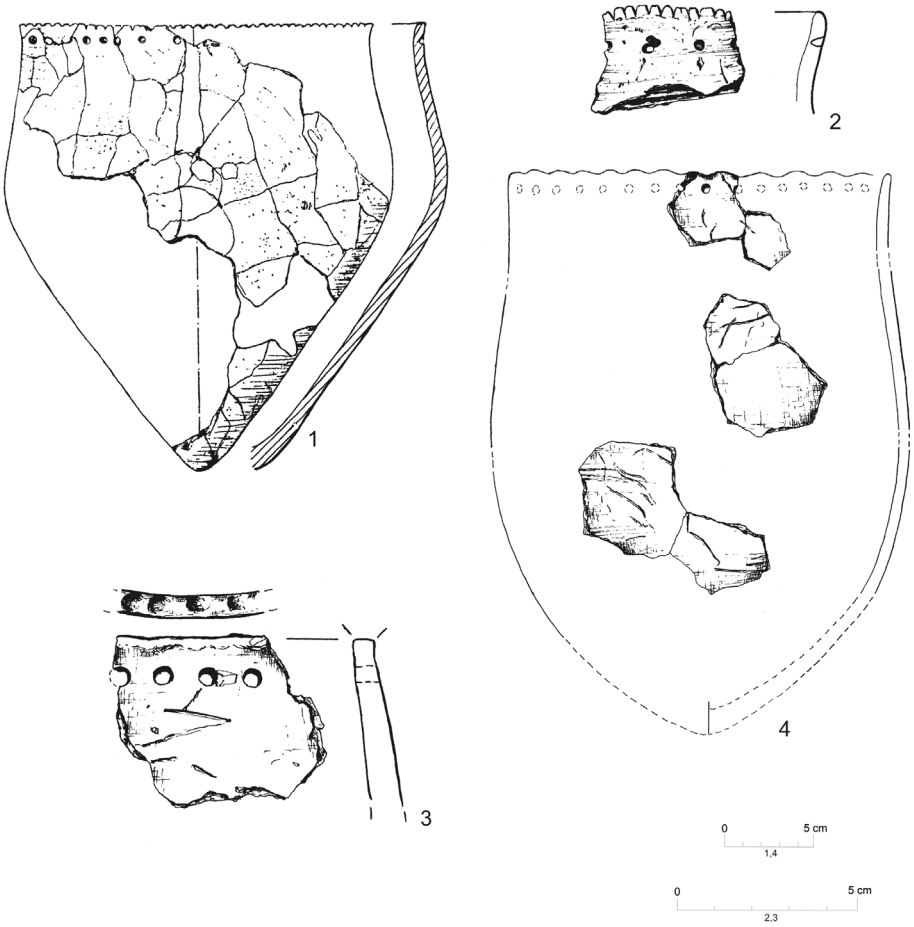

Ryc. 3. Wybór ceramiki typu Sokołówek.
1 – Sokołówek, stan. 1, gm. Dąbrówka, woj. mazowieckie (wg Kempisty 1972);
2 – Woźna Wieś, stan. 1, gm. Rajgród, woj. podlaskie (wg. Kempisty, Sulgostowska 1991); 3 – Arbasy, stan. 9, gm. Drohiczyn, woj. podlaskie;
4 – Zajączki, stan. 1, gm. Juchnowiec Kościelny, woj. podlaskie.

Fig. 3. Selected pottery of the Sokołówek type.
1 – Sokołówek, site 1, Dąbrówka Municipality, Masovian Voivodeship (according to Kempisty 1972); 2 – Woźna Wieś, site 1, Rajgród Municipality, Podlaskie Voivodeship (according to Kempisty, Sulgostowska 1991); 3 – Arbasy, site 9, Drohiczyn Municipality, Podlaskie Voivodeship; 4 – Zajączki, site 1, Juchnowiec Kościelny Municipality, Podlaskie Voivodeship.

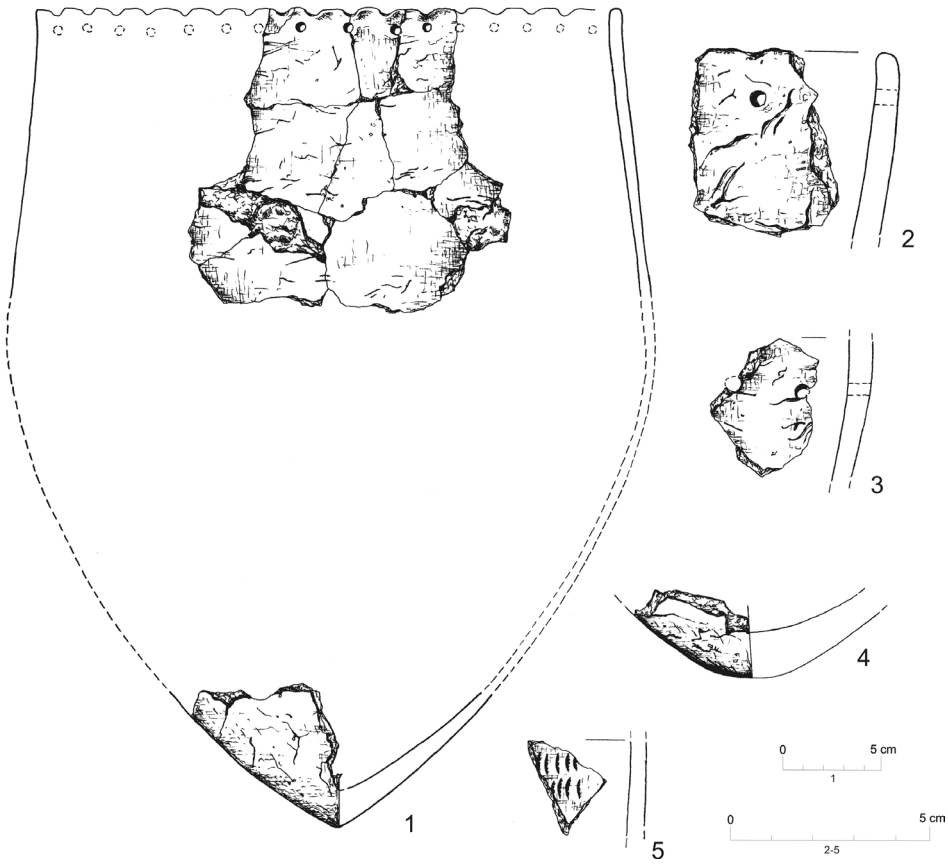

Ryc. 4. Brańsk, stan. 22, gm. Brańsk, woj. podlaskie. Wybór ceramiki typu Sokołówek.

Fig. 4. Brańsk, site 22, Brańsk Municipality, Podlaskie Voivodeship. Selected pottery of the Sokołówek type.

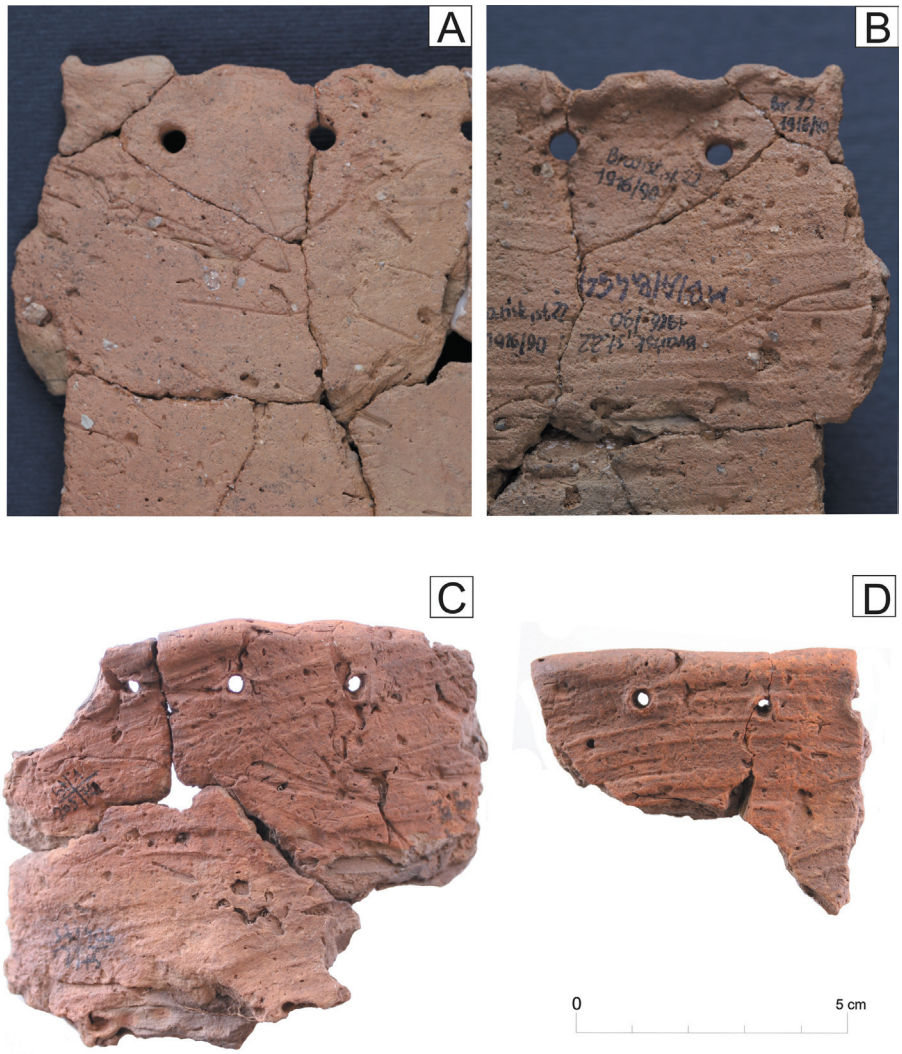

Ryc. 5. Porównanie powierzchni fragmentów naczyń typu Sokołówek (A, B) oraz kultury prypecko-niemeńskiej (C, D).
Brańsk stan. 22, gm. Brańsk, woj. podlaskie - widok powierzchni zewnętrznej (A) i wewnętrznej (B) naczynia; Stacze, stan. 1, gm. Rajgród, woj. podlaskie - widok powierzchni zewnętrznej fragmentów naczynia kultury prypecko-niemeńskiej (fot. A. Bieńkowska).

Fig. 5. Comparison of the surfaces of fragments of the Sokołówek type vessels (A, B) and the Pripyat-Neman Culture vessels (C, D).
Brańsk site 22, Brańsk Municipality, Podlaskie Voivodeship – outer surface view (A) and inner surface view (B) of a vessel; Stacze, site 1, Rajgród Municipality, Podlaskie Voivodeship - outer surface view of a Pripyat-Neman Culture vessel (ph. A. Bieńkowska).

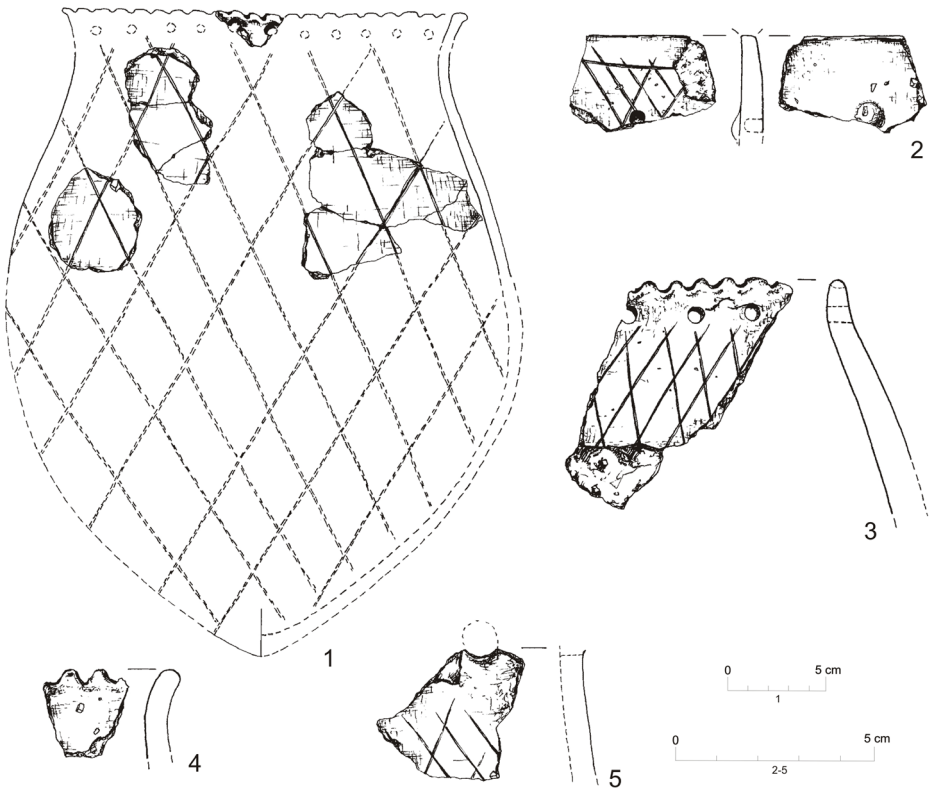

Ryc. 6. Żółtki, stan. 6, gm. Choroszcz, woj. podlaskie. Wybór ceramiki o cechach przejściowych typu Sokołówek i „wczesnoklasycznej" kultury niemeńskiej (wg Bienia 2009).

Fig. 6. Żółtki, site 6, Choroszcz Municipality, Podlaskie Voivodeship. Selected pottery displaying transitional features of the Sokołówek type and „early classic" Neman Culture (according Bienia 2009).

SiM III.indd 23 2014-01-21 22:36:22

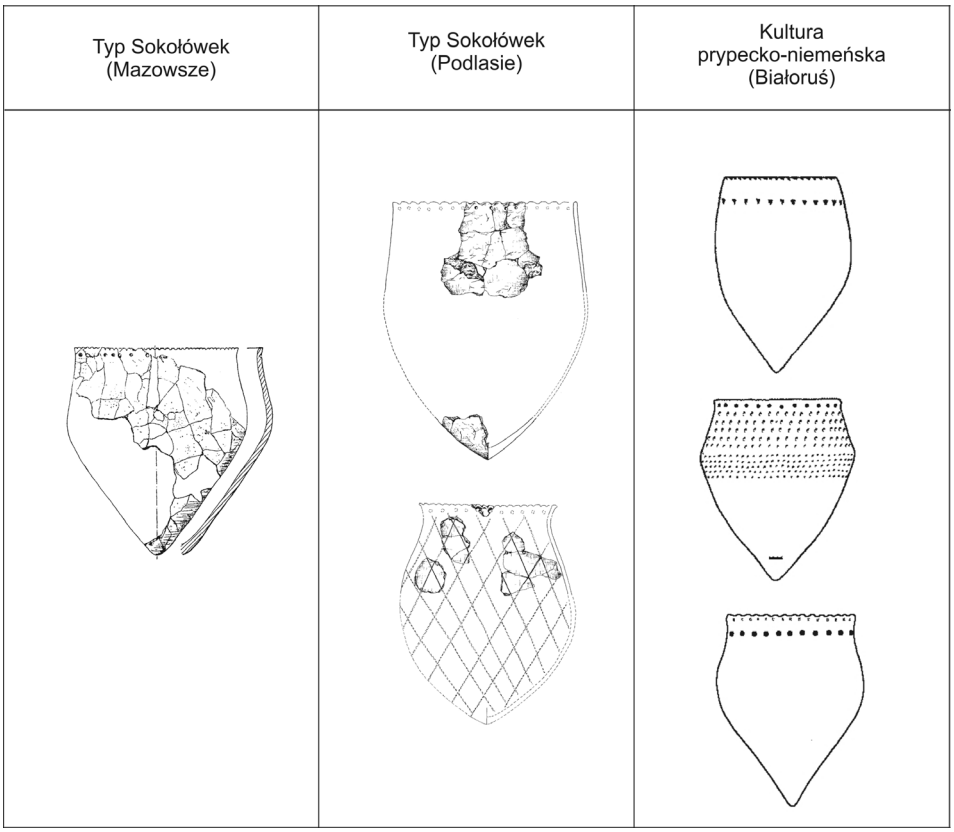

Ryc. 7. Schemat cech stylistycznych ceramiki typu Sokołówek (wg Kempisty 1972) oraz kultury prypecko-niemeńskiej (wg Czarniavskij 2011).

Fig. 7. Outline of the stylistic features of the Sokołówek type pottery (according to Kempisty 1972) and of the Pripyat-Neman Culture pottery (according to Czarniavskij 2011).

Dariusz Manasterski, Katarzyna Januszek

LOKALNA SPOŁECZNOŚĆ Z WCZESNEJ EPOKI BRĄZU NAD DOLNĄ UTRATĄ NA PRZYKŁADZIE ODKRYCIA Z GRĄDÓW, GM. LESZNO

Słowa kluczowe: wczesna epoka brązu, Nizina Środkowomazowiecka, grupa Linin, ceramika, krzemieniarstwo schyłkowe, siekiera kamienna.

WSTĘP

Bezpośrednim przyczynkiem do rozważań nad lokalną społecznością z wczesnej epoki brązu są stosunkowo nieliczne, choć niezwykle interesujące źródła ruchome, odkryte w trakcie badań wykopaliskowych w miejscowości Grądy (Manasterski 2012). Należą do nich ułamki naczyń glinianych, artefakty krzemienne oraz siekiera kamienna. Stanowisko (nr AZP 56-62/22), z którego pochodzą wymienione przedmioty, zlokalizowane jest na północnym skraju wsi na zachód od gminnej miejscowości Leszno w woj. mazowieckim (Ryc. 1: A, B). Zgodnie z regionalizacją fizycznogeograficzną Polski znajduje się ono na Równinie Łowicko-Błońskiej tuż przy granicy z Kotliną Warszawską w obrębie Niziny Środkowomazowieckiej (Kondracki 2011, s. 188-192). Położone jest na łagodnym stoku piaszczystego cypla dochodzącego do krawędzi terasy zalewowej bezimiennego cieku, który łącznie z innymi znajdującymi się w okolicy ma swoje ujście w korycie dolnego biegu Utraty. Badania wykopaliskowe objęły powierzchnię 300 m^2 wspomnianego stanowiska, a wymienione przedmioty zabytkowe zostały odkryte w warstwie podglebia na przestrzeni kilku metrów kwadratowych (Ryc. 1: B), znajdujących się na krawędzi dawnej terasy zalewowej wspomnianego cieku (obszar obecnie zmeliorowany). Na pozostałej, zbadanej części stanowiska nie odnotowano żadnych zabytków pradziejowych. Takie wyodrębnione skupisko zdaje się wskazywać na krótkotrwały epizod osadniczy na danym terenie, mniej natomiast na znaczne zniszczenie stanowiska w czasach historycznych czy współczesnych[1].

[1] Stanowisko zostało zlokalizowane w trakcie badań powierzchniowych na południowym skraju Puszczy Kampinoskiej w 1974 r. na podstawie kilku fragmentów ceramiki. Podjęte 10 lat później badania weryfikacyjne potwierdziły wcześniej ustalony zasięg dekoncentrycznego rozrzutu kilku skorup na terenie pola ornego, mniejszym niż 0,5 ha. Wyróżniony obszar charakteryzuje się piaszczystymi i mało urodzajnymi glebami. Działalność rolniczą umożliwia obecnie ok. 40 cm nadkład ziemi, nawieziony na teren upraw (czytelny w przekrojach wykopów badawczych). Zatem destrukcja stanowiska w wyniku głębokiej orki wydaje się minimalna w czasach współczesnych (jej ślady nie były

SiM III.indd 25 2014-01-21 22:36:23

ŹRÓDŁA

1. Ceramika

Z niewielkiej przestrzeni badanego obszaru pozyskano 15 ułamków, pochodzących z siedmiu naczyń glinianych. Wśród nich wyróżniono:

1.1. Pięć fragmentów naczynia esowatego barwy brązowej i ceglastej, silnie zerodowanego, lecz z zachowanymi partiami wskazującymi na wygładzenie powierzchni. Zdobione jest ono na szyi dookolnymi liniami rytymi, podkreślonymi od dołu zgrupowaniami (?) pionowych żłobków (Tabl. I: 1). Masa ceramiczna została wykonana z dodatkiem znacznej ilości tłucznia kamiennego o różnej granulacji z wyraźną przewagą frakcji grubej[2], widocznej również na powierzchni. Ceramika ta jest bardzo krucha, czego wyrazem jest również „rozdwajanie się" wzdłuż ścianek.

1.2. Jeden fragment naczynia barwy brązowej z wychyloną, pogrubioną i „ściętą" krawędzią wylewu. Jego powierzchnia jest zerodowana, lecz z widocznymi poziomymi odciskami dwudzielnego sznura, rozdzielonymi kolistymi, głęboko wciskanymi stemplami (Tabl. II: 1). Masa ceramiczna charakteryzuje się dodatkiem dużej ilości tłucznia kamiennego różnych frakcji z udziałem pojedynczych, dużych ziaren.

1.3. Dwa fragmenty naczynia wazowatego barwy szarej o powierzchni najpewniej wygładzonej. Poza miejscami z widoczną „angobką" koloru ciemnobrązowego dominowała na niej struktura „papieru ściernego", związana z procesem naturalnego niszczenia w środowisku piaszczystym. Ceramika była zdobiona dwoma rzędami głębokich, owalnych dołków pod krawędzią wylewu oraz znajdującym się pod nimi pasmem następujących po sobie łuczków ograniczonych liniami poziomymi, wykonanym przy użyciu sznura dwudzielnego (Tabl. II: 2). Masa ceramiczna została przygotowana z dodatkiem głównie drobnego tłucznia kamiennego, choć widoczna jest niewielka ilość frakcji średniej i pojedyncze, grube ziarna.

czytelne w trakcie badań na powierzchni calca). Biorąc zatem pod uwagę nieznaczną ilość materiału zabytkowego pozyskanego w trakcie badań powierzchniowych, jako efektu częściowego zniszczenia stanowiska wskutek wcześniejszych prac polowych oraz niezbyt liczną grupę współwystępujących ze sobą na niewielkiej przestrzeni artefaktów - odkrytych w trakcie wykopalisk, można przypuszczać, że osadnictwo na wskazanym obszarze nie było intensywne ani długotrwałe.

[2] Przyjęta grubość frakcji tłucznia kamiennego: drobna do ok. 1 mm, średnia – ok. 2-3 mm, gruba ok. 4 mm i więcej.

SiM III.indd 26 2014-01-21 22:36:24

1.4. Fragment esowatej miseczki barwy brązowej o wygładzonej, miejscami zerodowanej powierzchni. Naczynie zdobione jest diagonalnymi nacięciami na „ściętej" do wnętrza krawędzi wylewu. Jego zewnętrzna powierzchnia ornamentowana jest strefowo dookolnymi żłobkami, które w środkowej partii dekoracji tworzą pasmo wypełnione rytym zygzakiem. Pod wylewem znajduje się szereg głębokich odcisków kolistego stempla (Tabl. III: 1). Masę ceramiczną wykonano z dodatkiem drobnego i średniego tłucznia kamiennego. Cechą charakterystyczną jest duży udział miki w domieszce.

1.5. Jeden fragment głębokiej misy barwy szarej i brązowej o powierzchni wygładzonej, miejscami zerodowanej. Naczynie zdobione jest na „ściętej" do wnętrza krawędzi wylewu diagonalnymi nacięciami. Na zewnątrz dekorowane jest strefowo dookolnymi żłobkami rozciętymi w górnej części pionowymi, smukłymi i głębokimi, następującymi po sobie skośnie wkłuwanymi prostokątnymi stemplami. Całość została ograniczona od dołu rytym zygzakiem (tzw. „wiszącymi trójkątami") (Tabl. III: 2). Masę ceramiczną wykonano z dodatkiem głównie drobnego tłucznia kamiennego, któremu towarzyszą pojedyncze grube ziarna. Cechą charakterystyczną jest duży udział miki.

1.6. Fragment miseczki barwy brązowej i ceglastej ze stosunkowo dobrze zachowaną wygładzoną powierzchnią. Naczynie zdobione jest diagonalnymi nacięciami na „ściętej" do wnętrza krawędzi wylewu. Na zewnątrz dekorowane jest dookolnymi żłobkami, rozciętymi pionowym akcentem, składającym się z trzech rzędów następujących po sobie głębokich, skośnie wkłuwanych stempli (Tabl. IV: 1). Masa ceramiczna została wykonana z dodatkiem niesegregowanego tłucznia kamiennego. Przeważa jednak frakcja drobna z udziałem pojedynczych, grubych ziaren widocznych na powierzchni naczynia.

1.7. Cztery fragmenty miseczki barwy brązowej i ceglastej o powierzchniach zerodowanych, lecz pierwotnie wygładzonych, o czym świadczy miejsce z zachowaną „angobką". Naczynie zostało ozdobione dookolnymi liniami rytymi, którym towarzyszą głębokie, skośnie wkłuwane stemple, wykonane na krawędzi oraz podkreślające od dołu żłobkowanie (Tabl. IV: 2). Masę ceramiczną wykonano z dodatkiem stosunkowo dużej ilości drobnego tłucznia kamiennego z nieznacznym udziałem pojedynczych, średnich i grubych ziaren.

Zaprezentowane ułamki naczyń glinianych zostały wykonane z masy ceramicznej, w której dominuje różnoziarnisty tłuczeń kamienny z wyraźnym

udziałem grubej frakcji. Powierzchnie naczyń zostały wygładzone, a w części przypadków pokryte „angobką" – czytelną fragmentarycznie pomimo znacznego zwietrzenia. Stosowanie nieznormalizowanego tłucznia, często przy współudziale piasku wydaje się być charakterystyczne dla ceramiki „linińskiej" lub z udziałem komponentu „linińskiego" z wczesnej epoki brązu (por. Czebreszuk 1998, s. 191; Manasterski 2009, s. 34n; 2012, s. 162). Taka domieszka widoczna jest również w części ceramiki „wczesnotrzcinieckiej" na Mazowszu (Gardawski 1959, s. 90; Makarowicz 1998, s. 146; Januszek, Manasterski 2011, s. 84n; 2012, s. 116n; Manasterski, Januszek 2011a, s. 62, 63; 2011b, s. 132n) i według przywołanych badaczy można ją uznać za jeden z elementów tradycji społeczności paraneolitycznych.

W zakresie dekoracji prezentowaną ceramikę można podzielić na dwa zbiory. Pierwszy tworzy zaledwie jedno naczynie – esowaty garnek (Tabl. I: 1), który ma jednoznaczne cechy morfologiczne, technologiczne i stylistyczne, pozwalające na łączenie go z kulturą trzciniecką. Esowaty kształt, dodatek tłucznia kamiennego z grubymi ziarnami widocznymi na wygładzonej powierzchni oraz dookolne linie ryte, podkreślone od dołu zgrupowaniami krótkich, pionowych żłobków stanowią cechy charakterystyczne dla typowej ceramiki wymienionej jednostki kulturowej (por. Gardawski 1959, s. 90n; w innym ujęciu – Czebreszuk 1998, s. 411n). Pozostałe naczynia można zaklasyfikować jako wytwory grupy Linin. Widoczne są wśród nich dwie grupy dekoracyjne. W pierwszej – z odciskami stempli łączone są wątki sznurowe (Tabl. II: 1, 2). Tak zdobione ułamki najczęściej są klasyfikowane w obrębie ceramiki „linińskiej" jako materiały związane z tradycją kultury ceramiki sznurowej i amfor kulistych (Kempisty 1973, s. 20; Józwiak 2003, s. 199-204). Należy jednak pamiętać o tym, że w kulturze trzcinieckiej przeżywała się dekoracja sznurem, zwłaszcza (lokalnie) w jej wczesnej fazie (np. Gardawski 1959, tabl. XX: 1, 8, 20; XXVIII: 4-5; LII: 24; LVII: 2; LXII; Miśkiewicz 1978, tabl. L: 13; Kryvalcevič 1998, s. 23n, ryc. 7: 1, 2; 11; Makarowicz 1998, tabl. 46: 1-5; 50: 3). Dodatkowo, ze względu na podobieństwa stylistyczne omawianej ceramiki do materiałów „późnorzucewskich", warto również przytoczyć analogie do niektórych naczyń z „rzucewskiego" stanowiska z wczesnej epoki brązu w Nidzie na Mierzei Kurońskiej (Litwa) (Rimantienė 1989, ryc. 61: 5; 62: 3; 98: 13-17). Natomiast w drugiej z wyróżnionych grup dekoracyjnych dominującym wątkiem zdobniczym naczyń są żłobki (Tabl. III: 1, 2; IV: 1, 2). Oprócz tego mamy tu również do czynienia z dekoracją krawędzi wylewów[3]. W dorzeczu środkowej

[3] Zdobienie krawędzi wylewów i/lub wewnętrznych partii podwylewowych jest charakterystyczne dla wielu jednostek kulturowych neolitu strefy leśno-wschodnioeuropejskiej.

Wisły łączenie żłobienia i odcisków okrągłego oraz skośnie odciskanego, prostokątnego stempla[4] z jednoczesnym dekorowaniem krawędzi wylewów i wewnętrznych partii podwylewowych naczyń jest charakterystyczne dla późnej („wczesnobrązowej") ceramiki „linińskiej" (np. Kempisty 1972, tabl. IIIn; Józwiak 2003, tabl. 98n) lub „wczesnotrzcinieckiej", wywodzącej się genetycznie z tradycji „linińskiej" (por. Manasterski, Januszek 2011a, s. 60n, tabl. II: 6; Januszek, Manasterski 2011, s. 104n, tabl. I: 1, 2, 5, 6). Motyw dookolnych żłobków rozdzielonych i podkreślonych zygzakiem (Tabl. III: 1, 2) oraz rozciętych metopą (Tabl. IV: 1) to wątek o genezie stylistyki pucharów dzwonowatych, który na Niżu Środkowoeuropejskim upowszechnił się za pośrednictwem kultury iwieńskiej (np. Czebreszuk 1996, s. 131n; Makarowicz 1998, s. 132, 133). Jest on również spotykany w dekoracji „trzcinieckiej" i interpretowany jako tradycja pucharów dzwonowatych i kultury iwieńskiej (np. Gardawski 1959, s. 96, 116, 121-124; Makarowicz 1998, s. 129-134, 142-146). Niemal identyczne układy zdobnicze znane są także z ceramiki pochodzącej z Ząbia, gm. Olsztynek i Szestna, gm. Mrągowo na Pojezierzu Mazurskim (Manasterski 2009, s. 74-81), jak również z Garbiny[5], gm. Braniewo i Suchacza, gm. Tolkmicko (dawniej Succase, Kr. Elbing) nad Zalewem Wiślanym (Ehrlich 1936, s. 64-65, tabl. XXI: 2d; Manasterski 2012a, s. 162n, ryc. 1: G, H; 2).

W stylistyce poszczególnych naczyń można więc odnaleźć cechy wspólne dla całego zbioru. Są nimi, obok zbliżonej receptury masy ceramicznej, zazębiające się w wyróżnionych grupach dekoracyjnych wątki zdobnicze (żłobki i odciski stempli). Można zatem uznać opisywany zbiór ułamków naczyń za homogeniczny i prawdopodobnie jednoczasowy. Stwierdzenie to wzmacnia odkryty w Skrzeszewie, gm. Wieliszew obiekt zawierający w jednym zespole fragmenty naczyń z podobnymi i podobnie zazębiającymi się elementami dekoracji (por. Januszek, Manasterski 2012, s.120-125, tabl. I-III).

2. Wyroby krzemienne

Łącznie z opisanymi wyżej fragmentami ceramiki zarejestrowano także dziewięć przedmiotów krzemiennych. Należą do nich:

[4] Motyw ten może wywodzić się z tradycji kultury amfor kulistych, w której odciski prostokątnego stempla umieszczane pod krawędzią wylewu należą do grupy najbardziej powszechnych dekoracji (por. Szmyt 2001, ryc. 2:1).

[5] Materiały ze stanowiska w Garbinie (szczególnie te z warstwy III) zostały uznane za „późnorzucewskie" (por. Mączkowska 1973, s. 305-309; Dąbrowski 1997, s. 90). Obecnie znajdują się one w Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie i znane są autorom niniejszego artykułu z autopsji.

2.1. Rdzeń jednopiętowy odłupkowy z piętą usytuowaną na negatywie po odprysku mrozowym (Tabl. V: 1). Odłupnię tworzą dwa negatywy po odłupkach. Kąt rdzeniowy jest ostry, zbliżony do prostego, a eksploatacja przebiegała z użyciem twardego tłuka. Rdzeń wykonano z drobnego okrucha krzemienia narzutowego. Jego wymiary wynoszą: 1,4 (wysokość odłupni) x 2,4 x 1,9 cm. Ze względu na morfologię i rozmiary opisany przedmiot może również stanowić narzędzie wnękowe.

2.2. Wiór krawędziowy, częściowo korowy z negatywami jednokierunkowymi i odłamanym wierzchołkiem (Tabl. V: 2). Jego piętka jest owalna, jednonegatywowa, a sęczek rozlany. Kąt między piętką a sęczkiem jest rozwarty. Wiór został wykonany z krzemienia narzutowego. Jego wymiary to: zachowana długość – 2,5 cm, zachowana szerokość – 0,6-1,2 cm i grubość – 0,5 cm.

2.3. Łuszczeń jednobiegunowy, inicjalny z otoczaka krzemienia pomorskiego (Tabl. V: 3). Jego wymiary wynoszą: 2,95 x 2,7 x 1,2 cm.

2.4. Łuszczeń płaski z dwoma biegunami zaostrzonymi dodatkowo retuszem (Tabl. V: 4). Wykonany jest z krzemienia narzutowego. Jego wymiary wynoszą: 1,6 x 2,1 x 0,4 cm.

2.5. Łuszczeń dwubiegunowy z biegunem płaszczyznowym i krawędziowym (tabl. V: 5). Został wykonany z krzemienia narzutowego. Jego wymiary to: wysokość – 3,1 cm, szerokość – 2,6-1,4 cm i grubość – 1,1 cm.

2.6. Łuszczka częściowo korowa z negatywem jednokierunkowym, wykonana z krzemienia narzutowego. Jej wymiary wynoszą: 1,7 x 1 x 0,2 cm.

2.7. Łuszczka częściowo korowa z negatywami przeciwstawnymi i prostopadłym. Została wykonana z krzemienia narzutowego, a jej rozmiary wynoszą: 1,6 x 1,7 x 0,6 cm.

2.8. Dwa okruchy przemysłowe z krzemienia narzutowego.

Przedstawione wyroby krzemienne to zbiór w miarę jednorodny technologicznie, choć reprezentowane są w nim różne etapy eksploatacji krzemieni. Zwraca uwagę, czytelne w materiale, zastosowanie przy ich produkcji twardego tłuka i w większości przypadków techniki łuszczniowej. Ze względu na szeroką rozpiętość chronologiczną tego typu wytworów w rozmaitych kontekstach, trudno wiązać je z konkretną jednostką taksonomiczną. Jednak wobec współwystępowania z opisaną wyżej ceramiką – charakterystyczną dla etapu

SiM III.indd 30 2014-01-21 22:36:24

inicjacji trzcinieckiego kręgu kulturowego oraz powtarzalności podobnych wytworów na mazowieckich stanowiskach, wiązanych z początkowym stadium wspomnianego kręgu (por. Manasterski, Januszek 2011; Januszek, Manasterski 2011; 2012), można przyjąć, że stanowią integralny element całego zbioru znalezisk. Do produkcji opisanych przedmiotów wykorzystano „lokalny" krzemień narzutowy, odpowiadający I grupie w klasyfikacji Piotra Dmochowskiego (Dmochowski 2006, s. 219). Najbliższy rejon potencjalnej aprowizacji w podobny surowiec to naturalne odsłonięcia piaskowo-żwirowe przy korycie przepływającego w pobliżu stanowiska bezimiennego cieku (obecnie zmeliorowanego). Nie jest też wykluczone pozyskiwanie krzemieni narzutowych z obszaru odległego od stanowiska o ok. 2 km na północny-zachód i północny-wschód, gdzie rejestrowane są piaskowo-żwirowe eluwia glin zwałowych, zasobne w różnego typu eratyki (por. dane z ekspertyzy petrograficznej siekiery kamiennej - aneks).

3. Siekiera kamienna

Odkryta razem z wcześniej opisanymi źródłami siekiera o zarysie płaszczyznowym trapezowatym (Tabl. VI: 1), została uformowana z narzutowego gnejsu, prawdopodobnie albitowego (zob. ekspertyzę petrograficzną – aneks) z zachowaniem naturalnych powierzchni surowiaka, które są czytelne na płaszczyznowym obuchu oraz na obydwu ścianach czołowych. Szlifowaniem różnokierunkowym objęto partię łukowatego ostrza oraz fragmenty części środkowych, zapewne dla zniwelowania nierówności. Zarys boczny siekiery jest klinowaty, a przekrój poprzeczny – nieregularnie soczewkowaty. Wymiary narzędzia wynoszą: maksymalna długość – 11,1 cm, szerokość ostrza – 6,4 cm i obucha – 4,6 cm, grubość – 1,7-2,1 cm. Jego ciężar osiąga 285 g. Na krawędzi ostrza widoczne są uszkodzenia pożytkowe w postaci wykruszeń części środkowej oraz odłamania krawędzi bocznej. Uszkodzeniom tego typu zapewne sprzyjał wybrany do ukształtowania siekiery surowiec – nieodpowiedniej jakości ze względu na parametry użytkowe (por. aneks).

Opisany przedmiot można z dużym prawdopodobieństwem uznać za wyrób lokalny z powodu występowania obszarów zasobnych w powierzchniowo dostępne skały narzutowe w niedalekim sąsiedztwie stanowiska (por. aneks). Jego morfologia może wskazywać na inspiracje wytwórcze, pochodzące ze środowiska kultury mierzanowickiej, gdyż wytwór ten najbardziej zbliżony jest do podobnych form z wczesnego etapu rozwoju wspomnianej jednostki, wykonanych z surowców krzemiennych (np. siekiera z krzemienia jurajskiego

odnaleziona w grobie 5/67 na cmentarzysku na „Górze Klin" w Iwanowicach – A., J. Machnikowie, K. Kaczanowski 1987, ryc. 19 a; 25: 3). Porównywalne formy krzemienne, różniące się czasem detalami morfologicznymi, rejestrowane były także w inwentarzach grobowych kultury ceramiki sznurowej (np. Witów, stanowisko 5, grób 1 – Włodarczak 2006, tabl. XXXIV: 3; Łubcze, stanowisko 2, kurhan nr 2, obiekt nr 2 – Machnik i in. 2009, ryc. 35: 1; Libera 2009, s. 290-294). Natomiast wśród wyrobów kamiennych przedstawiany okaz nie posiada bezpośrednich analogii[6]. Może zatem być jedynie kojarzony z wytwórczością charakterystyczną od wczesnej epoki brązu, w której dominują rozmaite formy bifacjalne z różnych surowców kamiennych, rozpowszechnioną przez bezpośrednie bądź pośrednie oddziaływania kultury pucharów dzwonowatych (por. Kopacz 2001, s. 96, 99). Z kolei poprzez współwystępowanie danego narzędzia z synkretyczną ceramiką, zawierającą elementy stylistyki wywodzące się z „pucharów dzwonowatych" (Tabl. III: 1, 2) oraz z kultury ceramiki sznurowej i amfor kulistych (Tabl. II: 1, 2), można by go łączyć z recepcją wytwórczości biegnącą ze środowiska przykarpackiego kręgu kulturowego. Nie jest również wykluczone, że opisana siekiera stanowi odwzorowanie metalowej formy podobnego narzędzia[7], jak miało to miejsce w przypadku czworościennych siekier krzemiennych kultury ceramiki sznurowej (por. Włodarczak 2006, s. 25, ryc. 11A) lub samego metalu – być może brązu ze względu na dobór surowca z charakterystycznym połyskiem (por. aneks – opis strefy białej; fot. 1). Dlatego też można wstępnie uznać ją za wyrób prestiżowy (ceremonialny), wyrażający zapewne status społeczny jej posiadacza/użytkownika[8].

[6] Kamienne siekiery dwuścienne znane są co prawda z trzcinieckiego kręgu kulturowego. Jednak stan rozpoznania kamieniarstwa wspomnianej jednostki jest zadowalający tylko dla enklaw z Pojezierza Kujawskiego i doliny Bzury (por. Makarowicz 2010, s. 186, 187). Pomijając znaleziska luźne, bezspornie można przyporządkować wytwórczości wspomnianego kręgu jedynie te, które należą do klasycznego horyzontu jego rozwoju. Opisane narzędzie ze względów morfologicznych i metrycznych zupełnie nie odpowiada zbadanym okazom z osad wskazanych regionów (por. Makarowicz 2010, ryc. 3.22: 1, 2; Szydłowski 2011, s. 295, ryc. 1), a jedyne podobieństwo między nimi to dwuścienność. Dodatkowo narzutowy gnejs wykazywany jako surowiec do produkcji siekier w kamieniarstwie „trzcinieckim" (por. Makarowicz 2010, s. 188) należy do innych odmian, niż rozpoznana w przypadku znaleziska z Grądów.

[7] Analogiczna ze względu na morfologię i rozmiary siekiera z brązu prezentowana jest w katalogu wystawy znajdującej się w Ermitażu, zawierającym znaleziska z epoki brązu w Europie. Wspomniana siekiera została odnaleziona w 1896 r. w grobie pod kurhanem w Kraju Krasnodarskim (nr katalogowy: 25.2; Nečipurenko i in. 2013, s. 333).

[8] Funkcję insygnialną czy statusową sugeruje również P. Makarowicz odnośnie kamiennych siekier – jednego z głównych „militariów" trzcinieckiego kręgu kulturowego, odnotowanych na stanowiskach osadowych i grobowych (por. Makarowicz 2010, s. 189, n. 68).

SiM III.indd 32 2014-01-21 22:36:24

LOKALNA SPOŁECZNOŚĆ Z WCZESNEJ EPOKI BRĄZU NAD DOLNĄ UTRATĄ

Zaprezentowane źródła, odkryte na stanowisku 22 w Grądach można uznać za zespół homogeniczny w sensie osadniczym i odnieść je do wczesnej epoki brązu na podstawie przedstawionych analogii do poszczególnych kategorii wytworów. Odnalezione na niewielkiej przestrzeni przy braku obiektów wziemnych wskazują na pozostałość po społeczności mobilnej. W związku z dominującym wśród nich komponentem autochtonicznym, czytelnym zarówno na większości fragmentów synkretycznej ceramiki, jak również w postaci miejscowego surowca kamiennego do produkcji narzędzi, relikty te można odnieść do lokalnej społeczności, związanej z grupą Linin. Oprócz tego zwraca również uwagę ich charakter, a szczególnie fragmentarycznie zachowana, prawdopodobnie celowo kawałkowana, ornamentowana ceramika. Biorąc pod uwagę powtarzalność tego zjawiska zarówno na mazowieckich stanowiskach z wczesnej epoki brązu (np. Raszyn, gm. loco, stan. 7, Reguły, gm. Michałowice, stan. 14, Skrzeszew, gm. Wieliszew, stan. 12), jak również i na mazurskich (w tym Ząbie, gm. Olsztynek, stan. X[9]) można wnioskować o specyficznym (ceremonialnym) oznaczaniu miejsc pobytu fragmentami zdobionych naczyń, charakterystycznymi dla danej, synkretycznej społeczności, czy też niektórych jej członków. Dekorowane kawałki naczyń wykorzystywano również w innego typu obrzędowości, na co wskazują niezwykle rzadkie odkrycia pochodzące ze stanowiska 49 w Skrzeszewie, gm. Wieliszew, woj. mazowieckie (Januszek, Manasterski 2012) oraz ze stanowiska 6 w Supraślu[10], woj. podlaskie. Takie traktowanie miejsc pobytu dotyczy głównie krótkotrwałego osadnictwa społeczności o charakterze mobilnym i jest dostrzegalne przede wszystkim w bezpośrednim sąsiedztwie zbiorników wodnych lub cieków. Z podobną sytuacją mamy do czynienia również w Grądach. Co więcej, wytwórców odkrytych artefaktów można opisać jako społeczność lokalną o charakterze schyłkowym, identyfikowaną z grupą Linin i związaną z tradycją kultury amfor kulistych oraz ceramiki sznurowej,

[9] Stanowisko X w Ząbiu, gm. Olsztynek, woj. warmińsko-mazurskie (dawna wyspa na Jeziorze Łańskim) jako jedno z nielicznych zostało zbadane w całości swojego zasięgu. Pochodzący z niego materiał ceramiczny (głównie ornamentowany) z okresu przełomu epoki kamienia i epoki brązu, zachowany we fragmentach nie umożliwia rekonstrukcji całych form z dostępnych, dekorowanych kawałków. Przyczyną takiego stanu mogło być wynoszenie poza wyspę pozostałych, zdobionych fragmentów naczyń.

[10] Materiały jeszcze nie opublikowane, pochodzące z odkrytego w sierpniu 2013 r. obiektu o charakterze obrzędowym, znane autorom z autopsji.

na którą wyraźnie oddziaływały impulsy kulturowe wczesnej epoki brązu. Jednymi z nich są nawiązania „mierzanowickie”[11], przejawiające się w morfologii siekiery kamiennej, a także w mniejszym stopniu w dekoracji synkretycznej ceramiki (por. Tabl. II: 1, 2). W tej ostatniej kategorii wytworów najwyraźniej jednak zaznaczone są inspiracje „trzcinieckie”. Niestety, obecnie nie możemy stwierdzić z całą pewnością, czy na garncarstwo społeczności z Grądów oddziaływała kultura trzciniecka, prowadząc do nakładania się stylistyki tego ugrupowania na lokalną – „linińską”, czy też obserwowane zjawisko jest wynikiem transformacji grupy Linin – pod wpływem impulsów pucharowo-iwieńskich – w trzciniecką, a uchwycony etap przejściowy można nazwać *prototrzcinieckim*. Być może najlepiej proces ten tłumaczyłaby koncepcja „kulturowego pakietu trzcinieckiego” zaproponowana przez Janusza Czebreszuka (1998, s. 412n). Tym bardziej, że jak stwierdził wymieniony badacz, początkowo proces rozprzestrzeniania się „pakietu” prowadził do dezintegracji starych struktur, a następnie do wykształcenia się nowych, lecz terytorialnie zróżnicowanych, zaliczanych już do „trzcinieckiej” wspólnoty kulturowej. Na tym przejściowym etapie takie właśnie lokalne grupy są bardzo trudne do jednoznacznej identyfikacji i klasyfikacji kulturowej. Dostrzeżone zjawisko wpisuje się zatem w szeroko rozumiany proces wczesnobrązowej cyrkulacji wzorców kulturowych[12], prowadzących do powstania trzcinieckiego kręgu kulturowego. Nie bez znaczenia jest również położenie stanowiska w Grądach w pobliżu pradziejowego szlaku komunikacyjnego, którym była Wisła i w związku z tym łączność lokalnej społeczności z siecią powiązań i dystrybucji idei i przedmiotów prestiżowych. Tłumaczyło by to mnogość obcych inspiracji zaczerpniętych z różnych allochtonicznych środowisk o kulturotwórczym znaczeniu, czytelnych wśród rozmaitej lokalnej wytwórczości. Inną kwestią jest stopień i przyczyny recepcji nowości ze świata zewnętrznego. Zdaniem Sławomira Kadrowa: *Tylko obecność elit, w najskromniejszej choćby postaci, tłumaczy na tyle duże zainteresowanie obcymi wzorami kulturowymi (ponad głowami pozostałych członków danej zbiorowości), które zaowocować mogły powstaniem*

[11] Udział komponentu mierzanowickiego wydaje się być jak najbardziej naturalny na obszarze Mazowsza, szczególnie po odkryciu osady tego ugrupowania w Polesiu koło Łowicza (Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2012). Miejscowość ta znajduje się stosunkowo niedaleko, na południowy-zachód od Grądów, także na Równinie Łowicko-Błońskiej. Dodatkowo, przedmioty nawiązujące do wyrobów mierzanowickich zostały dostrzeżone w wyposażeniu obiektu obrzędowego w Skrzeszewie, stan. 49 (fragment ceramiki i krzemienne elementy uzbrojenia – por. Januszek, Manasterski 2012, s. 122, 126, 127, tabl. II: 4, IV: 1, 2). Poza tym z miejscowości Piwonin koło Otwocka pochodzą znaleziska krzemienne, wiązane z domniemanym grobem z wczesnej fazy kultury mierzanowickiej (Libera, Matraszek 2006).

[12] Szerzej na ten temat Kośko, Kločko 1998.

mieszanego zespołu kulturowego (Kadrow 2001, s. 221). W przypadku społeczności z Grądów nie można obecnie bezpośrednio wskazać rangi poszczególnych jej członków. Pośrednio zauważalne w materiale zabytkowym zapotrzebowanie na przedmioty rzadkie (mało praktyczna siekiera z połyskującego surowca kamiennego), czyli w pewnym sensie prestiżowe, określające zapewne status społeczny, nie wyklucza obecności wśród badanej grupy jednostek uprzywilejowanych. Zatem opisywana, lokalna społeczność należała zapewne do jednych z wielu (ze schyłkowej fazy grupy Linin) we wczesnej epoce brązu na Mazowszu, charakteryzujących się mniejszym lub większym stopniem przyswojenia i transformacji obcych wzorców, czytelnych w różnych układach miejscowego podłoża kulturowego. Tym samym wpisuje się w trend przemian jaki miał miejsce w tym okresie na Nizinie Środkowomazowieckiej w związku z krystalizującym się trzcinieckim kręgiem kulturowym.

Bibliografia

CZEBRESZUK, J., 1988. „Leśno"- wschodnioeuropejski komponent kulturowy w rozwoju schyłkowo neolitycznych społeczeństw Kujaw. *In*: A. COFTA-BRONIEWSKA, ed. *Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy*. Inowrocław, 185-196.

CZEBRESZUK, J., 1996. *Społeczności Kujaw w początkach epoki brązu*. Poznań.

CZEBRESZUK, J., 1998. „Trzciniec" – koniec pewnej tradycji. *In*: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, eds. *„Trzciniec" – system kulturowy czy interkulturowy proces?* Poznań, 411-429.

DĄBROWSKI, J., 1997. *Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce*. Białystok.

DMOCHOWSKI, P., 2006. A new classification of erratic flint from western Poland. *In*: A.WIŚNIEWSKI, T. PŁONKA & J. M. BURDUKIEWICZ, eds. *The Stone: Technique and Technology*. Wrocław, 217-226.

EHRLICH, B., 1936. Succase. Eine Siedlung der jungsteinzeitlichen Schnurkeramiker im Kreise Elbing. *Elbinger Jahrbuch*, 12/13, 43-98.

GARDAWSKI, A., 1959. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materiały Starożytne*, V, 7-189.

GÓRSKI, J., MAKAROWICZ, P., WAWRUSIEWICZ, A., 2012. Materiały kultury mierzanowickiej ze stanowiska 1 w Polesiu, woj. łódzkie. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, II, 95-113.

JANUSZEK, K., MANASTERSKI, D., 2011. Obozowisko ludności kultury trzcinieckiej z Reguł koło Warszawy. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, I, 83-129.

JANUSZEK, K., MANASTERSKI, D., 2012. Obiekt obrzędowy – depozyt przedmiotów symboliczno-użytkowych społeczności z wczesnej epoki brązu w Skrzeszewie, gm. Wieliszew, woj. mazowieckie. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, II, 115-145.

JÓZWIAK, B., 2003. *Społeczności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły*. Poznań.

KADROW, S., 2001. *U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej*. Kraków.

KEMPISTY, E., 1972. Materiały tzw. kultury ceramiki grzebykowo-dołkowej z terenu Mazowsza i Podlasia. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXVII, 4, 441-483.

KEMPISTY, E., 1973. Kultura ceramiki grzebykowo-dołkowej na Mazowszu i Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXVIII, 1, 3-75.

KONDRACKI, J., 2011. *Geografia regionalna Polski*. Warszawa.

KOPACZ, J., 2001. *Początki epoki brązu w strefie karpackiej w świetle materiałów kamiennych*. Kraków.

KOŚKO, A., KLOČKO, W., 1998. "Trzciniec" – stabilizacja systemu cyrkulacji wzorców kulturowych na pograniczu "cywilizacji wczesnobrązowych" wschodniej i zachodniej Europy? Zasięg i mechanizmy zjawiska. *In*: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, eds. *„Trzciniec" – system kulturowy czy interkulturowy proces?* Poznań, 397-404.

KRYVALCEVIČ, M., 1998. Identyfication of the South Belorussian „Trzciniec". *In*: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, eds. *„Trzciniec" – system kulturowy czy interkulturowy proces?* Poznań, 17-31.

LIBERA, J., 2009. Materiały krzemienne z badań kurhanów kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej. Aneks I. *In*.: J. MACHNIK, J. BAGIŃSKA, W. KOMAN. *Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988-2006*. Kraków, 283-308.

LIBERA, J., MATRASZEK, B., 2006. Znaleziska grobowe (?) kultury mierzanowickiej na Mazowszu. *Wiadomości Archeologiczne*, LVIII, 374-375.

MACHNIK, J., BAGIŃSKA, J., KOMAN, W., 2009. *Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988-2006*. Kraków.

MACHNIKOWIE, A., J., KACZANOWSKI, K. 1987. *Osada i cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu na „Górze Klin" w Iwanowicach*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

MAKAROWICZ, P., 1998. *Rola społeczności kultury iwieńskiej w genezie trzinieckiego kręgu kulturowego (2000-1600 BC)*. Poznań.

MAKAROWICZ, P., 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań.

MANASTERSKI, D., 2009. *Pojezierze Mazurskie u schyłku neolitu i na początku epoki brązu w świetle zespołów typu Ząbie-Szestno*. Warszawa.

MANASTERSKI, D., 2012. *Grądy, gm. Leszno, woj. mazowieckie, stanowisko archeologiczne nr AZP 56-62/22. Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych*. Warszawa (maszynopis w archiwum MWKZ w Warszawie).

MANASTERSKI, D. 2012a. Typ Juodkrantė – iwieński i trzciniecki komponent stylistyczny w ceramice rzucewskiej osady w Suchaczu. *Światowit*, IX(L)/B 2011, 151-168.

MANASTERSKI, D., JANUSZEK, K., 2011a. Obiekt mieszkalny ludności kultury trzcinieckiej z Raszyna koło Warszawy. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, I, 51-82.

MANASTERSKI, D., JANUSZEK, K., 2011b. Ślady osadnictwa paraneolitycznego i wczesnobrązowego na stanowisku 12 w Skrzeszewie, gm. Wieliszew. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, I, 131-145.

MĄCZKOWSKA, M., 1973. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1972 r. na stanowisku 1 w Garbinie, pow. Braniewski. *Komunikaty Warmińsko-Mazurskie*, 3 (121), 303-316.

MIŚKIEWICZ, J., 1978. Kultura trzciniecka. *In*: A. GARDAWSKI, J. KOWALCZYK, eds. Prahistoria ziem polskich III. *Wczesna epoka brązu*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

NEČIPURENKO, O. N., HÄNSEL, A., HOFMANN, A., NAWROTH, M., VOLLERT, K., 2013. *Bronzezeit. Europa ohne Grenzen. 4.-1. Jahrtausend v. Ch.* Ausstellungskatalog. Verona.

RIMANTIENĖ, R., 1989. *Nida. Senųjų baltų gyvenvietė*. Vilnius.

SZMYT, M., 2001. Społeczności kultury amfor kulistych w Europie Wschodniej. *In*: J. CZEBRESZUK, M. KRYVALCEVIČ, P. MAKAROWICZ, eds. *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr. Archaeologia Bimaris* 2. Poznań, 167-193.

SZYDŁOWSKI, M., 2011. Zabytki kamienne (niekrzemienne) ze stanowiska Polesie 1, gm. Łyszkowice, woj. łódzkie. *In*: J. GÓRSKI, P. MAKAROWICZ, A. WAWRUSIEWICZ. *Osady i cmentarzyska społeczności trzcinieckiego kręgu kulturowego w Polesiu, stanowisko 1, woj. łódzkie*. Łódź, 284-305.

WŁODARCZAK, P., 2006. *Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej*. Kraków.

Dariusz Manasterski
Instytut Archeologii
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
e-mail: dmanasterski@uw.edu.pl

Katarzyna Januszek
Instytut Archeologii
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
e-mail: katarzyna.januszek@uw.edu.pl

SiM III.indd 38 2014-01-21 22:36:24

Dariusz Manasterski, Katarzyna Januszek

EARLY BRONZE AGE LOCAL COMMUNITY IN THE AREA OF THE LOWER UTRATA RIVER BASED ON THE DISCOVERY IN GRĄDY, LESZNO MUNICIPALITY

Key words: Early Bronze Age, Central Masovian Lowland, Linin Group, pottery, late flint tool manufacture, stone axe.

SUMMARY

The description of the Early Bronze Age local community was based on scarce but interesting dispersed sources discovered at site 22 in Grądy (Leszno Municipality, Masovian Voivodeship) in the Lower Utrata River Basin (Fig. 1 : A, B). The remains include fragments of decorated pottery vessels (Plts. I – IV), object made of erratic flint (Plt. V) and a stone axe made of erratic gneiss (Plt. VI, ph. 1). The artifacts were found in an assemblage covering a few square metres of the examined part of the site (cf. Fig.1: B) and were the only remains of prehistoric human activity discovered in that location. In the cultural sense they form a syncretic group (due to analogies to the local cultural background and clear components of allochthonous units of the Early Bronze Age) and also a homogeneous one in the sense of settlement activity.

Fragments of seven decorated pottery vessels were fashioned from clay body of similar components and show the same ornamentation techniques (grooves and stamp imprints) in different decorative arrangements. The remains include fragments of a pot typical of the Trzciniec Culture (Plt. I) and pieces of vessels characteristic of the style of the Linin Group (Plts. II – IV) which display components of different Late Neolithic and Early Bronze Age units (among others, the cultures of the forest Eastern European zone, Globular Amphora Culture, Mierzanowice Culture, Bell Beaker Culture, Iwno Culture and Trzciniec Culture). The whole pottery material is typical of the initial stages of the Trzciniec Culture. Moreover, the nine flint artifacts manufactured with a hard hammer, mainly by splintering technique, are an integral part of the assemblage. The accompanying pottery and repetitive discoveries of such artifacts at Masovian sites of that period confirm

SiM III.indd 39 2014-01-21 22:36:24

that conclusion. However, the stone axe found in the assemblage shows no direct analogy to other stone finds associated with the Early Bronze Age. It only bears slight resemblance to the Trzciniec Culture artifacts due to its bifacial form. For this reason, it could be associated with objects characteristic of manufacture from the Early Bronze Age, which is dominated by a wide range of bifacial forms fashioned from a variety of stone materials, spread by direct or indirect influence of the Bell Beaker Culture (cf. Kopacz 2001, p. 96, 99). Its morphology and manufacturing method places it closer to analogical flint axes known from assemblages of the Corded Ware Culture and also the Mierzanowice Culture. The stone material, displaying a characteristic gloss, used to manufacture the axe is unsuitable due to its functional parameters and suggests that it was an imitation of a bronze tool, perhaps intended for a ritual use.

The people who manufactured those artifacts could be associated with a local migrating community identified with a late stage of the Linin Group, heavily influenced by cultural impulses of the Early Bronze Age, and related to the traditions of the Globular Amphora Culture and the Corded Ware Culture. The presence of the group in the vicinity of the Vistula River, a prehistoric communication route, and a large number of foreign inspirations found in its craft imply that the community was incorporated into a network of distribution of ideas and prestigious objects arriving from several culturally significant backgrounds. It certainly belonged to one of many communities (within the Linin Group) of the Early Bronze Age with a presence of particular elite groups and therefore with a differing extent of reception and modification of imported styles. For that reason, the community in question is representative of the transformation trend demonstrated in the Central Masovian Lowland in the times of the initial stages of the Trzciniec Culture.

SiM III.indd 40 2014-01-21 22:36:24

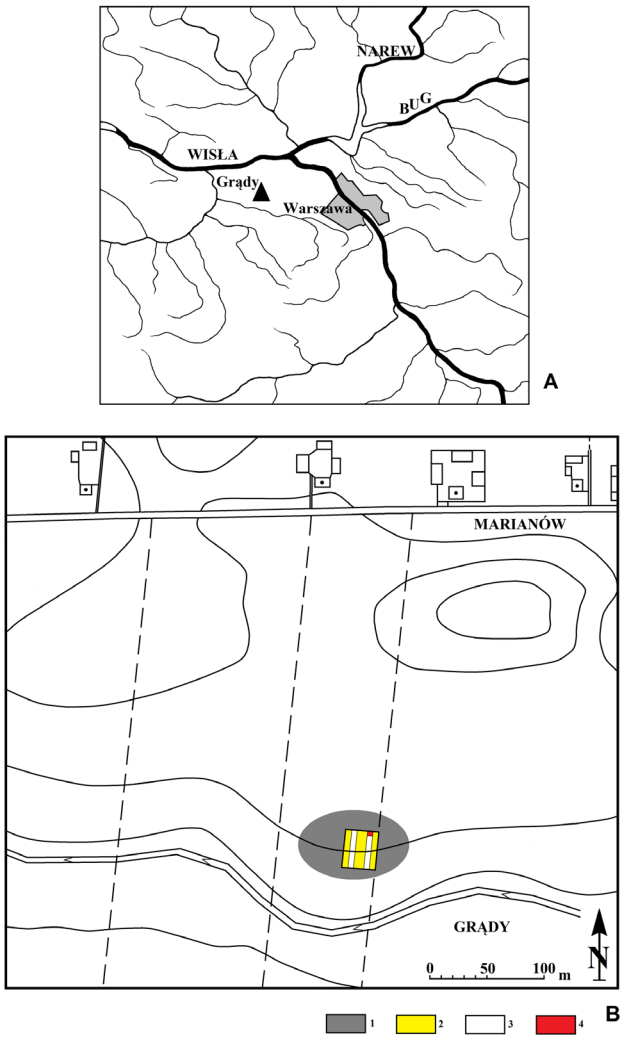

Ryc. 1. Lokalizacja stanowiska 22 w Grądach, gm. Leszno, pow. warszawski-zachodni, woj. mazowieckie (rys. D. Manasterski, (B) – na podstawie karty AZP nr 56-62/22).
1 – obszar stanowiska wyznaczony przez badania powierzchniowe,
2 – powierzchnia działki budowlanej, 3 – obszar wykopów archeologicznych,
4 – obszar występowania pradziejowych artefaktów.

Fig. 1. Location of site 22 in Grądy, Leszno Municipality, Warsaw West County, Masovian Voivodeship (drawn by D. Manasterski, (B) based on registry card AZP no. 56-62/22).
1 – the area of the site established by the surface survey, 2 – the area of the allotment assigned for construction, 3 – archaeological excavation area, 4 – the area with the presence of the prehistoric artifacts.

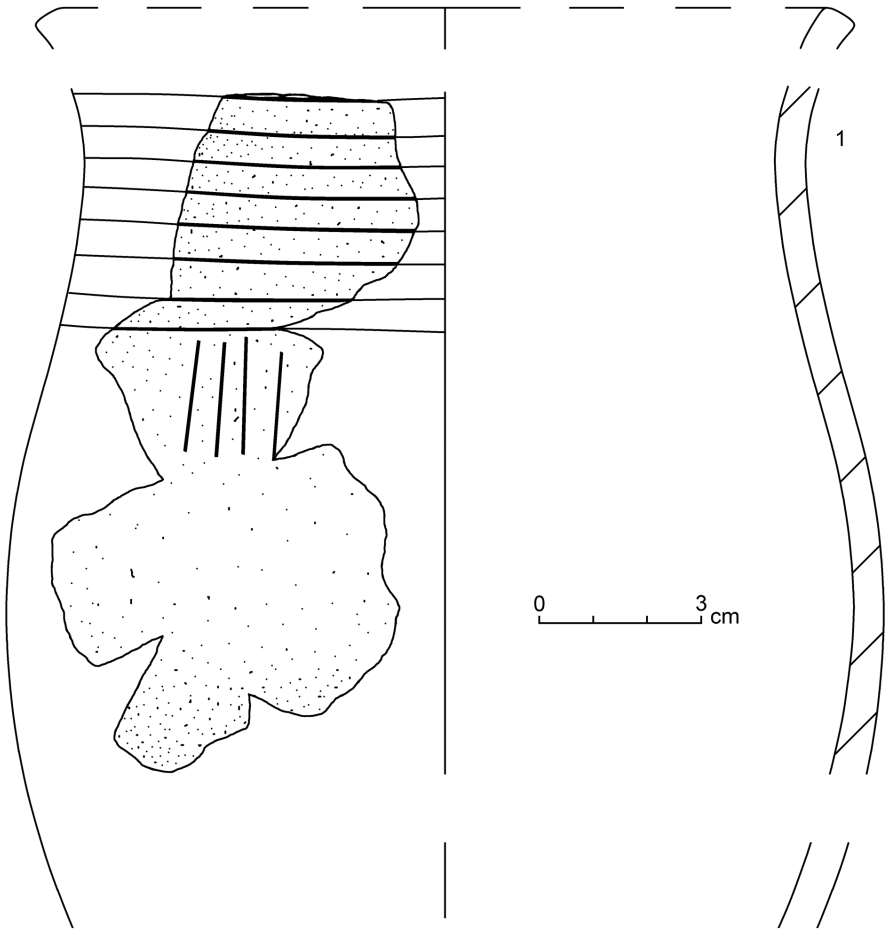

Tablica I. Grądy, gm. Leszno, woj. mazowieckie, stanowisko 22.
Fragmenty naczynia (rys. D. Manasterski).

Plate I. Grądy, Leszno Municipality, Masovian Voivodeship, site 22.
Fragments of a vessel (drawn by D. Manasterski).

SiM III.indd 42 2014-01-21 22:36:29

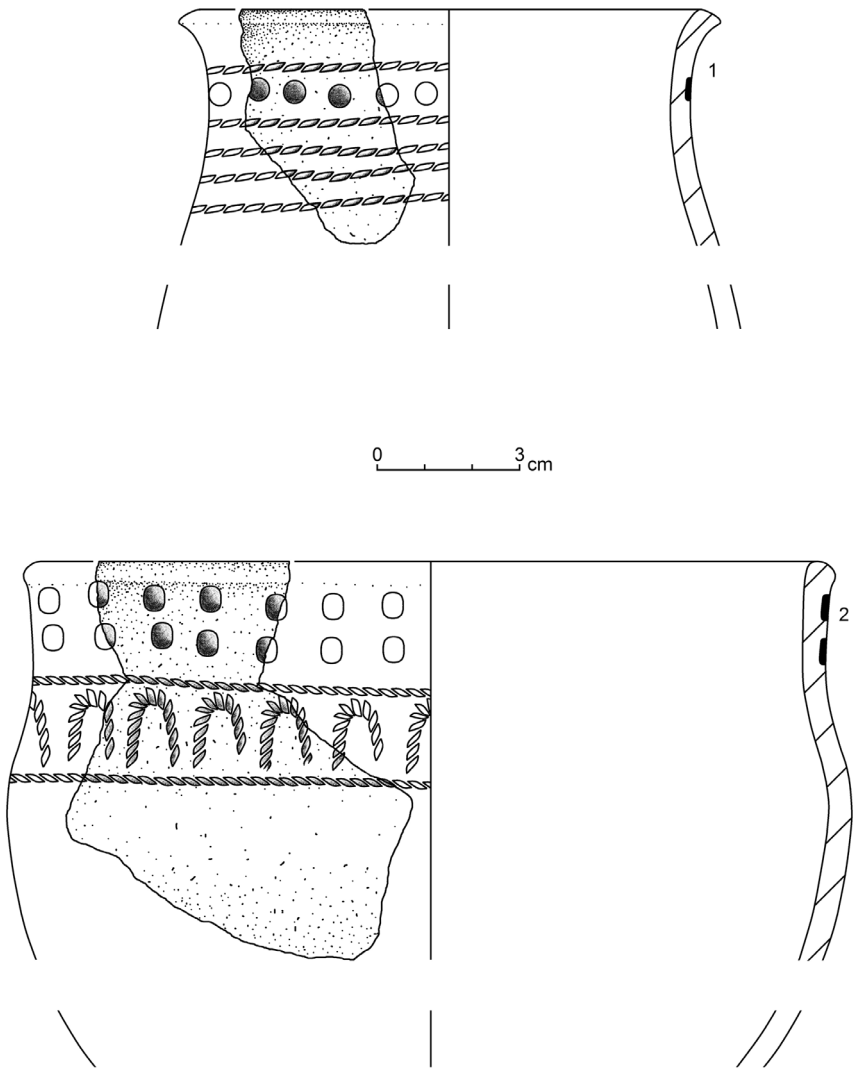

Tablica II. Grądy, gm. Leszno, woj. mazowieckie, stanowisko 22.
Fragmenty naczyń (rys. D. Manasterski).

Plate II. Grądy, Leszno Municipality, Masovian Voivodeship, site 22.
Fragments of vessels (drawn by D. Manasterski).

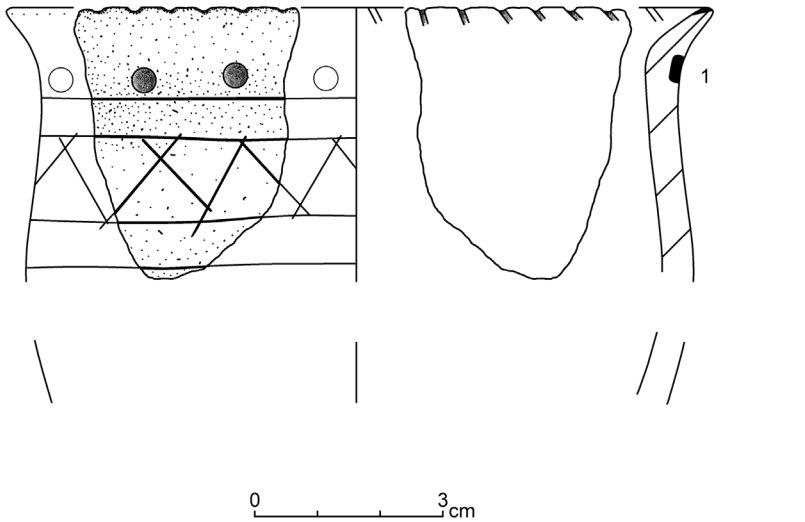

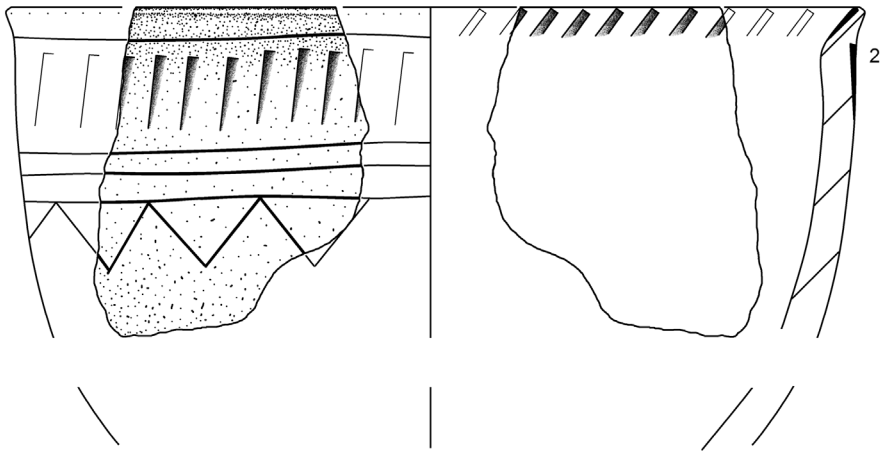

Tablica III. Grądy, gm. Leszno, woj. mazowieckie, stanowisko 22.
Fragmenty naczyń (rys. D. Manasterski).

Plate III. Grądy, Leszno Municipality, Masovian Voivodeship, site 22.
Fragments of vessels (drawn by D. Manasterski).

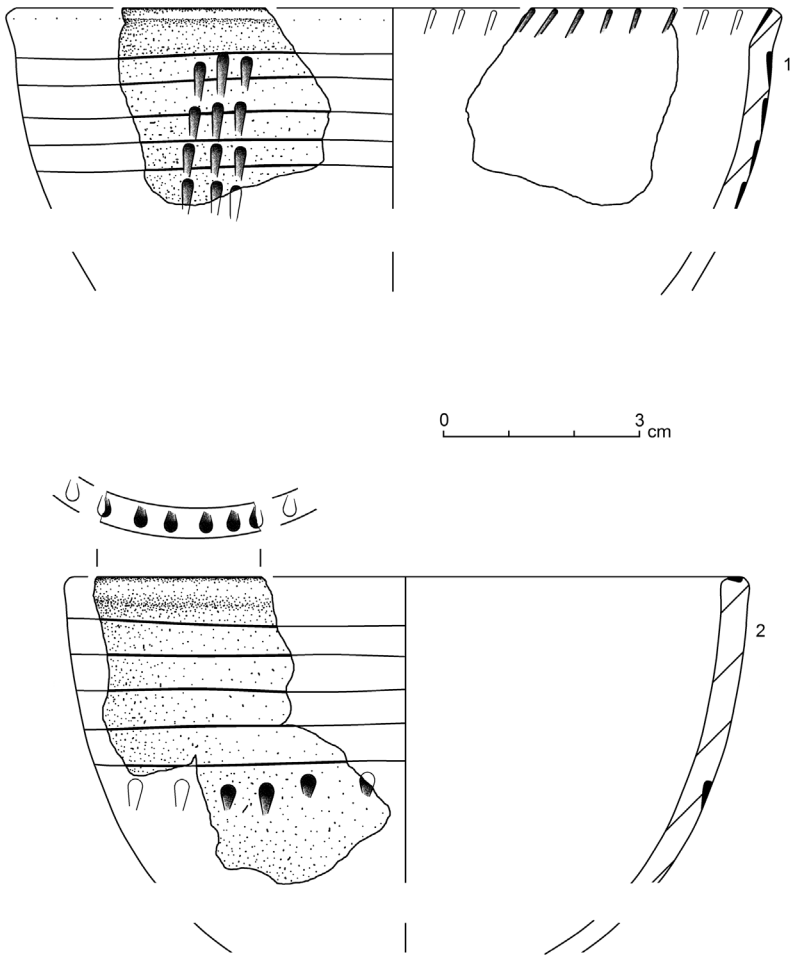

Tablica IV. Grądy, gm. Leszno, woj. mazowieckie, stanowisko 22. Fragmenty naczyń (rys. D. Manasterski).

Plate IV. Grądy, Leszno Municipality, Masovian Voivodeship, site 22. Fragments of vessels (drawn by D. Manasterski).

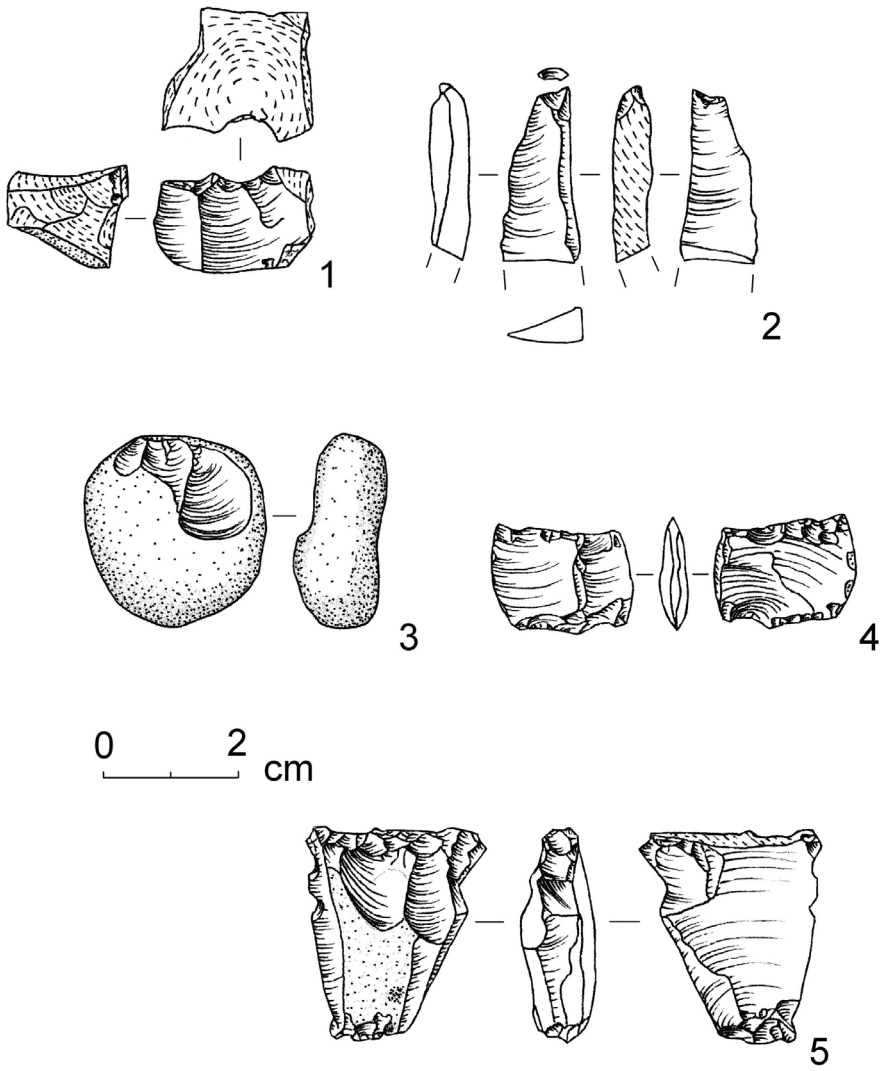

Tablica V. Grądy, gm. Leszno, woj. mazowieckie, stanowisko 22.
Wyroby krzemienne - wybór (rys. K. Januszek).

Plate V. Grądy, Leszno Municipality, Masovian Voivodeship, site 22.
Selection of flint artifacts (drawn by K. Januszek).

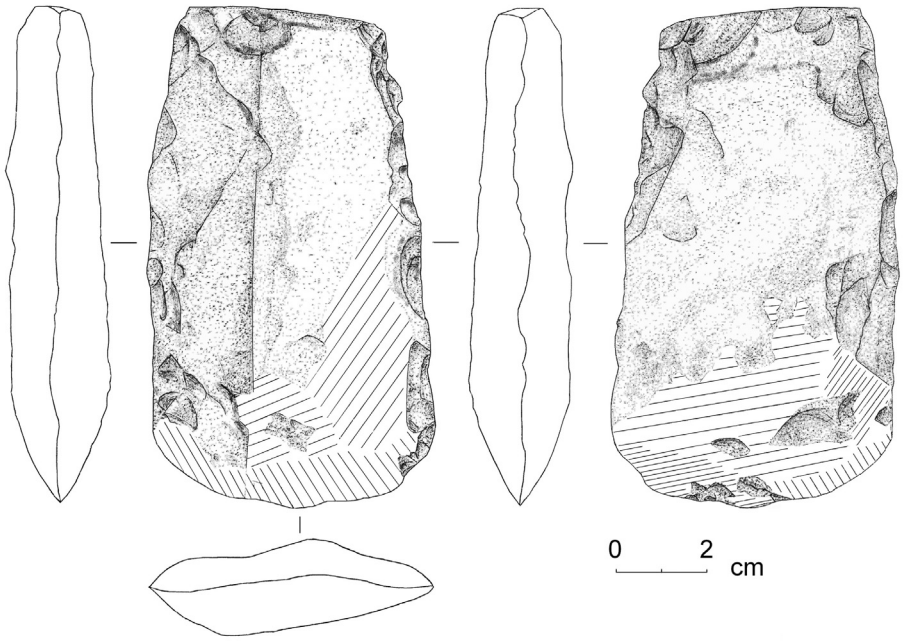

Tablica VI. Grądy, gm. Leszno, woj. mazowieckie, stanowisko 22.
Siekiera kamienna (rys. K. Januszek).

Plate VI. Grądy, Leszno Municipality, Masovian Voivodeship, site 22.
Stone axe (drawn by K. Januszek).

Fot. 1. Grądy, gm. Leszno, woj. mazowieckie, stanowisko 22. Siekiera kamienna (fot. Michał Dąbski).

Ph. 1. Grądy, Leszno Municipality, Masovian Voivodeship, site 22. Stone axe (ph. Michał Dąbski).

SiM III.indd 48 2014-01-21 22:36:37

Maciej T. Krajcarz

EKSPERTYZA PETROGRAFICZNA ZABYTKU KAMIENNEGO ZE STANOWISKA GRĄDY, GM. LESZNO, WOJ. MAZOWIECKIE

Wykonano jedynie zgrubną obserwację powierzchni skały przy użyciu mikroskopu stereoskopowego. Ze względu na wartość zabytku nie można było wykonać płytek cienkich ani zgładów, w związku z czym analiza ma jedynie orientacyjny charakter.

Skała ma strukturę średniokrystaliczną. Poszczególne kryształy minerałów są wyraźnie widoczne makroskopowo. Tekstura typu warstwowego wskazuje na gnejs. W teksturze wyróżnić można trzy makroskopowo różne strefy, przy czym dwie z nich są niewątpliwie pierwotną cechą odziedziczoną po procesach metamorficznych, natomiast trzecia ma charakter żyłowy.

Strefa czarna – głównymi minerałami skałotwórczymi są wyraźnie łupliwe minerały ciemne (około 50%), trudne do jednoznacznego rozpoznania, i białe skalenie (ok. 40%). Podrzędnie występuje kwarc (około 20%). Minerałem akcesorycznym jest biotyt.

Strefa czerwona – głównym składnikiem są minerały ciemne (około 60%) oraz czerwone skalenie (około 40%). Miejscami strefa przechodzi w część zbudowaną niemal wyłącznie ze skaleni, tworzących nieco większe kryształy. Kwarc jest w tej strefie minerałem akcesorycznym i występuje w pobliżu kontaktów z innymi strefami.

Strefa biała – o charakterze żyłowym. Tworzy zarówno szeroko rozprzestrzenione w okazie gniazda, jak też drobne wypełnienia szczelin tektonicznych. Głównymi minerałami skałotwórczymi są białe skalenie (około 40%) i minerały ciemne (około 40%), a także biotyt (około 20%), nadający tej strefie charakterystyczny połysk. Wśród minerałów akcesorycznych, tworzących bardzo drobne okazy, występują: kwarc, granaty i beryl. Obecność ostatniego minerału, jak również wykształcenie strefy, sugerują, że strefa ta mogła rozwinąć się kosztem roztworów pomagmowych.

Cechy petrograficzne pozwalają na klasyfikowanie omawianej skały jako gnejs, z dużym prawdopodobieństwem jako gnejs albitowy (Ryka, Maliszewska 1991). Miejsce znalezienia okazu oraz cechy teksturalne i obecność

SiM III.indd 49 2014-01-21 22:36:37

czerwonych skaleni wskazują, że mamy do czynienia ze skałą narzutową pochodzenia skandynawskiego. Najprawdopodobniej pierwotnym miejscem jej pochodzenia był obszar południowo-zachodniej Szwecji, tzw. obszar gnejsowy, choć skała tego typu nie należy do eratyków przewodnich (Górska-Zabielska 2008). Wtórnie dostała się na obszar środkowej Polski jako eratyk, wskutek transportu lodowcowego.

Z geoarcheologicznego punktu widzenia skała ma niewątpliwie pochodzenie lokalne. Miejscem jej pozyskania przez dawnych ludzi były najprawdopodobniej gliny zwałowe lub piaskowo-żwirowe eluwia glin zwałowych. Osady tego typu odsłaniają się na powierzchni w odległości około 2 km na NW i około 2 km na ENE od miejscowości Grądy, w której znaleziono omawiany okaz (Marks et al. 2006).

Niska zawartość kwarcu przy wysokiej zawartości minerałów o dobrej łupliwości wskazuje, że skała nie posiada szczególnie korzystnych parametrów technicznych, przede wszystkim nie wykazuje wysokiej twardości ani odporności na ścieranie. Jest za to stosunkowo łatwa w obróbce oraz posiada walory estetyczne, które mogły być decydujące przy wyborze surowca. Skała jest stosunkowo mało zwietrzała, co oznacza, że jej aktualny wygląd nie odbiega od stanu, w jakim była poddana obróbce i używana.

Bibliografia

GÓRSKA-ZABIELSKA, M., 2008. Obszary macierzyste skandynawskich eratyków przewodnich osadów ostatniego zlodowacenia północno-zachodniej Polski i północno-wschodnich Niemiec. *Geologos* 14 (2), 55-73.

MARKS, L., BER, A., GOGOŁEK, W., PIOTROWSKA, K., eds. 2006. *Mapa geologiczna Polski 1 : 500 000*. Warszawa: Ministerstwo Środowiska i Państwowy Instytut Geologiczny.

RYKA, W., MALISZEWSKA, A., 1991. *Słownik petrograficzny*. Warszawa: Wydawnictwo Geologiczne.

dr Maciej T. Krajcarz
Instytut Nauk Geologicznych
Polska Akademia Nauk
ul. Twarda 51/55
00-818 Warszawa
e-mail: mkrajcarz@twarda.pan.pl

Микола Кривальцевич

УНИКАЛЬНОЕ ПОГРЕБЕНИЕ БРОНЗОВОГО ВЕКА В БОРИСОВЩИНЕ (ПРЕДПОЛЕСЬЕ БЕЛАРУСИ): НОВЫЕ АСПЕКТЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Ключевые слова: культурный круг Бабино, среднеднепровская культура, культура шнуровой керамики, шнуровая керамика полесского типа, днепро-донецкая культура, культурный синтез.

ВСТУПЛЕНИЕ

В 1964 году, возле деревни Борисовщина Глусского района Могилевской области Л. Д. Поболь нашел и исследовал уникальное погребение бронзового века, не имеющее аналогий среди синхронных погребальных комплексов Восточной Европы (Поболь 1964, с. 112-114, Рис. 107-111). Л. Д. Поболь, обращая, прежде всего, внимание на многоваликовый орнамент погребального горшка, предположил вероятную связь комплекса с кругом тех культур эпохи бронзы на Украине, для которых была характерна многоваликовая керамика (Поболь 1966, с. 294-297). В последующее время, в белорусской археологической литературе погребение из Борисовщины, как правило, отождествлялось с распространением в пределы юга-востока Беларуси носителей культуры многоваликовой керамики (см., например: Очерки 1970, с. 133; Исаенко 1976b, с. 18-19). В некоторых моих публикациях 2000-ых годов оно рассматривалось как погребальный объект с синкретическими чертами, среди которых элементам культуры многоваликовой керамики принадлежала сравнительно небольшая роль (см., например: Крывальцэвіч 2001, с. 321-322; Кривальцевич 2005, с. 150-151). Большинство предметов из погребения хранится в фондах Национальнаго исторического музея в Минске (№ 40458/23-29; 40459/1-12). В результате повторного их изучения обнаружены некоторые детали, позволяющие внести коррективы в более ранние интерпретационные версии. В частности, уточняется характер и набор выявленых культурных компонентов, наиболее вероятный период возникновения объекта. Кроме того, определяется символическое значение некоторых депозитов погребения.

SiM III.indd 51 2014-01-21 22:36:38

Погребальный объект из Борисовщины также представляет большой интерес для исследования общих тенденций культурного развития сообществ на центрально-восточноевропейском пространстве между Вислой и Днепром в период перехода от позднего неолита к эпохе бронзы. В частности, выявляется сравнительно продолжительный период трансформации древностей "лесного неолита" и их участия в возникновении местных культурных групп и гибридных типов памятников конца 3 – первой половины 2 тыс. до н.э. Наблюдаются различные варианты культурного синтеза, в том числе с участием субнеолитических традиций, что приводило к возникновению неожиданных по своему культурному характеру феноменов (см., например: Januszek, Manasterski 2012, с. 115-145). Материал из Борисовщины – один из примеров синтеза местных и экзогенных культурных традиций и появления уникального "гибрида", не имеющего аналогий среди известных на сегодня синхронных памятников первой половины 2 тыс. до н.э.

ХАРАКТЕРИСТИКА ИСТОЧНИКОВ

Борисовщина находиться в пределах Бобруйской равнины Восточного Предполесья, в бассейне реки Птичь – левого притока Припяти (Рис. 3). Памятник располагается в левобережье реки Зарудеча[1], недалеко от впадения её в Птичь, около 1,5 – 2 км на юг – юго-запад от деревни Борисовщина, в урочище Горы. Л. Д. Поболь обнаружил погребение на длинном мысовидном выступе террасы (140 х 60–90 м, высота над уровнем низкой поймы около 3 м) в пойму рек Зарудеча и Птичь. Скорее всего, погребение было не одиночным. Следы сожжённых костей и ям Л. Д. Поболь находил на других участках северной части возвышенности, а также рядом с ней, что отражено на схематическом плане исследователя (Поболь 1964, Рис. 107; 1966, с. 295) (Рис. 1). Позже, в 1977 году, во время проведения разведок, В. Ф. Копытин собрал фрагменты кальцинированных костей и лепной керамики, кремнёвые изделия на других разрушеных участках памятника (Копытин 2004, с. 75). Поиски погребений велись мной в 1986, 1994 и 1997 годах. К тому времени местный ландшафт существенно изменился

[1] Л. Д. Поболь ошибочно называл реку Комаринкой. На самом деле это была Зарудеча – правый приток Птичи. Ручей Комаринка – основной левый приток Зарудечы. Устье Комаринки находиться в 2 км выше места впадения Зарудечи в Птичь (Блакітная кніга Беларусі 1994, с. 174; Копытин 2004, с. 75-76, 100).

по сравнению с 1960–1970-ыми годами. В шурфах и раскопах 1994, 1997 годов встречались объекты и материалы только мезолитического и неолитического периодов (Крывальцэвіч 1999b, с. 23-31). Очевидно, основное количество погребений располагалось в северной части возвышенности, где теперь растет густой лес.

Остатки погребальной ямы диаметром и глубиной 0,5 м Л. Д. Поболь нашёл на песчаной поверхности с разрушенным почвенным слоем (Рис. 1). Яма была заполнена гумуссированной супесью с угольками, пеплом, фрагментами сожженных костей (около 100 фрагментов). В верхней части заполнения ямы лежали обломки погребального сосуда (Рис. 1; 2: А). Среди костей были обнаружены обоженные кремнёвые изделия, мелкие фрагменты костяных орудий. В состав последних, судя по определению Л. Д. Поболя, входили обломки гарпунов[2]. Отмечалось также, что части некоторых кремневых изделий располагались в разных местах ямы (Поболь 1966, с. 94-95, Рис. 1). На дне ямы, под остатками сожжения лежал фрагмент черепной крышки человека без следов термического воздействия[3], а также два кремневые изделия не побывавшие в огне (Рис. 2: 6, 7).

В состав погребального инвентаря входил уникальный керамический сосуд. Изучение его остатков, хранящихся в фондах Национального исторического музея в Минске (№ 40459/1–12), позволило мне предложить более достоверный вариант его реконструкции (Рис. 2: А), а также отметить интересные и обращающие на себя внимание детали. У горшка широкая верхняя и зауженая нижняя паловины. Тулово круто переходит в придонную часть. Дно плоское и сравнительно узкое (диаметр до 6 см). Шейка горшка слегка заужена, а ее переход в тулово обозначен маловыразительным ребристым перепадом, который прыкрыт валиком снаружи. Высота шейки около 6 см. Диаметр сосуда по венчику мог достигать 26 см, тулова – 28 см. В качестве искусственных отощителей в глину добавлялся мелкий шамот. На внутренней поверхности просматривались следы частого горизонтального затирания (сухой травой ?). Внешняя поверхность гладкая. Не исключено, ее заглаживали жидкой глиной. Цвет фрагментов желтоватый, желтовато-серый. Наиболее вероятно, сосуд лепили лентами шириной около 6 – 7 см. В верхней части толщина стенок горшка достигала 1,0 – 0,7 см, а в нижней придонной – 0,5 см.

[2] Фрагменты костяных изделий, сожженные кости в музейной коллекции отсутствуют.

[3] Остатки черепа в музейной коллекции отсутствуют.

Рельефное украшение поверхности состояло с округлых налепов и шести горизонтальных валиков. Округлые налепы наносились на шейку с интервалом в 3 – 4 см. Высота их достигала 0,6 – 0,9 см. Их налепили или же вытянули с глиняной масы тела горшка. Скорее всего, с глины горшка лепили горизонтальные валики на поверхности тулова. Не исключено, отдельно формировалась лента шириной около 8 см с пятью валиками на тулове сосуда.

Несомненный интерес представляют следующие элементы орнаментации и морфологии сосуда. Шейка горшка украшалась круглыми высокими налепами и высоким валиком (высота около 1,1 см)под краем венчика. Валик свисал вниз одним концом. Следует обратить внимание на еще одну необычную деталь горшка. В валике, который располагался ниже округлых налепов, при изготовлении сосуда, по сырой глине, почти у самой стенки горшка прокололи сквозные вертикальные дырки диаметром около 3 мм. Они, очевидно, располагались парами (расстояние между отверстиями в парах около 3,7 – 4,0 см) по всему периметру горшка с интервалом более 5 см.

Орнаментировалась вся внешняя поверхность, в том числе донная. Украшение прослеживалось также под внутренним краем горшка. В качестве орнаментального элемента использовался короткий и выгнутый "гусеничный" штамп, который, однако, не всегда оставлял следы перевитой нитки. Композиция состояла из двух основных мотивов: "елочки" и рядов горизонтальных отпечатков. Рядом со свисающим концом верхнего валика был образован мотив "свисающих" рядов "гусеничных" отпечатков, подчеркивая тем самым загнутую конфигурацию валика.

В фондах Национального исторического музея сохранилось 7 кремневых изделий, входивших в состав погребального инвентаря (№ 40458/23–29) (Рис. 2: 1–7). Некоторые изделия из кремня сильно обгорели. Они белесого или светло-серого цвета, раздроблены (Рис. 2: 1–5). Среди кремневых вещей выделяются три близкие по морфологии и размерам скребки на сравнительно широких и плоских отщепах (Рис. 2: 2–4). Скребки сохранились в обломках. Некоторые их части отсутствовали. Ширина изделий около 2,9 – 3,0 см. Они обработаны по краям и на мысовой части крутой и уплощающей ретушью, заходящей на спинку изделия. Еще одно орудие, также поврежденное огнем, можно идентифицировать как скребок с боковыми выемками (Рис. 2: 1). Наиболее вероятно, его изготовили из отщепа, снятого с кремневого

SiM III.indd 54 2014-01-21 22:36:38

шлифованного топора (длина изделия 3,3 см, ширина 2,3 см, толщина 1,7 см). В состав инвентаря погребения входил кремневый обоженный топор с плоской обушковой частью (Рис. 2: 5). Широкий и толстый обушок, образованный поперечным сколом, в некоторых местах сузили ударами сверху, по краям плоскости. Паперечный разрез изделия приближался к линзоподобному. Лезвийная часть обрабатывалась сколами от боковых ребер. Длина топора 4,4 см, ширина 2,9 см, толщина 1,3 см.

Особый интерес представляет изделие не побывавшее в огне и сделанное с тёмно-серого, почти чёрного по цвету кремня (Рис. 2: 6). Вероятно, в качестве сырья при его изготовлении использовался подъёмный галечный кремень. Длина орудия 6,6 см, ширина 1,8 см, толщина 0,9 см. Его сделали из толстого пластинчатого скола. Пластину обработали ретушью по боковым краям и на дистальной закругленной части. Ретуш заходила на спинку орудия. Наблюдались следы интенсивного употребления изделия. В частности, по ребристому краю дистальной части сохранились следы сильной затертости. Менее сработанными выглядели ребристые края проксимальной части. Выступы на спинке проксимальной и дистальной частей, а также на правой половине сохранили следы заполированности. Однако еще более заполированным выглядел выступ на пятке изделия. Орудие могло использоваться в качестве кремневого кресала, что следует с соответствующих аналогий и следов сработанности в виде затертости и заполированности (сравн., например: Budziszewski, Tunia 2000, с. 127, Fig. 14: G; Budziszewski, Włodarczak 2010, с. 59-61).

Еще один артефакт из погребения – кремневый нож на фрагменте пластинчатого скола без следов термического воздействия (Рис. 2: 7). Его сделали из темно-серого кремня. Пластина обработана ретушью со спинки, по боковым краям, а также с брушка на дистальной части. Длина изделия 4,1 см, ширина 1,6 см, толщина 0,5 см.

АНАЛИЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Макроморфология горшка имела отличия от типичной многоваликовой керамики и напоминала восточнополескую поздненеолитическую посуду днепро-донецкой культуры (сравн., например, форму: Исаенко 1976а, Рис. 39: 2; 40: 1, 2; 42: Б8 и др.). Такие элементы тэхнологии, как затирание внутренней поверхности,

использование шамотистых отощителей, можно встретить на полесских поселениях днепро-донецкой культуры, а также на шнуровой керамике полесского типа (см., например: Крывальцэвіч 2010, с. 217-242). С днепро-донецкой культурой и памятниками со шнуровой керамикой полесского типа отождествляется традиция украшения всей внешней поверхности горшка от венчика до дна, нанесения орнамента под внутренним краем венчика, а также употребления коротких "гусеничных" отпечатков. Наиболее часто керамика с "гусеничным" орнаментом встречалась на памятниках со шнуровой керамикой полесского типа (Крывальцэвіч 1999а, Мал. 17: 1; 22: 13, 14, 15; 26: Е4 и др.; 2010). Вместе с тем, следует отметить, что орнаментация этого типа приобрела большую популярность в Припятском Полесье главным образом в результате распространения традиций среднеднепровской культуры.

Связь с традициями культурного круга Бабино[4] прослеживается в нанесении многоваликового украшения, а также в употреблении налепного округлого орнамента (сравн.: Березанская, Отрощенко, Чередниченко, Шарафутдинова 1986, Рис. 11:1; 6:19). На многоваликовой керамике не встречался орнамент в виде свисающего конца валика. Не исключено, что использование такого украшения под краем венчика было своеобразным повторением шнурового орнамента, нанесённого на сосуд погребения 81 Рудни Шлягиной-Стрелицы (сравн.: Артеменко 1976, Рис. 8: 10). Шнуровые орнаменты со свисающими концами можно увидеть на шнуровой керамике полесского типа (см., например: Крывальцэвіч 1999а, Мал. 18: 3).

Уникальность погребального горшка из Борисовщины заключается в синтезе традиций, а именно, в сочетании элементов нескольких культур: а) культурного круга Бабино; б) восточно-полесского варианта днепро-донецкой культуры; в) памятников со шнуровой керамикой полесского типа и среднеднепровской культуры.

Предложенной выше интерпретации в целом не противоречит культурная идентификация обнаруженных в погребении кремневых изделий. Кремневый топор в наибольшей степени соответствует типам орудий "лесного неолита", в том числе восточнополесского варианта днепро-донецкой культуры. Использование и включение в состав

[4] Культуры, территориальные группы и варианты памятников типа Бабино III, ранее обозначавшиеся дефинициями «культура многоваликовой керамики» («культура Бабино», «бабинская культура»), Р. А. Литвиненко предложил назвать культурным кругом Бабино (Литвиненко 2009; 2011).

SiM III.indd 56 2014-01-21 22:36:38

погребального инвентаря кремнёвых изделий, изготовленных на широких пластинчатых отщепах, характерно для среднеднепровской культуры. В "шнуровой" период часто использовали вещи, сделанные из фрагментов шлифованных кремневых орудий. В погребения среднеднепровской культуры помещали изделия, одно из возможных функциональных предназначений которых было использование в качестве кресала. В данном случае примером может служить инвентарь погребения 1 кургана Ходасовичи-Мошка, в составе которого обнаружено кремневое кресало (сравн.: Артеменко 1964, рис. 10: 2) и сопутствующие ему приспособления для добывания огня (сравн.: Budziszewski, Tunia 2000, c. 128; Budziszewski, Włodarczak 2010, c. 60-61).

Погребения культурного круга Бабино практически не осуществлялись по обряду кремации. В это время обычай сожжения покойника и захоронение его праха на грунтовых могильниках широко распространялся в среднеднепровской культуре на Верхнем Поднепровьи (Рудня Шлягина-Стрелица, Сябровичи-Липов Брод и др.) (Артеменко 1976; Крывальцэвіч 2011).

Необходимо также обратить внимание на некоторые другие особенности обряда в погребении из Борисовщины. В яме лежали не только многочисленные фрагменты кремированных костей и обожженные кремневые изделия, но и верхняя часть черепа человека, а также вещи из кремня без следов термического воздействия. Фрагмент черепа и необожженные кремни обнаружены на дне ямы. В таком случае можно допустить, что сначала на дно ямы опустили кремневые изделия без следов воздействия огня, часть головы или же целую голову покойника, а затем над ними разложили кремированные кости и обожженые вещи, наиболее вероятно, принесенные с погребального костра. Там же, на верхнем уровне поместили погребальный горшок. Таким образом, при осуществлении захоронения использовался обрад кремации, сочетавшийся с погребением головы покойника, т.е. с частичной ингумацией.

Интересные особенности прослеживаются в функциональном предназначении отдельных вещей погребального инвентаря. Сквозные вертикальные отверстия в верхнем валике скорее всего делались для подвешивания сосуда (Рис. 2: Б). Косвенным подтверждением последнего может быть наличие в сосуде узкого орнаментированного дна. Необычный декор, узкое дно с орнаментом, употребление горшка в подвешеном виде позволяют высказать предположение об использовании сосуда в ритуальных целях. В этом контексте

символическая роль могла принадлежать кремневому кресалу, с помощью которого, не исключено, добывали ритуальный огонь. К этому следует добавить, что покойника хоронили с использования в том числе и обряда сожжения. В погребальном костре побывали некоторые кремневые и костяные вещи (усопшего?). Исходя из вышеизложенного, нельзя исключать вероятность того, что в Борисовщине похоронили человека, имевшего непосредственное отношение к выполнению сакральных функций. В ритуалах с его участием большое значение имел огонь.

В этой связи имеет смысл вспомнить о некоторых подобного рода аналогичных элементах в погребениях среднеднепровской культуры Верхнего Поднепровья. В частности, они прослеживаются в погребении 1 кургана 11 Ходосовичей-Мошки на Днепре возле Рогачева (Гомельская область). Памятник изучался И. И. Артеменко. В составе погребального инвентаря обнаружены остатки грыба-трутовика и сильно сработанный кремневый нож (сравн.: Артеменко 1964, Рис. 10: 2) – вещи, которые могли использоваться для добывания огня. Аналогичные кресала, в том числе в комплекте с материалами для получения огня, находили во многих других погребальных и бытовых объектах культуры шнуровой керамики и раннего бронзового века Европы. Как правило для этих целей использовали изношеные и сильно сработаные ножи на толстых пластинах (Budziszewski, Tunia 2000, с. 127-130; Budziszewski, Włodarczak 2010, с. 60-61).

Некоторые общие черты прослеживаются между материалами погребения в Борисовщине и погребения 43 бескурганного могильника Рудня Шлягина-Стрелица возле Ветки (Гомельская область) в Белорусском Посожье. В могиле находились два необычных сосуда: небольшой, орнаментированный по всей поверхности горшочек с крестообразными знаками и маленькая круглодонная ваза с ромбическим орнаментом (Артеменко 1976, Рис. 7: 4, 5). Керамика погребения 43 явно предназначалась для ритуальных целей – сосудики небольших размеров и украшены атипичными знаковыми орнаментами. В некоторой степени это подтверждается еще одной любопытной деталью. Под краем венчика горшочка, на двух противоположных сторонах просверлены сквозные отверстия, использовавшиеся для подвешивания сосудика[5]. В погребении также лежали три сильно сработанные ножевидные кремневые изделия, изготовленные из толстых пластин (Артеменко 1976, Рис. 7: 1, 2, 7).

[5] Горшочек хранится в археологических фондах музея Гомельского дворцово-паркового ансамбля (г. Гомель) (№ 13217/2А).

SiM III.indd 58 2014-01-21 22:36:38

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Погребению из Борисовщины пока нет прямых аналогий среди известных погребальных комплексов эпохи бронзы. Особенность погребения заключается в том, что оно возникло в результате синтеза культурных традиций, распространившихся и имевших место на территории Восточного Полесья. Следует отметить, что в вещевом и обрядовом комплексе рассматриваемого погребения присутствовали только отдельные элементы, аналогии которым можно найти на памятниках культурного круга Бабино. Более заметная роль в возникновении погребения из Борисовщины принадлежит традициям, генетически восходящим и связанным с среднеднепровской культурой и памятниками со шнуровой керамикой полесского типа, восточнополесским вариантом днепро-донецкой культуры.

Для определения времени возникновения погребения следует использовать факт присутствия элементов бабинского типа и хронологии среднеднепровской культуры. Наиболее вероятно, проникновение бабинских культурных элементов в периферийные зоны, в том числе в Восточное Полесье, происходило на поздних этапах существования памятников культурного круга Бабино (сравн.: Литвиненко 2008; 2009). По Р. А. Литвиненко поздние фазы культурного круга Бабино датируются в пределах 2000–1800 годов до н.э. Выделенный С. Д. Лысенко на Среднем Поднепровьи, т.е. в непосредственной близости от Восточного Полесья, бабинский горизонт Малополовецкое I датируется 1800–1600 годами до н.э. (Górski, Lysenko, Makarowicz 2003, с. 291, 296, 298; Лысенко 2011, с. 134-139). На территории Беларуси памятники с многоваликовой керамикой бабинского типа обнаружены в Гомельском и Мозырском Полесье: на нижней Припяти, вдоль Днепра и в устье Сожа (Крывальцэвіч 2001; Кривальцевич 2005) (Рис. 3). Они зарегистрированы в 20 пунктах Юго-Восточной Беларуси. Наиболее вероятно, материалы бабинского типа появились в Полесье в результате инфильтрации отдельных групп соответствующего населения с соседних лесостепных территорий (см., например: Кривальцевич 2005; Литвиненко 2008; 2009; 2011). Скорее всего, основными путями проникновения были долины Днепра и Припяти. На многих фрагментах полесской керамики бабинского типа прослеживаются элементы

среднеднепровской культуры. Это свидетельствует о том, что проникающие в Полесье носители бабинской культуры сосуществовали с населением среднеднепровской культуры на ее заключительном этапе, т.е. в пределах первой или даже конца первой – начала второй четверти 2 тыс. до н.э. В определенной степени это подтверждается данными погребения в Борисовщине.

На примере Борисовщины наблюдается доживание некоторых элементов днепро-донецкой культуры до поздних этапов среднеднепровской и бабинской культур. Компонент "лесного неолита" прослеживался на материале позднеэтапных погребений среднеднепровской культуры могильника Рудня Шлягина-Стрелица (сравн.: Артеменко 1976). В Борисовщине паралели с среднеднепровской культурой замечаются также в идентификации символической роли некоторых единиц погребального инвентаря (кремневого ножа, кресала), в осуществлении погребения по обряду кремации. Не исключено, при жизни погребенный в Борисовщине человек имел непосредственное отношение к исполнению сакральных функций. Отражение прижизненной социальной роли и значения покойного – один из элементов погребальной обрядности, встречавшийся у носителей среднеднепровской культуры.

Не менее важным итогом изучения материалов погребения в Борисовщине является выявление факта культурного синтеза. В результате сочетания нескольких культурных компонетов, в том числе с участием субнеолитических традиций, и возник на Птичи уникальный по своему характеру погребальный объект.

БИБЛИОГРАФИЯ

АРТЕМЕНКО, И. И., 1964. Неолитические стоянки и курганы эпохи бронзы близ с. Ходосовичи Гомельской области БССР. *In*: О. Н. БАДЕР, ed. *Памятники каменного и бронзового веков*. Москва, 31-88.

АРТЕМЕНКО, И. И., 1976. Могильник среднеднепровской культуры в урочище Стрелица. *In*: С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ, В. В. ОТРОЩЕНКО, Д. Я. ТЕЛЕГИН, eds. *Энеолит и бронзовый век Украины : исследования и материалы*. Киев, 69-96.

БЕРЕЗАНСКАЯ, С. С., ОТРОЩЕНКО, В. В., ЧЕРЕДНИЧЕНКО, Н. Н., ШАРАФУТДИНОВА, И. Н., 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев.

Блакітная кніга Беларусі, 1994. *Энцыклапедыя*. Мінск.

ИСАЕНКО, В. Ф., 1976a. *Неолит Припятского Полесья*. Минск.

ИСАЕНКО, В. Ф., 1976b. *Археологическая карта Белоруссии. Вып. 3. Памятники бронзового века*. Минск.

КОПЫТИН, В. Ф., 2004. *Археологические памятники Глусского района Могилевской области*. Могилев.

КРИВАЛЬЦЕВИЧ, Н. Н., 2005. Многоваликовая керамика на территории Беларуси. *In*: *На пошану Софії Станіславівни Березанської. Збірка наукових праць*. Київ,149-156.

КРЫВАЛЬЦЭВІЧ, М. М., 1999a. *Азярное-1 – паселішча эпохі бронзы на поўначы Палесся*. Мінск.

КРЫВАЛЬЦЭВІЧ, М. М., 1999b. Старажытнасці каменнага і бронзавага вякоў на тэрыторыі Глускага раёна. *In*: *Глуская зямля: дыялог з гісторыяй*. Мазыр, 23-31.

КРЫВАЛЬЦЭВІЧ, М. М., 2001. Супольнасці Беларускага Палесся і лесастэпаў-стэпаў у эпоху бронзы: праблемы культурных сувязяў. *In*: J. CZEBRESZUK, M. KRYVALTSEVIČ, P. MAKAROWICZ, eds. *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr*. Poznań, 315-326.

КРЫВАЛЬЦЭВІЧ, М. М., 2010. Старыя Юрковічы-1 – культурна-храналагічныя аспекты "шнуравога" комплексу. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 18, 219-242.

КРЫВАЛЬЦЭВІЧ, М., 2011. Пахаванні сярэдзіны III – пачатку II тысячагоддзяў да н.э. на тэрыторыі Верхняга Падняпроўя: некаторыя вынікі структурных даследаванняў. *In*: H. KOWALEWSKA-MARSZAŁEK, P. WŁODARCZAK, eds. *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV-II tysiącleciu p.n.e*. Kraków, Warszawa, 293-308.

ЛИТВИНЕНКО, Р. О., 2008. До оцінки периферійних груп Бабине Поліcько-Лісостепової Наддніпрянщини. *Вісник Донецького університету*. Серія Б, 2, 180-190.

ЛИТВИНЕНКО, Р. О., 2009. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук*. Київ.

ЛИТВИНЕНКО, Р. А., 2011. Культурный круг Бабино: название, таксономия и структура. *Краткие сообщения Института археологии*, 225,108-123.

ЛЫСЕНКО, С. Д., 2011. К вопросу о культурно-хронологической и функциональной принадлежности костяных «пряжек» в Среднем Поднепровье. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, 123-143.

Очерки по археологии Белоруссии, 1970. Ч. 1. Минск.

ПОБОЛЬ, Л.Д., 1964. Отчет об археологических исследованиях на территории БССР в 1964 году. *Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ "Інстытут гісторыі НАН Беларусі"*, № 238.

ПОБОЛЬ, Л.Д., 1966. Погребение эпохи бронзы близ д. Борисовщина Могилевской обл. *Советская археология*, 2, 294-297.

BUDZISZEWSKI, J., TUNIA, K., 2000. A grave of the Corded Ware Culture arrowheads producer in Koniusza, Southern Poland. Revisited. *In*: S. KADROW, ed. *A Turning of Ages. Im Wandel der Zeiten. Jubilee Book Dedicated to Professor Jan Machnik on His 70th Anniversary*. Kraków, 101-135.

BUDZISZEWSKI, J., WŁODARCZAK, P., 2010. *Kultura pucharów dzwonowatych na Wyżynie Małopolskiej*. Kraków.

GÓRSKI, J., LYSENKO, S., MAKAROWICZ, P., 2003. Radiocarbon Chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper Basins. *Baltic-Pontic Studies 12. The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC*, 253-306.

JANUSZEK, K., MANASTERSKI, D., 2012. Obiekt obrzędowy – depozyt przedmiotów symboliczno-użytkowych społeczności z wczesnej epoki brązu w Skrzeszewie, gm. Wieliszew, woj. mazowieckie. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, II, 115-145.

Микола Кривальцевич
Отдел археологии первобытного общества
Института истории Национальной академии наук Беларуси
ул. Академическая, 1
220072 Минск
Беларусь
e-mail: kryvaltsevich.arch@tut.by

SiM III.indd 62 2014-01-21 22:36:38

Mikola Kryvaltsevich

THE BRONZE AGE UNIQUE GRAVE IN BORISOVSHCHINA (SUB-POLES'E OF BELARUS): NEW ASPECTS OF INTERPRETATION

Key words: Babino Cultural Circle, Middle Dnieper culture, Corded Ware culture, Poles'e Type Corded Ware, Dnieper-Donets culture, cultural synthesis.

SUMMARY

The Bronze Age grave in Borisovshchina (Glusk district, Mogilev region) was discovered by L.D. Pobol in 1964. As a result of re-learning materials, have been stored in the National Historical Museum (Minsk), adjustments make to the previous version of interpretation. The uniqueness of the burial was in the synthesis of tradition, the origins of which are to be found in the monuments of Cultural Circle Babino, Middle Dnieper culture, monuments with the Poles'e Type Corded Ware, Dnieper-Donets culture. Will likely the burial occurred within the first or the end of the first – the beginning of the second quarter of the 2nd millennium BC. The symbolic role of the flint striker, the use of pot in a suspended form, and some elements of the funeral rites suggests in his lifetime relationship with the deceased person performing the sacral functions.

The burial in Borisovshchina also adds essential information to the research into general tendencies of cultural development of communities in Central and Eastern Europe between the Vistula and the Dnieper Rivers during the transition from the Late Neolithic to the Bronze Age. In particular, it showed a relatively long period of transformation of the forest zone Neolithic communities and their contribution to the creation of local cultural groups and syncretic types of material at the end of the 3rd millennium and in the first half the 2nd millennium BC. A number of examples of cultural synthesis, including the ones with sub-Neolithic traditions, resulted in formation of unexpected cultural phenomena (cf. e.g. Januszek, Manasterski 2012, pp. 115-145).

SiM III.indd 63 2014-01-21 22:36:38

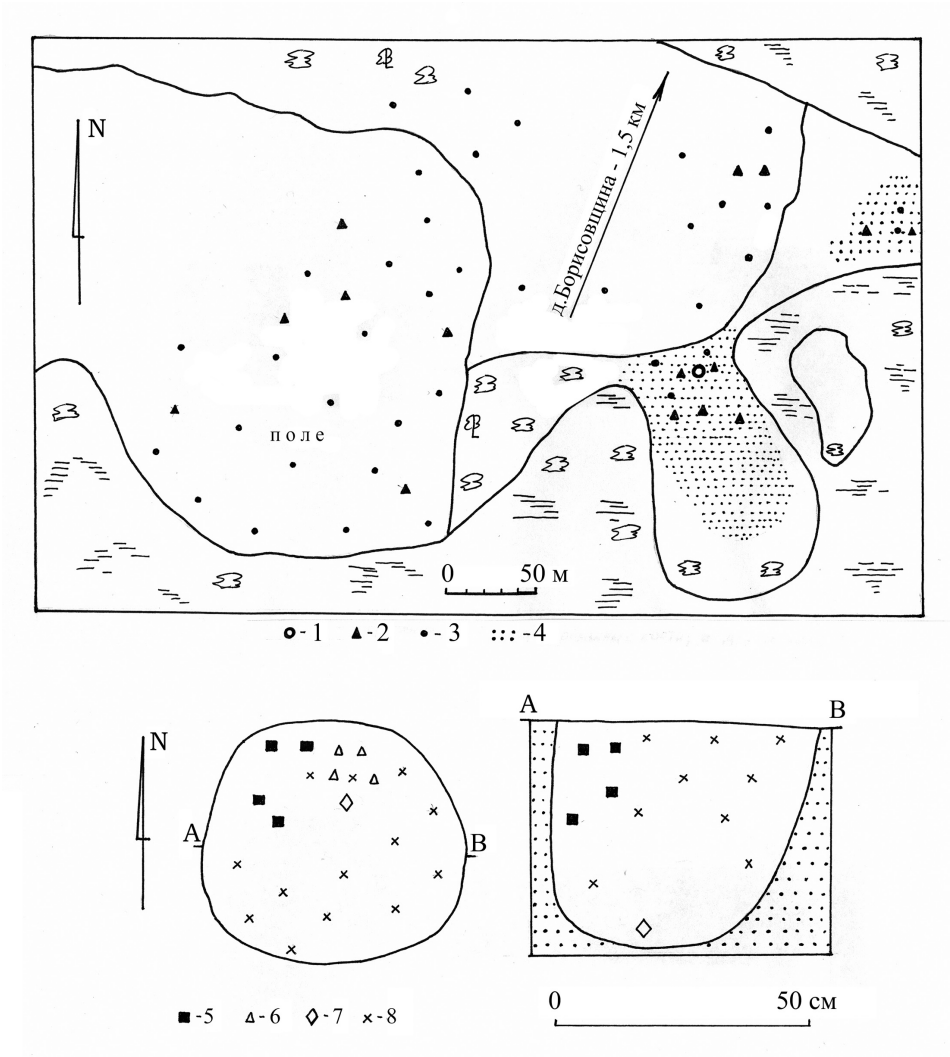

Рис. 1. Борисовщина (Предполесье Беларуси). Схематический план памятника, план и разрез погребения (по Поболь 1964).
Условные обозначения: 1 – локализация погребения; 2 – кремированные кости; 3 – артефакты; 4 – песчаные раздувы; 5 – фрагменты горшка; 6 – кремневые изделия; 7 – фрагмент черепа человека; 8 – кремированные кости в погребении.

Fig. 1. Borisovshchina (Sub-Poles'e of Belarus). Schematic plan of site, plan and section of the grave (by Pobol 1964).
Legend: 1 – location of the grave; 2 – cremated bones; 3 – artifacts; 4 – sand bulges; 5 – fragments of pot; 6 – flint goods; 7 – a fragment of a human skull; 8 – cremated bones in the grave.

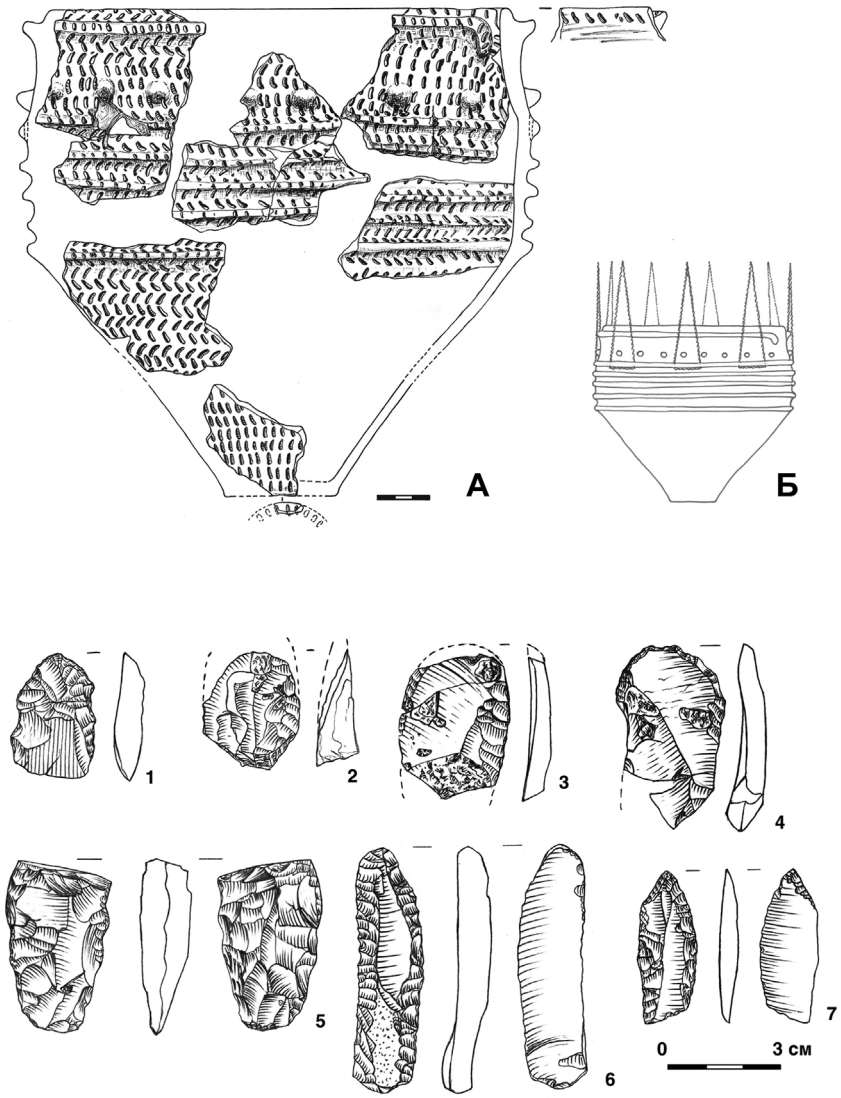

Рис. 2. Борисовщина. Инвентарь погребения: А – реконструкция горшка; Б – реконструкция способа подвешивания горшка; 1-7 – кремневые изделия.

Fig. 2. Borisovshchina. Grave goods: A – reconstration of pot; Б – reconstration of suspension of the pot; 1-7 – flint grave-goods.

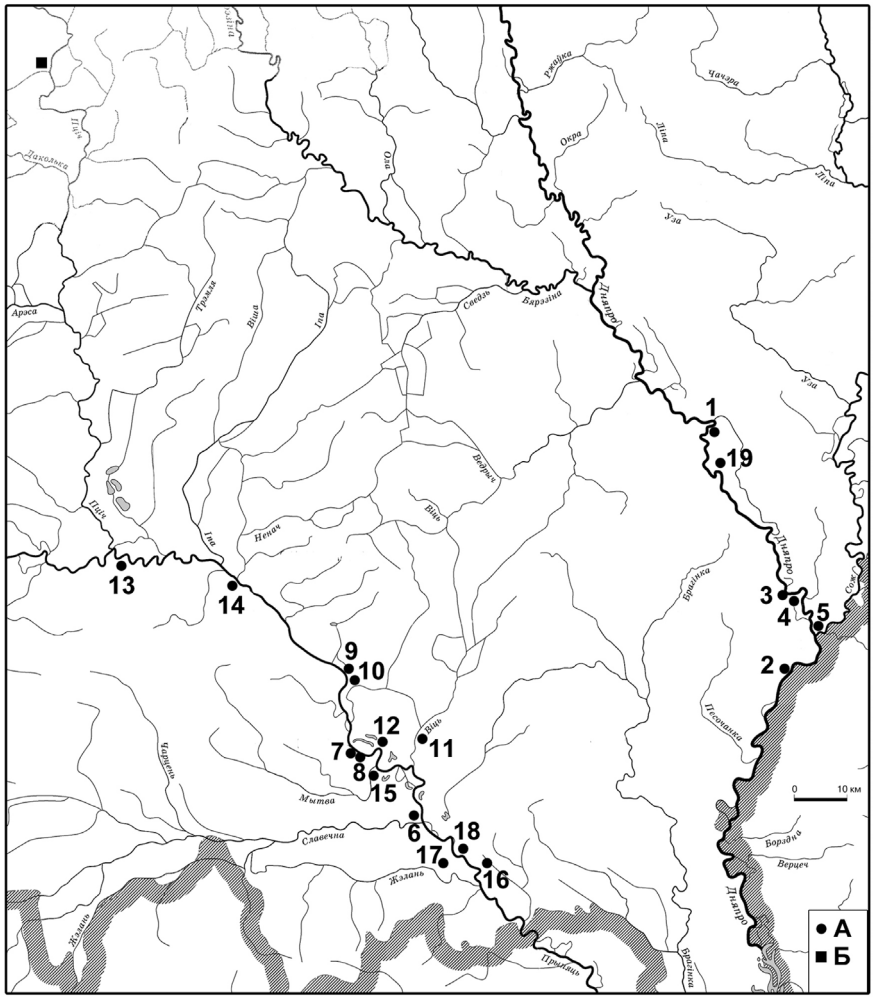

Рис. 3. Карта памятников с керамикой бабинского типа на территории Беларуси (А): 1 – Заспа 2; 2 – Бывальки (ур. Рубежный Ров); 3 – Мохов (городище 1); 4 – Мохов 3А; 5 – Абакумы 1; 6 – Тешков 2; 7 – Наровля; 8 – Наровля 2; 9 – Юровичи 3; 10 – Юровичи 5; 11 – Тульговичи 1; 12 – Ломыш 2; 13 – Жаховичи; 14 – Мозырь (городище Кимборовка); 15 – Канатоп 2; 16 – Оревичи 1; 17 – Дерновичи 1; 18 – Хвашчовка 1; 19 – Белый Берег. Б – Борисовщина (погребение с отдельными элементами бабинского типа).

Fig. 3. Map of sites with the Babino type pottery on the territory of Belarus (A): 1 – Zaspa 2; 2 – Byvalki (Rubezhnyi Rov); 3 – Mokhov (hillfort 1); 4 – Mokhov 3A; 5 – Abakumy 1; 6 – Tseshkov 2; 7 – Narovlia; 8 – Narovlia 2; 9 – Jurovichy 3; 10 – Jurovichy 5; 11 – Tulgovichy 1; 12 – Lomysh 2; 13 – Zhakhovichy; 14 – Mozyr (hillfort Kimborovka); 15 – Kanatop 2; 16 – Orevichy 1; 17 – Dzernovichy 1; 18 – Khvashchiovka 1; 19 – Belyi Bereg. Б – Borisovshchina (grave with some Babino type elements).

Wojciech Borkowski, Mariusz Kowalewski

GROTY STRZAŁ Z OBSZARU MAZOWSZA I PODLASIA W KONTEKŚCIE MATERIAŁÓW Z EPOKI BRĄZU

Słowa kluczowe: epoka brązu, krzemieniarstwo, groty strzał, kultura trzciniecka, kultura łużycka, Mazowsze, Podlasie.

WSTĘP

Prezentowana praca jest rozwinięciem oraz uzupełnieniem pod względem materiałowym informacji zawartych w publikacji z konferencji, pt. *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza,* która odbyła się w 1994 roku (Borkowski, Kowalewski 1997). Stanowi ona wstępny efekt kolejnego etapu naszych badań nad grotami w związku ze znacznym poszerzeniem zasobów źródłowych, umożliwiającym ponowne rozpatrzenie i uściślenie zaprezentowanych wcześniej poglądów. Etap ten dotyczy skatalogowania dostępnych informacji o występowaniu krzemiennych grotów strzał w zespołach postneolitycznych na obszarze Mazowsza i Podlasia.

Celem tej pracy jest przedstawienie zgromadzonych informacji o wybranych 77 ostrzach, pochodzących ze różnicowanych pod względem wartości badawczej kontekstów. Wszelkie syntetyczne ujęcia dotyczące występowania tego typu znalezisk w zespołach z epoki brązu będzie możliwe dopiero po ukończeniu sygnalizowanego etapu.

Podstawowe informacje dotyczące poruszanej tematyki zawarte są w katalogu zawierającym opis grocików, wybranych ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie oraz z publikacji współczesnych, obejmujących obszar szeroko pojmowanego Mazowsza i Podlasia. Jako podstawę wydzielenia zbioru przyjęliśmy kryterium obecności w zespołach ceramiki z epoki brązu. W pojedynczych przypadkach znalezisk luźnych o uwzględnieniu wybranych okazów decydowały ich cechy morfologiczne, typowe dla wytworów z interesującego nas okresu pradziejów. Nie pominęliśmy zatem żadnych okazów nawet wtedy, gdy dane dotyczące kontekstu taksonomiczno-chronologicznego budziły poważne wątpliwości lub informacje o nim były zdawkowe i niemożliwe do zweryfikowania. Odnosi się to szczególnie do grocików pochodzących z dawnej, czasami XIX w. literatury, lub z kart katalogowych obiektów zaginionych. Nie przeprowadziliśmy również weryfikacji materiału ceramicznego towarzyszącego grocikom. W wielu wypadkach takowy

SiM III.indd 67 2014-01-21 22:36:41

zaginął, a jedynym śladem jego obecności jest często określenie sformułowane przez badacza danego stanowiska. W pozostałych sytuacjach kontekst taksonomiczny jest bardzo trudny do weryfikacji (materiał zbierany z powierzchni, często bez dokładnej lokalizacji w ramach miejscowości i stanowiska). W tej fazie gromadzenia danych posiłkujemy się istniejącymi określeniami. Dopóki tworzona obecnie baza nie pozwoli na wnioski natury statystycznej, nie możemy eliminować obiektów nawet, jeśli ich kontekst jest niesprawdzalny lub budzący wątpliwości. Dopiero po wyłonieniu pewnych prawidłowości zweryfikujemy elementy niepewne lub dodamy przesłanki potwierdzające.

ZARYS PROBLEMATYKI

Groty strzał są jedną z najbardziej wyrazistych kategorii typologicznych wytworów krzemiennych (Borkowski 1987, s. 149-152). Należały do typowych elementów w inwentarzach grobowych Europy Środkowej u schyłku neolitu i na początku epoki brązu. Szczególnie licznie odnajdujemy je na cmentarzyskach kultury ceramiki sznurowej, w zespołach kultury pucharów dzwonowatych, a lokalnie także w kulturze złockiej. We wczesnej epoce brązu tzw. grociki sercowate występowały powszechnie w pochówkach kultur: mierzanowickiej i strzyżowskiej (Borkowski 1987, s. 148-149). Później krzemienne ostrza strzał były obecne w zespołach grobowych zaliczanych do kultury przedłużyckiej z II okresu epoki brązu (Gedl 1975, s. 57-58, tabl. XVIII: 24; Gedl 1992, s. 19, tabl. 27, 261, 262). Inwentarze kultury trzcinieckiej także zawierają krzemienne grociki, które występują w różnych kontekstach (Makarowicz 2010, s. 181-183). Później spotykamy je w inwentarzach kultury łużyckiej, szczególnie jej ugrupowań wschodnich (Fogel 1979, s. 123-125, 157, 186, tab. XIII: 17-22, mapa V), ale także w obrębie grupy zachodniej i na terenie Dolnego i Górnego Śląska (Fogel 1979, mapa V; 1988, s. 65, 113; Gedl 1997, s. 215-223, ryc. 3-5). Znaleziska te odnosić należy do III okresu epoki brązu. Na wschodnich rubieżach kultury łużyckiej używano krzemienia do wyrobu grotów strzał praktycznie do końca epoki brązu, a może nawet w początkach epoki żelaza (Sulimirski 1931, s. 142; Kruk 1994, s. 51-54; Libera 2005, s. 133; Fronczek 2009, s. 268, 274).

W oparciu o dotychczasowy stan badań można stwierdzić, że grociki trójkątne bez wyraźnie zaznaczonego, wyretuszowanego wcięcia w podstawie występowały na terenie Małopolski w zespołach neolitycznych (Borkowski 1987, s. 152-155), przy czym bardzo nielicznie w materiałach kultury pucharów lejowatych, lubelsko-wołyńskiej ceramiki malowanej (Zakościelna 1996, s. 67-69; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 77) oraz równie sporadycznie

SiM III.indd 68 2014-01-21 22:36:41

w kulturze amfor kulistych (Mazurowski 1977, tabl. II: 3) i ceramiki sznurowej. Najliczniej reprezentowane są w zespołach kultury złockiej (Krzak 1976, s. 91). Przy obecnym stanie wiedzy trudno jednoznacznie określić czy ich udział w inwentarzach z epoki brązu jest integralny, czy też stanowi domieszkę elementów z poprzednich epok.

Grociki w typie neolitycznym i wczesnobrązowym z wyraźnie wyretuszowaną podstawą dzielą się na wcześniejsze – silnie rozwarte, często asymetryczne, nierzadko z powodu intencjonalnego wyłamania jednego ze skrzydełek (Borkowski 1987, s. 156-160; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 16, 29-30, 34, 40, 56, 65-66, 122, 148, 288-295; Włodarczak 2006, s. 261, 267, 269, 281-284, 286-287, 289, 292, 298, 306, 314, 316, 323, 332) oraz późniejsze – sercowate z często podgiętymi lub zaokrąglonymi skrzydełkami i ząbkowanymi krawędziami bocznymi. Mają one zasadniczo inaczej uformowaną podstawę z maksymalną szerokością umiejscowioną powyżej zakończenia skrzydełek. W tej grupie spotyka się intencjonalne ząbkowanie krawędzi (Borkowski 1987, s. 161-167; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 110, 113, 119; Włodarczak 2006, s. 335). Pierwsze z wymienionych występują w Małopolsce, w zespołach kultury ceramiki sznurowej i grup pokrewnych, drugie zaś charakterystyczne są dla kręgu postsznurowego w postaci kultury mierzanowickiej. Sporadycznie są one wiązane z materiałami trzcinieckimi i przedłużyckimi.

Grociki z trapezowatym wcięciem podstawy są charakterystyczne głównie dla kultury pucharów dzwonowatych z Małopolski i stanowisk węgierskich (Borkowski 1987, s. 168-170).

Grociki laurowate związane są niewątpliwie z epoką brązu i zespołami kultury trzcinieckiej, przedłużyckiej i łużyckiej. Podstawy tych okazów są proste i najczęściej nie retuszowane. Wprawdzie w grupach łupawskiej i ustowskiej kultury pucharów lejkowatych oraz w kulturze rzucewskiej występują podobne formy (Balcer 1983, s. 171, 174, 240; Małecka-Kukawka 1984), ale ich proporcje wskazują na wyraźną odmienność typologiczną. Jest to więc zjawisko lokalne.

Podobnie „brązową" metrykę posiadają najpewniej grociki trzoneczkowate zarówno ze słabo wyodrębnionym trzonkiem, jak i te ze skrzydełkami. Podstawą wydzielenia grupy pierwszej jest dostrzegalny zabieg polegający na intencjonalnym, mniej lub bardziej wyraźnym przewężeniu w partii podstawy. U nielicznych form sprowadza się on do uzyskania bardzo niewielkich wnęk po jednej lub po obu stronach podstawy. W niektórych dotychczasowych opracowaniach egzemplarze z opisanej grupy były traktowane jako formy laurowate lub liściowate (Kempisty 1973, s. 31, Typ II, Podtyp A; Borkowski,

SiM III.indd 69 2014-01-21 22:36:41

Kowalewski 1997, s. 208, 209; Libera 2001, s. 92), chociaż zasadność uwzględniania ich „trzoneczkowatości" była niekiedy sugerowana w starszej literaturze (por. Przyborowski 1874, s. 34, 45; Kempisty 1973, s. 31, Typ II, Podtyp C). U grotów z grupy drugiej trzonek jest wyraźnie wyodrębniony przez skrzydełka. Wśród takich okazów wydzielamy podtypy ze względu na skrzydełka proste lub podgięte. Obecnie z powodu małych liczebnie serii tych form trudno wnioskować o ich zróżnicowaniu chronologicznym.

W przedstawionym ujęciu świadomie pomijamy dość liczne grociki odkrywane w kontekście materiałów ceramicznych kultur „strefy leśnej". Zagadnienie to traktujemy jako odrębny problem badawczy, wymagający osobnej rozprawy.

GROTY STRZAŁ Z OBSZARU MAZOWSZA I PODLASIA W KONTEKŚCIE MATERIAŁÓW Z EPOKI BRĄZU

Analizie morfologicznej pod kątem opisanych wcześniej odmian poddaliśmy tylko 76 grocików krzemiennych i jeden kościany. Zdajemy sobie sprawę, że zarówno wielkość próby, jak i zróżnicowany pod względem jakości badawczej kontekst prezentowanych materiałów oraz charakter stanowisk z jakich pochodzą nie pozwala na wysnuwanie wniosków wykraczających obecnie poza fazę hipotez badawczych. Wydzielone z puli zgromadzonych źródeł odmiany grocików zostały ujęte pod względem frekwencji ilościowej i skorelowane z jednostkami taksonomicznymi, określonymi na podstawie materiałów ceramicznych (Tabela 1). Zestawienie to uwzględnia wszystkie opisane w katalogu formy ostrzy.

Tabela 1. Zestawienie typologiczno-kulturowe grocików z obszaru Mazowsza i Podlasia.

Odmiana grocika	Taksonomia wg ceramiki				Razem
	Kultura trzciniecka	Kultura łużycka	Kultury trzciniecka i łużycka *	luźne**	
trójkątny	3	1	8	0	12
z wciętą podstawą	7	1	6	0	14
sercowaty	4	1	4	0	9
laurowaty	0	0	6	0	6
ze słabo wyobrębnionym trzonkiem	3	0	3	2	8
trzoneczkowaty skrzydełkami prostymi	1	3	5	4	13

* groty w kontekście materiałów ceramicznych obu kultur.
** groty bez określonego kontekstu kulturowego.

Z wykazu przedstawionego w tabeli 1 wynika, że nawet w tak małym zbiorze można uchwycić pewne prawidłowości pozwalające porządkować groty ze względu na ich hipotetyczną pozycję taksonomiczną. Tym samym pragniemy po raz kolejny zwrócić uwagę na niewątpliwą i stałą obecność grocików krzemiennych w zespołach z epoki brązu. Analiza większego zbioru niewątpliwie pozwoli w przyszłości na uściślenie tych ustaleń. Podstawą do pracy o charakterze syntetycznym wydaje się zebranie materiałów z zespołów grobowych kultur postneolitycznych. Nie jest to sprawą prostą z uwagi na wyjątkowość w przeciwieństwie do zespołów neolitycznych i wczesnobrązowych, obecności grotów strzał w grobach późniejszych. Należy podkreślić również ich występowanie w często niejasnym kontekście archeologicznym. Nie tracimy wszakże nadziei na zebranie w niedalekiej przyszłości dostatecznie dużego zestawu materiałowego, umożliwiającego przeprowadzenie wiarygodnej analizy i wyciągnięcie wniosków o charakterze uogólniającym.

KATALOG ANALIZOWANYCH GROCIKÓW

Grociki Trójkątne

1. Adamów, gm. Grodzisk Mazowiecki, woj. mazowieckie, stanowisko 1.
Grocik ukształtowany marginalnym retuszem krawędzi bocznych na stronę górną oraz powierzchniowym retuszem wierzchołka. Oba boki wygięte. Podstawa inicjalnie łuskana.
Krzemień narzutowy.
Badania: A. Grabarek (Grabarek 2012, s. 165, ryc. 9. 13).
Materiał pochodzi z osady kultury trzcinieckiej.
(Tablica I: 1)

2. Brzeski, gm. Klwów, woj. mazowieckie, stanowisko (?).
Grocik retuszowany na obu powierzchniach. Boki proste. Podstawa lekko wklęsła. Wierzchołek minimalnie ułamany.
Krzemień narzutowy, kredowy.
Zbierał W. Karaszewski w 1938 roku.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocikowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej.
(Tablica I: 2)

3. Drohiczyn, gm. loco, woj. podlaskie, stanowisko „Szubienica"- wschodnia część wydmy.
Grocik z retuszem przykrawędnym na stronie pozytywowej oraz przykrawędnym i częściowo powierzchniowym strony negatywowej od obu krawędzi. Boki proste. Podstawa nie retuszowana, lekko wklęsła. Ślady po odłamanych skrzydełkach, prawdopodobnie mało wyodrębnionych. Odłamany wierzchołek.
Krzemień (?)
Badania Z. Szmita.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocik wystąpił z ceramiką z epoki brązu.
(Tablica I: 3)

4. Drohiczyn, gm. loco, woj. podlaskie, stanowisko „Zdunka"- wschodnia część.
Grocik ukształtowany na stronie negatywowej retuszem przykrawędnym. Na stronie pozytywowej retuszowany przykrawędnie w partii wierzchołkowej, przy podstawie i epizodycznie na jednej z krawędzi. Boki lekko wygięte. Podstawa lekko wklęsła. Skrzydełka asymetryczne.
Krzemień (?)
Badania Z. Szmita.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocikowi towarzyszyła ceramika z epoki brązu.
(Tablica I: 4)

5. Marki, gm. loco, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik z retuszem jednej krawędzi na stronie negatywowej oraz przeciwnej krawędzi na stronie pozytywowej i częściowo na drugiej w partii wierzchołkowej. Boki proste. Podstawa lekko wklęsła, retuszowana przykrawędnie na stronie pozytywowej.
Krzemień narzutowy, kredowy.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocikowi towarzyszyło ok. 300 fragmentów ceramiki kultury trzcinieckiej i kilkadziesiąt prawdopodobnie kultury łużyckiej.
(Tablica I: 5)

6. Radzymin, gm. loco, woj. mazowieckie, stanowisko „Uroczysko Kaczka".
Grocik uformowany obustronnie retuszem przykrawędnym oraz powierzchniowym w partii wierzchołkowej na stronie negatywowej. Boki proste (lekko wypukłe). Podstawa prosta (lekko wypukła). Wierzchołek odłamany.

SiM III.indd 72 2014-01-21 22:36:41

Krzemień świeciechowski.
Kolekcja L. Kozłowskiego.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocikowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej i nieokreślona, datowana na epokę brązu.
(Tablica I: 6)

7. Redzyńskie, gm. Latowicz, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik uformowany retuszem powierzchniowym na stronie negatywowej oraz przykrawędnym jednego boku na stronie pozytywowej. Jeden z boków prosty, drugi wygięty. Podstawa prosta, retuszowana jedynie na stronie negatywowej.
Krzemień narzutowy, kredowy.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego (adnotacja o pochodzeniu przedmiotu z badań w XIX w.).
Grocikowi towarzyszyła ceramika z epoki brązu.
(Tablica I: 7)

8. Redzyńskie, gm. Latowicz, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik retuszowany przykrawędnie w partii wierzchołkowej na stronie prawdopodobnie negatywowej. Krawędzie lekko ząbkowane. Jeden z boków prosty, drugi lekko wklęsły. Podstawa prosta, retuszowana prawdopodobnie jedynie na stronie pozytywowej.
Krzemień (?)
Badania: L. Dudrewicz (Dudrewicz 1880, s. 19, tabl. IIB: 7).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego (adnotacja o pochodzeniu przedmiotu z badań w XIX w.). Okaz zaginiony.
Grocikowi towarzyszyła ceramika kultury ceramiki sznurowej, kultury trzcinieckiej, kultury łużyckiej i kultury grobów kloszowych.
(Tablica I: 8)

9. Węgrów, gm. loco, woj. mazowieckie, stanowisko Nowiny.
Grocik uformowany obustronnie retuszem przykrawędnym oraz powierzchniowym w partii wierzchołkowej na stronie pozytywowej. Oba boki wygięte. Podstawa naturalnie prosta, nie retuszowana. Ukruszone jedno skrzydełko.
Krzemień narzutowy, kredowy.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury pucharów lejkowatych, neolitu strefy leśnej, kultury ceramiki sznurowej, kultury trzcinieckiej i kultury łużyckiej.
(Tablica I: 9)

SiM III.indd 73 2014-01-21 22:36:41

10. Węgrów, gm. loco, woj. mazowieckie, stanowisko Nowiny.
Grocik ukształtowany retuszem przykrawędnym na stronie negatywowej i pozytywowej. Boki proste. Podstawa lekko wklęsła. Jedno skrzydełko odłamane.
Krzemień narzutowy, kredowy.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury pucharów lejkowatych, neolitu strefy leśnej, kultury ceramiki sznurowej, kultury trzcinieckiej i kultury łużyckiej.
(Tablica I: 10)

11. Węgrów, gm. loco, woj. mazowieckie, stanowisko Nowiny.
Grocik uformowany retuszem powierzchniowym na stronie negatywowej. Boki lekko wygięte. Podstawa prosta.
Krzemień narzutowy, kredowy.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury pucharów lejkowatych, neolitu strefy leśnej, kultury ceramiki sznurowej, kultury trzcinieckiej i kultury łużyckiej.
(Tablica I: 11)

12. Żebraczka, gm. Wodynie, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik uformowany retuszem powierzchniowym na stronie negatywowej. Boki proste. Podstawa prosta.
Krzemień nieznany.
(Przyborowski 1874, s. 32-42, ryc. 6). Oryginał zaginął.
Grocikowi towarzyszyła ceramika kultury łużyckiej.
(Tablica I: 12)

Grociki z Wcięta Podstawą

1. Adamów, gm. Grodzisk Mazowiecki, woj. mazowieckie, stanowisko 1.
Grocik obustronnie retuszowany powierzchniowo. Boki wygięte. Podstawa silnie wcięta. Skrzydełka proste, jedno zupełnie odłamane.
Krzemień czekoladowy.
Badania: A. Grabarek (Grabarek 2012, s. 165, ryc. 9. 12).
Materiał pochodzi z osady kultury trzcinieckiej.
(Tablica II: 1)

SiM III.indd 74 2014-01-21 22:36:41

2. Adamów, gm. Grodzisk Mazowiecki, woj. mazowieckie, stanowisko 1.
Grocik uformowany obustronnie retuszem przykrawędnym. Boki wygięte z wyraźną asymetrią. Podstawa silnie wcięta. Skrzydełka proste. Wierzchołek lekko odłamany.
Krzemień nieokreślony (przepalony).
Badania: A. Grabarek (Grabarek 2012, s. 165, ryc. 9. 11).
Materiał pochodzi z osady kultury trzcinieckiej.
(Tablica II: 2)

3. Bużka Fronołów, gm. Sarnaki, woj. mazowieckie, stanowisko – nieznana wydma nad Bugiem.
Grocik uformowany obustronnie retuszem przykrawędnym, a w partii wierzchołkowej powierzchniowym. Krawędzie lekko ząbkowane. Boki wygięte. Podstawa wklęsła. Skrzydełka podgięte, ostre.
Krzemień kredowy przezroczysty.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocikowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej.
(Tablica II: 3)

4. Drohiczyn, gm. loco, woj. podlaskie, stanowisko „Kozarówka" II, ar 61, ćw. A, obok grobu 17.
Grocik uformowany retuszem powierzchniowym na stronie negatywowej, a na stronie pozytywowej retuszem przykrawędnym. Boki lekko wygięte. Podstawa wklęsła. Skrzydełka zaokrąglone. Wierzchołek lekko ukruszony.
Krzemień (?)
Badania: T. Węgrzynowicz z 1970 roku.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultur: trzcinieckiej, łużyckiej i grobów kloszowych.
(Tablica II: 4)

5. Marki, gm. loco, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik uformowany obustronnie retuszem przykrawędnym oraz powierzchniowym w partii wierzchołkowej na stronie negatywowej. Boki wygięte. Podstawa lekko wklęsła. Skrzydełka proste.
Krzemień narzutowy, kredowy.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocikowi towarzyszyło ok. 300 fragmentów ceramiki kultury trzcinieckiej i kilkadziesiąt prawdopodobnie kultury łużyckiej.
(Tablica II: 5)

SiM III.indd 75 2014-01-21 22:36:41

6. Michałów, gm. Klembów, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane, gniazdo III.
Grocik uformowany obustronnie retuszem powierzchniowym. Boki wygięte. Podstawa lekko wcięta. Skrzydełka lekko podgięte.
Krzemień narzutowy, kredowy.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej i łużyckiej.
(Tablica II: 6)

7. Michałów, gm. Klembów, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane, gniazdo III.
Grocik ukształtowany retuszem częściowo powierzchniowym na stronie negatywowej i pozytywowej w partii wierzchołka i boków, a przykrawędnym w partii podstawy. Boki wygięte, wyraźnie asymetryczne. Podstawa wcięta. Skrzydełka proste.
Krzemień narzutowy, kredowy.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej i łużyckiej.
(Tablica II: 7)

8. Raszyn, gm. loco, woj. mazowieckie, stanowisko 7, obiekt 13.
Grocik uformowany retuszem powierzchniowym na stronie negatywowej oraz częściowo powierzchniowym i przykrawędnym od jednej krawędzi na stronie pozytywowej. Jeden bok wygięty, drugi prosty. Mała asymetria boków. Podstawa lekko wcięta.
Krzemień nieokreślony (przepalony).
Badania: D. Manasterski (Manasterski, Januszek 2011, s. 58, tabl. III. 3).
Materiał pochodzi z obozowiska kultury trzcinieckiej.
(Tablica II: 8)

9. Raszyn, gm. loco, woj. mazowieckie, stanowisko 7, obiekt 13.
Grocik kościany, bardzo smukły. Boki proste z małą asymetrią. Podstawa silnie wcięta (V-kształtnie). Skrzydełka proste, ostre.
Surowiec: kość zwierzęca.
Badania: D. Manasterski (Manasterski, Januszek 2011, s. 58, 68-69, tabl. III. 14).
Materiał pochodzi z obozowiska kultury trzcinieckiej.
(Tablica II: 9)

10. Redzyńskie, gm. Latowicz, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik ukształtowany obustronnie retuszem przykrawędnym. Krawędzie drobno ząbkowane. Boki wygięte. Silna asymetria. Podstawa silnie wcięta.

SiM III.indd 76 2014-01-21 22:36:41

Skrzydełka podgięte.
Krzemień narzutowy, kredowy.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego (adnotacja o pochodzeniu przedmiotu z badań w XIX w.).
Grocikowi towarzyszyła ceramika z epoki brązu.
(Tablica II: 10)

11. Redzyńskie, gm. Latowicz, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik uformowany retuszem przykrawędnym na stronie negatywowej. Na stronie pozytywowej retuszem przykrawędnym została uformowana jedna krawędź, partia wierzchołkowa oraz jedno ze skrzydełek. Boki lekko wygięte o wyraźnej asymetrii. Podstawa lekko wcięta. Skrzydełka proste. Na powierzchni zachowane ślady prawdopodobnie „lepiszcza".
Krzemień narzutowy, kredowy.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego (adnotacja o pochodzeniu przedmiotu z badań w XIX w.).
Grocikowi towarzyszyła ceramika z epoki brązu.
(Tablica II: 11)

12. Reguły, gm. Michałowice, woj. mazowieckie, stanowisko 14.
Grocik uformowany retuszem przykrawędnym na obydwu stronach z wyjątkiem podstawy na stronie pozytywowej, gdzie widoczny jest pojedynczy negatyw. Boki grocika proste. Podstawa silnie wcięta. Skrzydełka proste, asymetryczne.
Krzemień narzutowy.
Badania: D. Manasterski (Januszek, Manasterski 2011, s. 97, tabl. VIII. 1).
Materiał pochodzi z obozowiska kultury trzcinieckiej.
(Tablica II: 12)

13. Warszawa-Tomaszew, gm. loco, woj. mazowieckie, stanowisko 2.
Grocik uformowany obustronnie retuszem przykrawędnym. Boki wygięte. Podstawa lekko wcięta. Skrzydełka zaokrąglone.
Krzemień narzutowy, kredowy.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej.
(Tablica II: 13)

14. Wólka, gm. Radziwiłłówka, woj. podlaskie, stanowisko nieznane.
Grocik ukształtowany retuszem częściowo powierzchniowym na stronie negatywowej oraz przykrawędnym na stronie pozytywowej. Boki wygięte.

SiM III.indd 77 2014-01-21 22:36:41

Podstawa lekko wcięta. Skrzydełka lekko podgięte, jedno wyłamane.
Krzemień narzutowy, kredowy.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury łużyckiej.
(Tablica II: 14)

Grociki Sercowate

1. Brzeziny, gm. Wiązowna (Halinów?), woj. mazowieckie, stanowisko 1a.
Grocik uformowany obustronnie retuszem powierzchniowym. Krawędzie lekko ząbkowane. Boki wygięte. Podstawa wklęsła. Skrzydełka podgięte, zaokrąglone.
Krzemień kredowy, przezroczysty.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocikowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej.
(Tablica III: 1)

2. Kamieńczyk – Błonie, gm. Wyszków, woj. mazowieckie, stanowisko 1. Osada, ar 1, ćw. C.
Grocik retuszowany na stronie negatywowej retuszem powierzchniowym, na stronie pozytywowej retuszem przykrawędnym. Krawędzie lekko ząbkowane. Boki wygięte. Podstawa lekko wklęsła. Jedno skrzydełko podgięte, ostre, drugie odłamane. Wierzchołek ukruszony.
Badania: G. Dmochowska.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocikowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej i łużyckiej.
(Tablica III: 2)

3. Michałów, gm. Klembów, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane, gniazdo III.
Grocik uformowany retuszem częściowo powierzchniowym na stronie negatywowej i pozytywowej w partii wierzchołka oraz przykrawędny boków i podstawy. Boki zasadniczo proste, jeden lekko wklęsły. Podstawa silnie wcięta. Skrzydełka zaokrąglone.
Krzemień narzutowy, kredowy.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej i łużyckiej.
(Tablica III: 3)

4. Radzymin, gm. loco, woj. mazowieckie, stanowisko „Uroczysko Kaczka".
Grocik uformowany obustronnie retuszem przykrawędnym, w partii wierzchołkowej powierzchniowym. Boki wygięte. Podstawa wcięta. Skrzydełka

SiM III.indd 78 2014-01-21 22:36:41

podgięte, ostre.
Krzemień świeciechowski.
Zbiór L. Kozłowskiego.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocikowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej i nieokreślona, datowana na epokę brązu.
(Tablica III: 4)

5. Redzyńskie, gm. Latowicz, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik uformowany na stronie negatywowej retuszem powierzchniowym i przykrawędnym w partii podstawy. Na stronie pozytywowej ukształtowany retuszem przykrawędnym i częściowo powierzchniowym w partii wierzchołka. Krawędzie lekko zębate. Boki wygięte. Podstawa wcięta. Skrzydełka pogięte.
Krzemień narzutowy, kredowy.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego (adnotacja o pochodzeniu przedmiotu z badań w XIX w.).
Grocikowi towarzyszyła ceramika z epoki brązu.
(Tablica III: 5)

6. Redzyńskie, gm. Latowicz, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik ukształtowany obustronnie retuszem przykrawędnym. Boki silnie ząbkowane, lekko wygięte. Podstawa lekko wcięta. Skrzydełka zaokrąglone.
Krzemień nieznany.
Badania: L. Dudrewicz (Dudrewicz 1880, s. 19, tabl. II: 5).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego (adnotacja o pochodzeniu przedmiotu z badań w XIX w.). Oryginał grocika zaginął.
Grocikowi towarzyszyła ceramika z epoki brązu.
(Tablica III: 6)

7. Słochy Annopolskie, gm. Siemiatycze, woj. podlaskie, stanowisko „Czerwony Borek".
Grocik uformowany na stronie negatywowej retuszem powierzchniowy. Na stronie pozytywowej ukształtowany retuszem przykrawędnym i powierzchniowym w partii wierzchołkowej. Boki proste. Podstawa wcięta. Skrzydełka podgięte.
Krzemień nieokreślony (przepalony).
(Gardawski 1959, s. 75, 76, tabl. LIV: 8)
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej.
(Tablica III: 7)

SiM III.indd 79 2014-01-21 22:36:42

8. Skrzeszew, gm. Wieliszew, woj. mazowieckie, stanowisko 49.
Grocik uformowany na stronie negatywowej retuszem powierzchniowym, a w okolicy podstawy przykrawędnym. Na stronie pozytywowej ukształtowany retuszem przykrawędnym. Podstawa wcięta. Boki wygięte, asymetryczne. Skrzydełko jedno podgięte, drugie proste.
Krzemień narzutowy.
Badania: K. Januszek (Januszek, Manasterski 2012, s. 118, 126, tabl. IV. 1).
Grocik pochodzi z obiektu obrzędowego, prezentującego swoją zawartością początek etapu krystalizowania się trzcinieckiego kręgu kulturowego na Mazowszu (Januszek, Manasterski 2012, s. 130-131).
(Tablica III: 8)

9. Żebraczka, gm. Wodynie, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik uformowany obustronnie retuszem przykrawędnym. Boki proste, silnie ząbkowane. Podstawa wcięta. Skrzydełka podgięte.
Krzemień nieznany.
Badania: J. Przyborowski (Przyborowski 1874, s. 32-42, ryc. 5). Oryginał grocika zaginął.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury łużyckiej.
(Tablica III: 9)

Grociki Laurowate

1. Drohiczyn, gm. loco, woj. podlaskie, stanowisko „Kozarówka" II, warstwa kulturowa, ar 51, ćw. B.
Grocik uformowany obustronnie retuszem przykrawędnym, częściowym na jednej krawędzi. Boki wygięte asymetrycznie.
Krzemień (?)
Badania: T. Węgrzynowicz z 1969 roku.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultur: trzcinieckiej, łużyckiej i grobów kloszowych.
(Tablica III: 10)

2. Kaliska, gm. Łochów, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik uformowany retuszem powierzchniowym na stronie negatywowej, a na stronie pozytywowej przykrawędnym. Boki lekko wygięte, symetryczne. Podstawa ułamana.
Krzemień kredowy, przezroczysty.

SiM III.indd 80 2014-01-21 22:36:42

Zbierał: S. Krukowski w 1934 roku (Gardawski 1959, s. 59, tabl. XLVII: 20).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej i kultury łużyckiej.
(Tablica III: 11)

3. Kaliska, gm. Łochów, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik uformowany retuszem powierzchniowym na stronie negatywowej oraz przykrawędnym i częściowo powierzchniowym na stronie pozytywowej. Boki lekko wygięte, symetryczne. Podstawa ukruszona. Ułamany wierzchołek.
Krzemień kredowy, szary.
Zbierał: S. Krukowski w 1934 roku (Gardawski 1959, s. 59, tabl. XLVII: 21).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej i kultury łużyckiej.
(Tablica III: 12)

4. Kaliska, gm. Łochów, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Fragment grocika ukształtowanego obustronnie retuszem przykrawędnym. Boki wygięte. Podstawa ukruszona. Odłamana cała partia wierzchołkowa.
Krzemień kredowy, przezroczysty.
Zbierał: S. Krukowski w 1934 roku (Gardawski 1959, s. 59, tabl. XLVII: 18).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej i kultury łużyckiej.
(Tablica III: 13)

5. Redzyńskie, gm. Latowicz, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik uformowany retuszem częściowo powierzchniowym na stronie negatywowej od obu krawędzi. Podstawa prosta, nieretuszowana. Boki wygięte.
Krzemień (?)
Badania: L. Dudrewicz (Dudrewicz 1880, s. 18-20, tabl. IIB: 3).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego (adnotacja o pochodzeniu przedmiotu z badań w XIX w.). Grocik zaginął.
Grocikowi towarzyszyła ceramika kultury ceramiki sznurowej, kultury trzcinieckiej, kultury łużyckiej i kultury grobów kloszowych.
(Tablica III: 14)

6. Sarnaki, gm. loco, woj. mazowieckie, stanowisko VII.
Grocik uformowany obustronnie retuszem powierzchniowym. Boki lekko wygięte.
Podstawa prosta.

Krzemień narzutowy, kredowy.
Badania powierzchniowe: S. Woyda w 1965 roku (AZP nr 54-84 lub 55-84, stanowisko 20/27).
Ślady osadnictwa: epoka brązu-epoka żelaza.
(Tablica III: 15)

Grociki Trzoneczkowate ze Słabo Wyodrębnionym Trzonkiem

1. Brzeziny, gm. Wiązowna (Halinów?), woj. mazowieckie, stanowisko 1a.
Grocik uformowany obustronnie retuszem powierzchniowym. Boki asymetrycznie wygięte. Trzonek wyodrębniony, wygięty. Brak skrzydełek.
Krzemień kredowy, przezroczysty.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocikowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej.
(Tablica IV: 1)

2. Drohiczyn, gm. loco, woj. podlaskie, stanowisko „Szubienica", wschodnia część wydmy.
Półwytwór grocika, formowanego retuszem przykrawędnym, epizodycznym. Trzonek wyodrębniony. Zaznaczone skrzydełka.
Badania: Z. Szmit.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocikowi towarzyszyła ceramika z epoki brązu.
(Tablica IV: 2)

3. Hołówki Małe, gm. Juchnowiec Kościelny, woj. podlaskie, stanowisko – wydma na północny zachód od Hołówek.
Grocik uformowany na stronie negatywowej retuszem powierzchniowym. Na stronie pozytywowej ukształtowany retuszem przykrawędnym w partii wierzchołkowej, trzonka i jednego boku. Boki wygięte, asymetryczne. Trzonek lekko wyodrębniony.
Krzemień kredowy, przezroczysty.
Zbierał: A. Stafiński w 1938 roku.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocikowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej.
(Tablica IV: 3)

4. Iwowe, gm. Borowe, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik ukształtowany retuszem powierzchniowym. Boki proste, symetryczne. Trzonek lekko wyodrębniony.

SiM III.indd 82 2014-01-21 22:36:42

Krzemień (?)
Badania: L. Dudrewicz (Dudrewicz 1882, s. 72, ryc. 19)
(Tablica IV: 4)

5. Redzyńskie, gm. Latowicz, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Retusz powierzchniowy na stronie negatywowej i pozytywowej. Boki wygięte. Podstawa zakończona słabo wyodrębnionym trzoneczkiem.
Krzemień narzutowy, kredowy.
Badania powierzchniowe: J. Przyborowski (Kempisty 1972, s. 425, tabl. VI: 2).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego (adnotacja o pochodzeniu przedmiotu z badań w XIX w.).
Grocikowi towarzyszyła ceramika kultury ceramiki sznurowej i kultury trzcinieckiej.
(Tablica IV: 5)

6. Redzyńskie, gm. Latowicz, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik uformowany obustronnie retuszem powierzchniowym. Boki wygięte. Podstawa zakończona słabo wyodrębnionym trzonkiem.
Krzemień nieznany.
Badania: L. Dudrewicz (Dudrewicz 1880, s. 18-20, tabl. IIB: 4).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego (adnotacja o pochodzeniu przedmiotu z badań w XIX w.). Grocik zaginął.
Grocikowi towarzyszyła ceramika kultury ceramiki sznurowej, kultury trzcinieckiej, kultury łużyckiej i kultury grobów kloszowych.
(Tablica IV: 6)

7. Wólka, gm. Radziwiłłówka, woj. podlaskie, stanowisko „Brestownik".
Grocik uformowany obustronnie retuszem powierzchniowym. Boki wygięte. Śladowo wyodrębniony trzonek.
Badania: Z. Szmit.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultur: trzcinieckiej i łużyckiej.
(Tablica IV: 7)

8. Żebraczka, gm. Wodynie, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane (wydma na południe od miejscowości).
Grocik ukształtowany retuszem powierzchniowym na stronie prawdopodobnie negatywowej. Boki wygięte. Śladowo wyodrębniony trzonek.
Krzemień nieznany.

SiM III.indd 83 2014-01-21 22:36:42

Badania: J. Przyborowski (Przyborowski 1874, s. 32-42, ryc. 4). Oryginał grocika zaginął.
(Tablica IV: 8)

Grociki Trzoneczkowate ze Skrzydełkami Prostymi

1. Drohiczyn, gm. loco, woj. podlaskie, stanowisko „Szubienica", zachodnia część wydmy.
Grocik ukształtowany retuszem powierzchniowym na stronie negatywowej, a na stronie pozytywowej przykrawędnym. Boki lekko wygięte. Trzonek wyodrębniony. Skrzydełka proste.
Krzemień (?)
Badania: Z. Szmit.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocikowi towarzyszyła ceramika z epoki brązu.
(Tablica IV: 9)

2. Drohiczyn, gm. loco, woj. podlaskie, stanowisko „Szubienica", zachodnia część wydmy.
Grocik uformowany obustronnie retuszem przykrawędnym. Boki proste. Trzonek wyodrębniony. Skrzydełka proste. Być może okaz naprawiany po złamaniu wierzchołka.
Badania: Z. Szmit.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocikowi towarzyszyła ceramika z epoki brązu.
(Tablica IV: 10)

3. Kaliska, gm. Łochów, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik uformowany obustronnie retuszem powierzchniowym. Boki wygięte. Trzonek wyodrębniony, odłamany. Skrzydełka proste.
Krzemień kredowy, szary.
Zbierał: S. Krukowski w 1934 roku (Gardawski 1959, s. 59, tabl. XLVII: 19).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej i kultury łużyckiej.
(Tablica IV: 11)

4. Kamionka Nadbużna, gm. Nur, woj. mazowieckie, stanowisko 2.
Grocik uformowany retuszem przykrawędnym na stronie negatywowej, na stronie pozytywowej retusz przykrawędny występuje fragmentarycznie. Boki

SiM III.indd 84 2014-01-21 22:36:42

lekko wygięte. Trzonek wyodrębniony. Skrzydełka proste.
Krzemień (?)
Badania: T. Węgrzynowicz (Hildt-Węgrzynowicz 1961, s. 191, tabl. III: 3).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Osada kultury łużyckiej. Jama 78.
(Tablica IV: 12)

5. Kamionka Nadbużna, gm. Nur, woj. mazowieckie, stanowisko 2.
Półwytwór grocika formowanego częściowo retuszem powierzchniowym w partii trzonka i przykrawędnym w partii trzonka i wierzchołka. Boki prawdopodobnie proste. Skrzydełka zaznaczone. Ukruszony wierzchołek.
Krzemień (?)
Badania: T. Węgrzynowicz (Węgrzynowicz 1973, s. 20, ryc. 2: c).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Osada kultury łużyckiej.
(Tablica IV: 13)

6. Kostomłoty, gm. Kodeń, woj. lubelskie, stanowisko nieznane.
Grocik uformowany retuszem powierzchniowym, być może tylko na jednej stronie. Boki proste. Trzonek wyodrębniony. Skrzydełka proste.
Badania: J. Łoski (Łoski 1876, s. 72, ryc. 11).
(Tablica IV: 14)

7. Kostomłoty, gm. Kodeń, woj. lubelskie, stanowisko nieznane.
Grocik uformowany retuszem przykrawędnym, na jednej ze stron czytelnym fragmentarycznie. Brak retuszu w partii wierzchołkowej. Boki wygięte. Trzonek wyodrębniony. Skrzydełka proste.
Krzemień (?)
Badania: J. Łoski (Łoski 1876, s. 72, ryc. 12).
(Tablica IV: 15)

8. Kostomłoty, gm. Kodeń, woj. lubelskie, stanowisko nieznane.
Grocik ukształtowany retuszem powierzchniowym, czytelnym jedynie na stronie prawdopodobnie negatywowej. Boki wygięte. Trzonek wyodrębniony. Skrzydełka proste.
Krzemień (?)
Badania J. Łoski (Łoski 1876, s. 72, ryc. 14).
(Tablica IV: 16)

SiM III.indd 85 2014-01-21 22:36:42

9. Ołtarze-Gołacze, gm. Nur, woj. mazowieckie, stanowisko (?).
Grocik ukształtowany retuszem powierzchniowym, czytelnym na jednej ze stron okazu. Boki proste. Trzonek wyodrębniony. Skrzydełka proste.
Krzemień (?)
Badania: T. Węgrzynowicz (Węgrzynowicz 1972, s. 146, ryc. 8: h).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Osada kultury łużyckiej z IV okresu epoki brązu. Jama 39.
(Tablica IV: 17)

10. Reguły, gm. Michałowice, woj. mazowieckie, stanowisko 14.
Grocik ukształtowany retuszem przykrawędnym, nieregularnie zębatym. Na części jednej z krawędzi, przy wierzchołku zastosowane szlifowanie. Pseudotrzonek ułamany.
Krzemień narzutowy.
Badania: D. Manasterski (Januszek, Manasterski 2011, s. 97, tabl. VIII: 3).
Materiał pochodzi z obozowiska kultury trzcinieckiej.
(Tablica IV: 18)

11. Słochy Annopolskie, gm. Siemiatycze, woj. podlaskie, stanowisko nieznane.
Grocik ukształtowany na stronie negatywowej retuszem przykrawędnym i częściowo powierzchniowym. Boki proste. Trzonek wyraźnie wyodrębniony. Skrzydełka płaskie, ścięte ku wierzchołkowi.
Krzemień nieokreślony.
(Szmit 1929, tabl. VII: 9).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego. Grocik zaginął.
Grocikowi towarzyszyła ceramika z epoki brązu.
(Tablica IV: 19)

12. Urle, gm. Jadów, woj. mazowieckie, stanowisko (?).
Grocik uformowany retuszem przykrawędnym. Boki proste. Trzonek wyodrębniony. Skrzydełka proste.
Krzemień (?)
(Kempisty 1973, s. 31, tabl. X: 14). Brak danych o miejscu przechowywania.
(Tablica IV: 20)

13. Węgrów, gm. loco, woj. mazowieckie, stanowisko Nowiny.
Grocik uformowany retuszem częściowo powierzchniowym na stronie prawdopodobnie negatywowej. Boki proste. Trzonek wyraźnie wyodrębniony. Skrzydełka proste.

SiM III.indd 86 2014-01-21 22:36:42

Krzemień narzutowy, kredowy.
(Wawrzeniecki 1910, s. 75, poz. 51).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego (MPR 1050).
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury pucharów lejkowatych, neolitu strefy leśnej, kultury ceramiki sznurowej, kultury trzcinieckiej i kultury łużyckiej.
(Tablica IV: 21)

Grociki Trzoneczkowate ze Skrzydełkami Podgiętymi

1. Kaliska, gm. Łochów, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik uformowany obustronnie retuszem powierzchniowym. Boki wygięte. Trzonek słabo wyodrębniony. Skrzydełka podgięte, zaokrąglone.
Krzemień kredowy, przezroczysty.
Zbierał: S. Krukowski w 1934 roku (Gardawski 1959, s. 59, tabl. XLVII: 17a).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej i kultury łużyckiej.
(Tablica V: 1)

2. Kaliska, gm. Łochów, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik uformowany obustronnie retuszem przykrawędnym. Boki lekko wygięte. Trzonek słabo wyodrębniony. Skrzydełka podgięte, ostre.
Krzemień kredowy przezroczysty, szary.
Zbierał: S. Krukowski w 1934 roku (Gardawski 1959, s. 59, tabl. XLVII: 17b).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury trzcinieckiej i kultury łużyckiej.
(Tablica V: 2)

3. Kamionka Nadbużna, gm. Nur, woj. mazowieckie, stanowisko 1.
Grocik uformowany obustronnie retuszem powierzchniowym. Boki wygięte. Trzonek wyodrębniony. Skrzydełka podgięte, ostre. Wierzchołek ukruszony.
Krzemień (?)
Badania: T. Węgrzynowicz (Węgrzynowicz 1968, s. 217, ryc. 11: g).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Wśród kości z grobów 53-57 na cmentarzysku kultury łużyckiej.
(Tablica V: 3)

SiM III.indd 87 2014-01-21 22:36:42

4. Kamionka Nadbużna, gm. Nur, woj. mazowieckie, stanowisko 2.
Grocik uformowany retuszem przykrawędnym prawdopodobnie na stronie negatywowej i częściowo powierzchniowym w partii wierzchołka. Boki wygięte. Trzonek wyodrębniony. Skrzydełka podgięte, ostre.
Krzemień (?)
Badania: T. Węgrzynowicz (Hildt-Węgrzynowicz 1961, s. 191, tabl. V: 2).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Osada kultury łużyckiej. Jama 182.
(Tablica V: 4)

5. Kamionka Nadbużna, gm. Nur, woj. mazowieckie, stanowisko 2.
Grocik uformowany w partii wierzchołka i trzonka retuszem przykrawędnym. Boki lekko wygięte. Trzonek wyodrębniony. Jedno skrzydełko podgięte, ostre, drugie proste, być może odłamane.
Krzemień (?)
Badania: T. Węgrzynowicz (Węgrzynowicz 1973, s. 20, ryc. 2: a).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Osada kultury łużyckiej.
(Tablica V: 5)

6. Kochany, gm. Wodynie, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik ukształtowany retuszem powierzchniowym na stronie prawdopodobnie negatywowej. Jedna krawędź częściowo nieretuszowana. Boki wygięte Trzoneczek słabo wyodrębniony. Skrzydełka podgięte, ostre.
Krzemień (?)
Badania: J. Przyborowski (Przyborowski 1874, s. 45, ryc. 13).
(Tablica V: 6)

7. Kostomłoty, gm. Kodeń, woj. lubelskie, stanowisko nieznane.
Grocik ukształtowany retuszem powierzchniowym na stronie prawdopodobnie negatywowej. Boki proste. Trzonek wyodrębniony, odłamany. Skrzydełka podgięte, ostre.
Krzemień (?)
Badania: J. Łoski (Łoski 1876, s. 72, ryc. 7).
(Tablica V: 7)

8. Kostomłoty, gm. Kodeń, woj. lubelskie, stanowisko nieznane.
Grocik ukształtowany retuszem powierzchniowym na stronie prawdopodobnie negatywowej. Boki lekko wygięte. Trzonek wyodrębniony. Skrzydełka

SiM III.indd 88 2014-01-21 22:36:42

podgięte, ostre.
Krzemień (?)
Badania: J. Łoski (Łoski 1876, s. 72, ryc. 8).
(Tablica V: 8)

9. Kostomłoty, gm. Kodeń, woj. lubelskie, stanowisko nieznane.
Grocik ukształtowany retuszem powierzchniowym na stronie prawdopodobnie negatywowej. Boki wygięte. Trzonek wyodrębniony. Skrzydełka podgięte, ostre.
Krzemień (?)
Badania: J. Łoski (Łoski 1876, s. 72, ryc. 9).
(Tablica V: 9)

10. Kostomłoty, gm. Kodeń, woj. lubelskie, stanowisko nieznane.
Grocik ukształtowany retuszem powierzchniowym na stronie prawdopodobnie negatywowej. Boki proste. Trzonek wyodrębniony. Skrzydełka podgięte, ostre.
Krzemień (?)
Badania: J. Łoski (Łoski 1876, s. 72, ryc. 10).
(Tablica V: 10)

11. Kostomłoty, gm. Kodeń, woj. lubelskie, stanowisko nieznane.
Grocik ukształtowany retuszem powierzchniowym na stronie prawdopodobnie negatywowej. Boki lekko wygięte. Trzonek wyodrębniony, odłamany. Skrzydełka podgięte, ostre.
Krzemień (?)
Badania: J. Łoski (Łoski 1876, s. 72, ryc. 13).
(Tablica V: 11)

12. Ołtarze-Gołacze, gm. Nur, woj. mazowieckie, stanowisko (?).
Grocik ukształtowany retuszem powierzchniowym na stronie prawdopodobnie negatywowej. Boki proste. Trzonek wyodrębniony. Skrzydełka podgięte, ostre. Wierzchołek odłamany.
Krzemień (?)
Badania: T. Węgrzynowicz (Węgrzynowicz 1972, s. 144, ryc. 6: e).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Osada kultury łużyckiej z IV okresu epoki brązu.
(Tablica V: 12)

SiM III.indd 89 2014-01-21 22:36:42

13. Redzyńskie, gm. Latowicz, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane (wydma).
Grocik ukształtowany retuszem powierzchniowym na stronie prawdopodobnie negatywowej. Boki wygięte. Trzonek wyraźnie wyodrębniony. Jedno skrzydełko podgięte, ostre, drugie proste lub odłamane.
Krzemień nieokreślony.
Badania: L. Wężyk (Przyborowski 1874, s. 49, ryc. 18).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego (adnotacja o pochodzeniu przedmiotu z badań w XIX w.). Grocik zaginął.
Grocikowi towarzyszyła ceramika kultury ceramiki sznurowej, kultury trzcinieckiej, kultury łużyckiej i kultury grobów kloszowych.
(Tablica V: 14)

14. Węgrów, gm. loco, woj. mazowieckie, stanowisko Nowiny.
Grocik ukształtowany retuszem częściowo powierzchniowym na stronie negatywowej. Boki wygięte. Trzonek wyraźnie wyodrębniony. Skrzydełka proste.
Krzemień narzutowy, kredowy.
(Wawrzeniecki, 1910, s. 75, poz. 51).
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultury pucharów lejkowatych, neolitu strefy leśnej, kultury ceramiki sznurowej, kultury trzcinieckiej i kultury łużyckiej.
(Tablica V: 13)

15. Żebraczka, gm. Wodynie, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Grocik ukształtowany obustronnie retuszem powierzchniowym. Boki lekko wygięte. Trzonek wyodrębniony. Skrzydełka podgięte, ostre. Wierzchołek ułamany.
Krzemień kredowy, szary.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Grocikowi towarzyszyła ceramika kultury łużyckiej.
(Tablica V: 15)

SiM III.indd 90 2014-01-21 22:36:42

Bibliografia

BALCER, B., 1983. *Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

BORKOWSKI, W., 1987. Neolithic and Early Bronze Age heart-shaped arrow-heads from the Little Poland Upland. *In*: *New in Stone Age Archaeology. Archaeologia Interreginalis*, 8. Warsaw-Cracow, 147-181.

BORKOWSKI, W., KOWALEWSKI, M., 1997. Krzemienne groty strzał z epoki brązu z terenów Mazowsza i Podlasia. *In*: J. LECH, D. PIOTROWSKA, eds. *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20-22 października 1994 r.* Polska Akademia Nauk. Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych. Prace II. Warszawa, 205-214.

DUDREWICZ, L., 1880. Wycieczka archeologiczna nad rzekę Świder w roku 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 4, 18-22, tabl. II. A, B.

DUDREWICZ, L., 1882. Wycieczka nad Świder. *Wiadomości Archeologiczne,* IV, 66-79.

FOGEL, J., 1979. *Studia nad uzbrojeniem ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły. Broń zaczepna*. Poznań.

FOGEL, J., 1988. *Militaria kultury łużyckiej z dorzecza Odry i Wisły (źródła)*. Poznań.

FRONCZEK, K., 2009. Krzemienie w grobach grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej. *In*: S. CZOPEK, K. TRYBAŁA-ZAWIŚLAK, eds. *Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje*. Rzeszów, 265-287.

GARDAWSKI, A., 1959. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materiały Starożytne*, V, 7-189.

GEDL, M., 1975. *Kultura przedłużycka*. Wrocław.

GEDL, M., 1997. Krzemienne grociki strzał w grobach kultury łużyckiej na cmentarzysku w Kietrzu. *In*: J. LECH, D. PIOTROWSKA, eds. *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20-22 października 1994 r.* Polska Akademia Nauk. Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych. Prace II. Warszawa, 215-224.

GRABAREK, A., 2012. Ślady osadnictwa społeczności kultury trzcinieckiej odkryte na stanowiskach 1 i 56 w Adamowie, gm. Grodzisk Mazowiecki. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, II, 153-178.

HILDT-WĘGRZYNOWICZ, T., 1961. Osadnictwo kultury łużyckiej we wsi Kamionka Nadbużna pow. Ostrów Mazowiecka. *Materiały Starożytne*, VII, 165-200.

JANUSZEK, K., MANASTERSKI, D., 2011. Obozowisko ludności kultury trzcinieckiej z Reguł koło Warszawy. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, I, 83-129.

JANUSZEK, K., MANASTERSKI, D., 2012. Obiekt obrzędowy – depozyt przedmiotów symboliczno-użytkowych społeczności z wczesnej epoki brązu w Skrzeszewie, gm. Wieliszew, woj. mazowieckie. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, II, 115-145.

KEMPISTY, E., 1973. Kultura ceramiki „grzebykowo-dołkowej" na Mazowszu i Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXVIII/1, 3-76.

KOWALEWSKI, M., MAKAROWICZ, P., 2000. Krzemieniarstwo społeczności z wczesnej epoki brązu w Rybinach, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 17. *In*: P. MAKAROWICZ. *Osadnictwo społeczności z wczesnej epoki brązu w Rybinach*. Poznań, 99-106.

KRUK, K., 1994. Przemysł krzemienny ludności grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej. *Woliński Informator Muzealny,* 1, 3-226.

KRZAK, Z., 1976. *The Złota Culture*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

LIBERA, J., 2001. *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)*. Lublin.

LIBERA, J., 2005. Z badań nad krzemieniarstwem wczesnej epoki żelaza w dorzeczu Sanu – podstawy wydzielenia przemysłu kosińskiego. *In*: S. CZOPEK, ed. *Problemy kultury Wysockiej*. Rzeszów, 119-160.

ŁOSKI, J., 1876. Brzegi Buga. Groby pogańskie w Kostomłotach. *Wiadomości Archeologiczne*, III, 63-78.

MACHNIK, J., BAGIŃSKA, J., KOMAN, W., 2009. *Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988-2006*. Kraków.

MANASTERSKI, D., JANUSZEK, K., 2011. Obiekt mieszkalny ludności kultury trzcinieckiej z Raszyna koło Warszawy. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, I, 51-82.

MAZUROWSKI, R. F., 1977. Cmentarzysko ludności kultury amfor kulistych w Zaborzu, woj. ciechanowskie. *Wiadomości Archeologiczne,* XLII, 2, 155-173.

PRZYBOROWSKI, J., 1874. Wycieczki archeologiczne nad Świder. *Wiadomości Archeologiczne*, II, 25-53.

SULIMIRSKI, T., 1931. *Kultura wysocka*. Kraków.

SZMIT, Z., 1929. Badania osadnictwa epoki kamienia na Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne*, X, 36-119.

SiM III.indd 92 2014-01-21 22:36:42

WAWRZENIECKI, M., 1910. Materyały do mapy archeologicznej Polski. *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, 11, 70-75.
WĘGRZYNOWICZ, T., 1968. Cmentarzysko kultury łużyckiej w Kamionce Nadbużnej, pow. Ostrów Mazowiecka. *Materiały Starożytne*, XI, 209-248.
WĘGRZYNOWICZ, T., 1972. Osada z IV okresu epoki brązu w Ołtarzach - Gołaczach pow. Ostrów Mazowiecka. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXVII/2, 139-169.
WĘGRZYNOWICZ, T., 1973. Kultura łużycka na Mazowszu i Podlasiu. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, II, 7-126.
WŁODARCZAK, P., 2006. *Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej*. Kraków.
ZAKOŚCIELNA, A., 1996. Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej. *Lubelskie Materiały Archeologiczne*, X. Lublin.

Wojciech Borkowski
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 52
00-241 Warszawa
e-mail: w.borkowski@pma.pl

Mariusz Kowalewski
ul. Krucza 51 m 70
00-022 Warszawa
e-mail: studio@kowalewscy.pl

Wojciech Borkowski, Mariusz Kowalewski

ARROWHEADS FROM THE AREA OF MASOVIA AND PODLACHIA IN THE CONTEXT OF BRONZE AGE MATERIALS

Key words: Bronze Age, flint tool manufacture, arrowheads, Trzciniec Culture, Lusatian Culture, Masovia, Podlachia.

SUMMARY

The following work is a preliminary report of a recent stage of analysis of arrowheads performed after significant additions to the archaeological material. It resulted in reviewing and redefining earlier conclusions (cf. Borkowski, Kowalewski 1997). This stage involves the cataloguing of available information on arrowheads discovered in post-Neolithic assemblages in Masovia and Podlachia.

The article presents data on seventy-seven points selected from contexts of varied scientific value located in the area mentioned above. Any synthetic summary of such finds in Bronze Age assemblages will only be possible after the completion of this stage of analysis. Drawing on previous data, the material, including one bone and 76 flint pieces, was divided into the following morphological types: triangular (Plt. I: 1-12), with notch of the base (Plt. II: 1-14), heart-shaped (Plt. III: 1-9), laurel leaf-shaped (Plt. III: 10-15), having a poorly-defined tang (Plt. IV: 1-8), with tang, with straight wings (Plt. IV: 9-21) and with tang, with bent wings (Plt. V: 1-15). An attempt at associating the different types of arrowheads with taxonomic units showed their constant presence in Masovia and Podlachia in Early Bronze cultures (Trzciniec Culture and Lusatian Culture), and also frequently in unclear archaeological contexts.

SiM III.indd 94 2014-01-21 22:36:42

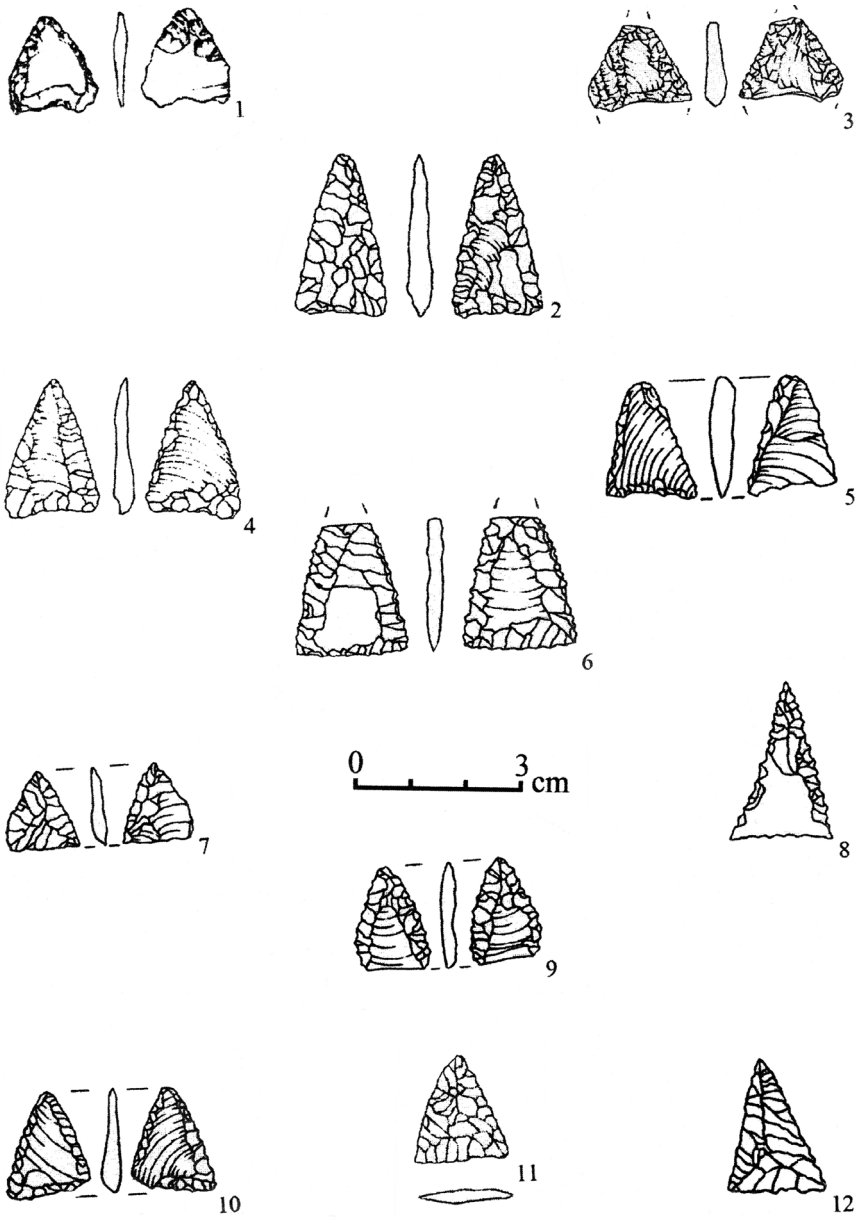

Tablica I. Grociki trójkątne.
1 – wg Grabarek 2012; 2-7, 9, 10 – rys. M. Kowalewski; 8 – wg Dudrewicz 1880; 11 – wg Kempisty 1973; 12 – wg Przyborowski 1874.

Plate I. Small triangular arrowheads.
1 –according to Grabarek 2012; 2-7, 9, 10 – drawn by M. Kowalewski; 8 – according to Dudrewicz 1880; 11 – according to Kempisty 1973; 12 – according to Przyborowski 1874.

SiM III.indd 95 2014-01-21 22:36:43

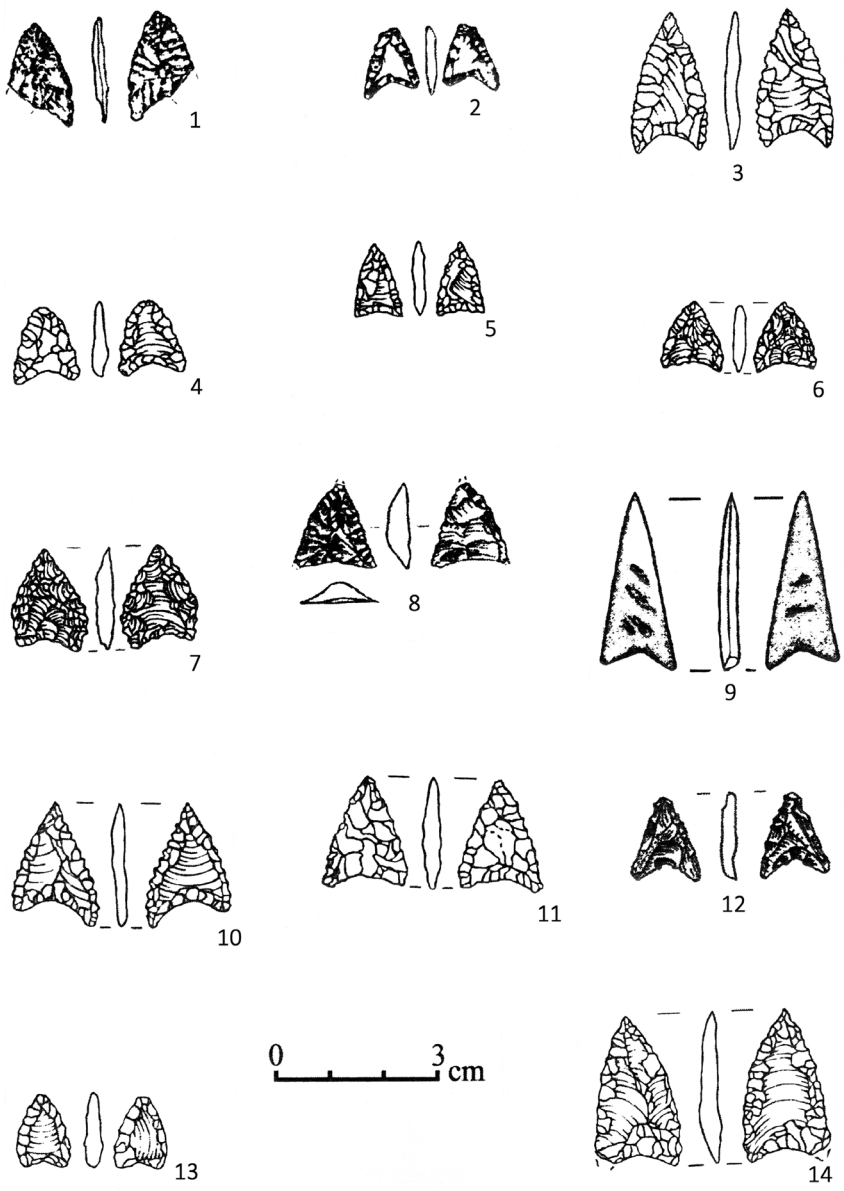

Tablica II. Grociki z wciętą podstawą.
1, 2 – wg Grabarek 2012; 3-7, 10, 11, 13, 14 – rys. M. Kowalewski; 8, 9 – wg Manasterski, Januszek 2011; 12 – wg Januszek, Manasterski 2011.

Plate II. Small arrowheads with notch of the base.
1, 2 – according to Grabarek 2012; 3-7, 10, 11, 13, 14 – drawn by M. Kowalewski; 8, 9 – according to Manasterski, Januszek 2011; 12 – according to Januszek, Manasterski 2011.

SiM III.indd 96 2014-01-21 22:36:44

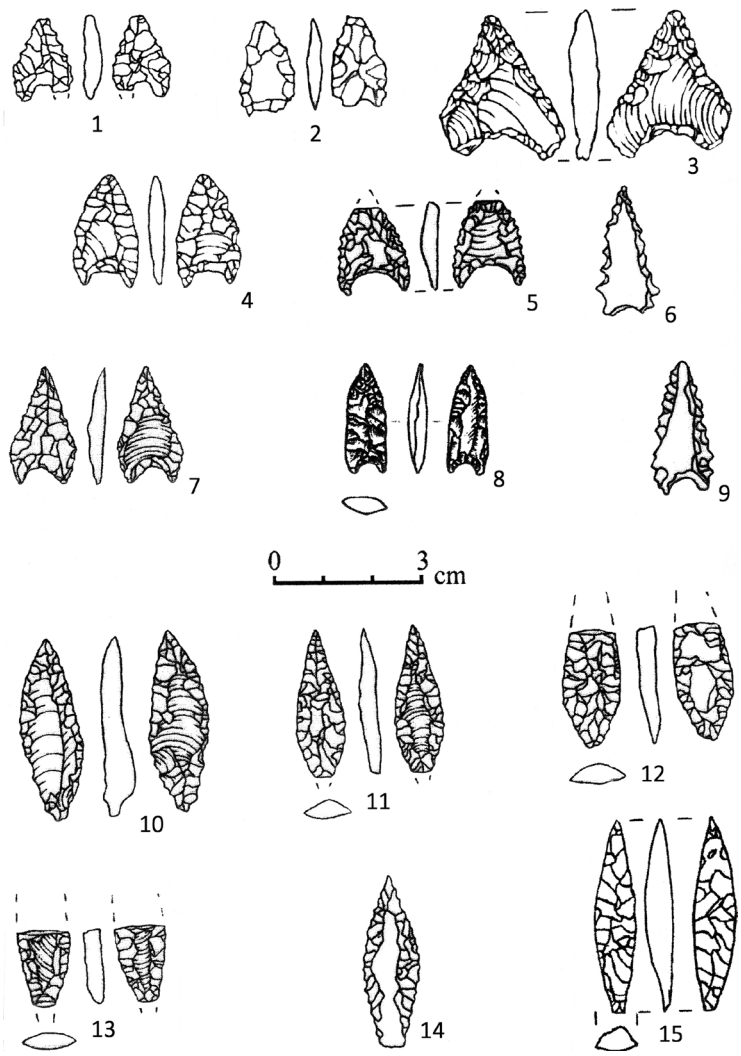

Tablica III. Grociki sercowate (1-9) i laurowate (10-15).
1, 3-5, 7, 10-13 – rys. M. Kowalewski; 2 – karta zabytku wydzielonego: Dział Epoki Brązu i Wczesnej Epoki Żelaza Państwowego Muzeum Archeologicznego; 6 – wg Dudrewicz 1880, 1882; 8 – wg Januszek, Manasterski 2012; 9 – wg Przyborowski 1874; 14 – wg Dudrewicz 1880; 15 – wg karty AZP: Sarnaki, stanowisko VII.

Plate III. Small heart-shapead (1 – 9) and laurel leaf-shaped (10 – 15) arrowheads.
1, 3-5, 7, 10-13 – drawn by M. Kowalewski; 2 – registry card of the artifact: Department of the Bronze Age and Early Iron Age State Archaeological Museum in Warsaw; 6 – according to Dudrewicz 1880, 1882; 8 – according to Januszek, Manasterski 2012; 9 – according to Przyborowski 1874; 14 – according to Dudrewicz 1880; 15 – according to AZP registry card: Sarnaki, site VII.

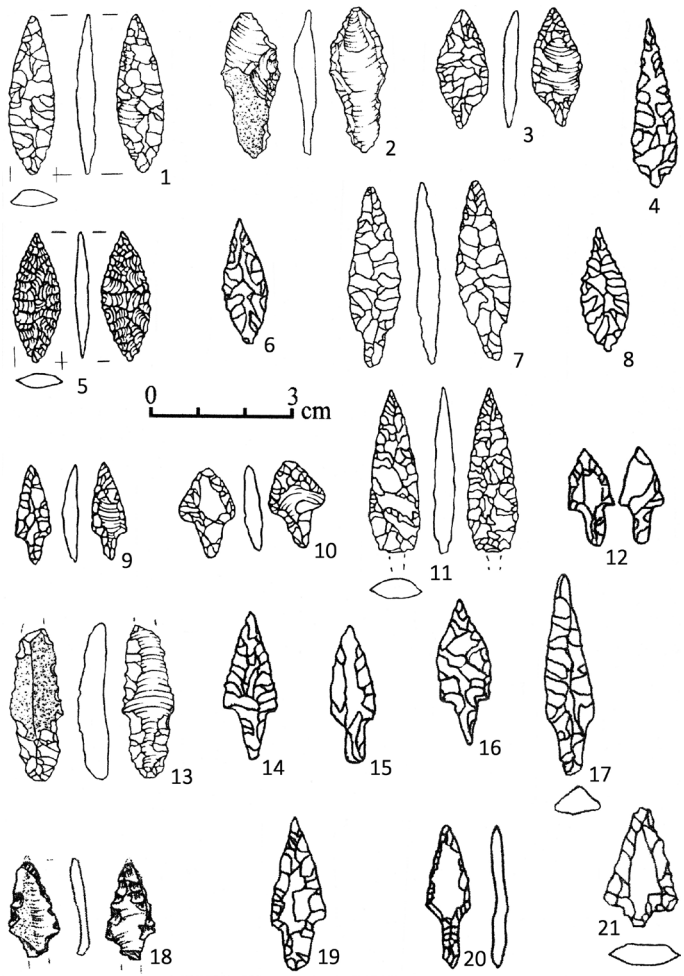

Tablica IV. Grociki trzoneczkowate: ze słabo wyodrębnionym trzonkiem (1-8) i ze skrzydełkami prostymi (9-21).
1-3, 5, 7, 9-11, 13 – rys. M. Kowalewski; 4 – wg Dudrewicz 1882; 6 – wg Dudrewicz 1880; 8 – wg Przyborowski 1874; 12 – wg Hildt-Węgrzynowicz 1961; 14-16 – wg Łoski 1876; 17 – wg Węgrzynowicz 1972; 18 – wg Januszek, Manasterski 2011; 19 – wg Szmit 1929; 20 – wg Kempisty 1973; 21 – wg Wawrzeniecki 1910.

Plate IV. Small arrowheads with tang: with poorly-defined tang (1 – 8) and with straight wings (9 – 21).
1-3, 5, 7, 9-11, 13 – drawn by M. Kowalewski; 4 – according to Dudrewicz 1882; 6 – according to Dudrewicz 1880; 8 – according to Przyborowski 1874; 12 – according to Hildt-Węgrzynowicz 1961; 14-16 – according to Łoski 1876; 17 – according to Węgrzynowicz 1972; 18 – according to Januszek, Manasterski 2011; 19 – according to Szmit 1929; 20 – according to Kempisty 1973; 21 – according to Wawrzeniecki 1910.

SiM III.indd 98 2014-01-21 22:36:46

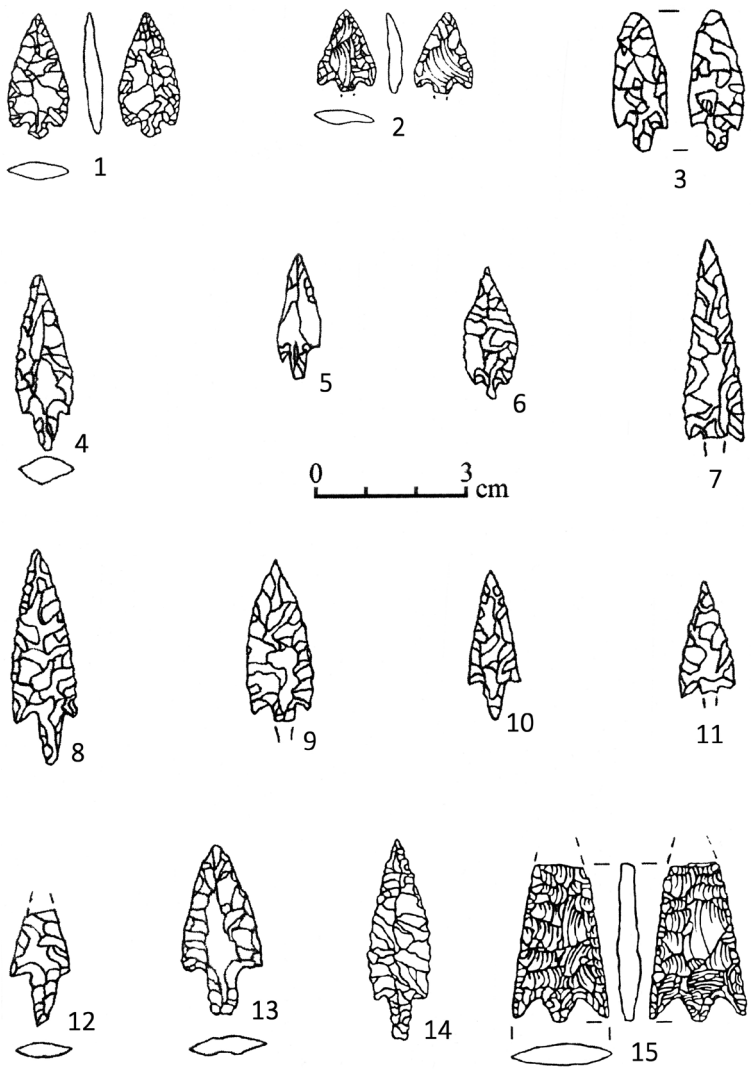

Tablica V. Grociki trzoneczkowate ze skrzydełkami podgiętymi.
1, 2, 15 – rys. M. Kowalewski; 3 – wg Węgrzynowicz 1968; 4 – wg Hildt-Węgrzynowicz 1961; 5 – wg Węgrzynowicz 1973; 6, 14 – wg Przyborowski 1874; 7-11 – wg Łoski 1876; 12 – wg Węgrzynowicz 1972; 13 – wg Wawrzeniecki 1910; 14 – wg Przyborowski 1874.

Plate V. Small arrowheads with tang and with bent wings.
1, 2, 15 – drawn by M. Kowalewski; 3 – according to Węgrzynowicz 1968; 4 – according to Hildt-Węgrzynowicz 1961; 5 – according to Węgrzynowicz 1973; 6, 14 – according to Przyborowski 1874; 7-11 – according to Łoski 1876; 12 – according to Węgrzynowicz 1972; 13 – according to Wawrzeniecki 1910; 14 – according to Przyborowski 1874.

SiM III.indd 99 2014-01-21 22:36:47

Joanna Gawrońka, Artur Grabarek, Michał Przeździecki

OSADNICTWO KULTURY TRZCINIECKIEJ NA STANOWISKU NR X W FALĘCINIE, WOJ. MAZOWIECKIE

Słowa kluczowe: kultura trzciniecka, ceramika, narzędzia krzemienne, Równina Łowicko-Błońska.

WSTĘP

Podejmując się opracowania zabytków należących do kultury trzcinieckiej (KT), pozyskanych w trakcie badań ratowniczych w Falęcinie, autorzy niniejszego artykułu zdają sobie sprawę, że mają do czynienia z dość ubogim i słabo zachowanym materiałem. Niemniej wychodząc naprzeciw założeniom *Studiów i Materiałów*… uznano, że są one nośnikiem cennych informacji dotyczących zagadnień osadnictwa „trzcinieckiego" na Mazowszu.

Stanowisko nr X w Falęcinie, gm. Brwinów, pow. pruszkowski położone jest na Równinie Łowicko-Błońskiej (Kondracki 1977; 1994) na piaszczystym plateau, około 100 m na południowy-wschód od doliny rzeki Rokitnicy. Odkryte zostało w 2003 r., w trakcie prospekcji powierzchniowej związanej z planowaną budową autostrady A-2 i określone jako pozostałości osadnictwa z okresu neolitu i epoki brązu oraz relikty osady z okresu wpływów rzymskich i średniowiecza (Grabarek 2009).

W 2009 r. na zlecenie Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad Oddział w Warszawie, Pracownia Archeologicznych Badań Terenowych Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego przeprowadziła na tym obszarze ratownicze badania szerokopłaszczyznowe, które częściowo potwierdziły wcześniejsze ustalenia chronologiczno-kulturowe. Ponadto prowadzone równolegle, na stanowisku I w Kotowicach badania wykazały chronologiczny, kulturowy i funkcjonalny związek obu tych stanowisk – sztucznie rozdzielonych w oparciu o wyniki prospekcji powierzchniowej, a w rzeczywistości stanowiących pozostałości jednego kompleksu osadniczego. Teza ta znajduje potwierdzenie w nieprzerwanej planigrafii obiektów archeologicznych i zabytków ruchomych (Ryc. 1, 2).

W trakcie prac wykopaliskowych rozpoznano obszar o powierzchni 40 arów, na którym odkryto 183 obiekty o różnej funkcji, chronologii i przynależności kulturowej oraz pozyskano 668 źródeł ruchomych (Ryc. 2; Grabarek 2009).

SiM III.indd 101 2014-01-21 22:36:47

POZOSTAŁOŚCI OSADNICTWA SPOŁECZNOŚCI KULTURY TRZCINIECKIEJ

Jak zaznaczono we wstępie materiał zabytkowy należący do ludności KT jest stosunkowo skromny. Wystąpił on głównie w warstwie podglebia oraz w wypełniskach czterech obiektów. W sumie w zbiorze tym znajduje się 40 fragmentów ceramiki i prawdopodobnie 15 artefaktów krzemiennych (Gawrońska, Grabarek 2011).

Obiekty nieruchome

Podczas prac na stanowisku odsłonięto cztery jamy gospodarcze (obiekty o nr: 42, 56, 63 i 88). Były to w większości nieduże obiekty znajdujące się w centralnej części zbadanego obszaru. Największy z nich (Tabl. I: 1) o amorficznym, zbliżonym do owalu kształcie miał 3,08 m długości, 1,33 m szerokości i 0,22 m miąższości. Jego wypełnisko stanowił jasnoszary piasek z trzema fragmentami ceramiki, a dno było nieregularne w przekroju.

Dwie kolejne jamy (Tabl. I: 2, 3) owalne w kształcie i nieregularne w przekroju, mierzyły odpowiednio: 1,80 m i 1,54 m długości, 1,26 m i 90 m szerokości oraz 0,20 i 0,24 m miąższości. Ich wypełniska zawierały ciemnoszary piasek z niewielką zawartością materiału zabytkowego (po dwa fragmenty ceramiki). Ostatnia jama miała w przybliżeniu kształt kolisty, nieckowaty przekrój i wymiary 0,98 m na 0,90 m (Tabl. I: 4). Jej wypełnisko, o miąższości 0, 17 m, zawierało szary piasek i jeden fragment ceramiki.

Opisane powyżej obiekty miały prawdopodobnie charakter gospodarczy. Biorąc pod uwagę stan zachowania, a także ich treść przyrodniczą i kulturową oraz miąższość, należy zachować dużą ostrożność w próbie określenia ich funkcji. Niemniej analogiczne konstrukcje, towarzyszące niekiedy budowlom mieszkalnym, znane są bowiem także z innych środkowopolskich stanowisk kultury trzcinieckiej (Taras 1995, s. 38-43, zestawienie II).

Zabytki ceramiczne

W trakcie prac pozyskano łącznie 40 fragmentów naczyń KT, co stanowi 6,6% wszystkich artefaktów ceramicznych. Trzydzieści jeden ułamków, prawdopodobnie należących do jednego naczynia, znaleziono w warstwie podglebia (Tabl. II: 4). Kolejnych dziewięć, w tym trzy fragmenty wylewów, sześć brzuśców, wśród których dwa były ornamentowane, pochodziło z jam gospodarczych KT (Tabl. II: 1, 2, 3).

SiM III.indd 102 2014-01-21 22:36:47

Masę ceramiczną wyrabiano z gliny z dodatkiem średnio- i gruboziarnistego tłucznia kamiennego barwy różowej (31 fragmentów). Rzadziej wykorzystywano domieszkę drobno- i średnioziarnistego tłucznia kamiennego oraz miki (dziewięć okazów). Analogiczne receptury, oparte na masie ceramicznej z tłuczniem kamiennym o różnej granulacji, z przewagą frakcji grubej i średniej, rejestrowano w osadach i obozowiskach „trzcinieckich" z terenów Mazowsza i Podlasia (Taras 1995, s. 63; 1998, s. 75; Dąbrowski 1997, s. 14n.; 2005, s. 61-66; Czebreszuk 1998, s. 413; 2001, s. 150-176; Manasterski, Januszek 2011, s. 53-54, 56-57, 62-63; Januszek, Manasterski 2011, 84-87). Fragmenty naczyń z Falęcina, podobnie do innych okazów znanych z Mazowsza, charakteryzowały się ponadto słabym wypałem i warstwowanym przełomem.

Ze względu na duże rozdrobnienie i niewielką ilość materiału udało się częściowo zrekonstruować zaledwie jedno naczynie – misę profilowaną (lub wazę) o starannie wygładzonej powierzchni oraz typowo dla KT uformowanej krawędzi wylewu - odchylonej na zewnątrz, skośnie ściętej i pogrubionej (Tabl. II: 4). Podobne formy znane są m.in. ze środkowopolskich stanowisk KT (Taras 1995, s. 65; 1998, s. 84; Dąbrowski 1997, s. 14n; 2005, s. 65). Na największej wydętości brzuśca naczynia umieszczono ornament w postaci rzędu naprzemiennie odciśniętych, dłuższych i krótszych słupków. Opisywany zabytek, zarówno pod względem formy, jak i ornamentyki oraz domieszki różowego, średnio- i gruboziarnistego tłucznia kamiennego wykazuje silne nawiązania do tradycji kultury amfor kulistych (Kirkowski, Sosnowska 1987, s. 186n; Rybicka 1995, s. 112n; Szmyt 1996, s. 10-35, 251-252; Czebreszuk 1996, s. 77-79, 155-158; Gawrońska 2010, s. 212-218; Gawrońska, Białowarczuk 2012).

Powierzchnie pozostałych, pozyskanych ze stanowiska fragmentów naczyń KT, cienko- i średniościennych (o grubości ścianek 5-7 mm), także nosiły ślady wygładzania. Krawędzie nielicznych wylewów były odchylone na zewnątrz i ścięte prosto, bądź skośnie (Tabl. II: 1). Zarówno zwyczaj gładzenia zewnętrznych powierzchni naczyń, jak i ścinanie krawędzi wylewów były szeroko rozpowszechnione w zespołach KT z terenów Mazowsza i Podlasia (Taras 1995, s. 63; 1998, s. 84; Dąbrowski 1997, s. 14n; 2005, s. 65), m.in. na stanowiskach: Raszyn 7, gm. loco, Reguły 14, gm. Michałowice i Adamów 1, gm. Grodzisk Mazowiecki (Manasterski, Januszek 2011; 2011a; Januszek, Manasterski 2011; 2012; Grabarek 2012).

Poza opisanymi powyżej częściami misy, zaledwie trzy z dziewięciu fragmentów naczyń były zdobione. Wszystkie pokrywał ornament w postaci

SiM III.indd 103 2014-01-21 22:36:47

zwielokrotnionych horyzontalnych linii rytych (Tabl. II: 1, 2, 3), charakterystyczny m.in. dla inwentarzy ceramicznych KT z terenów Mazowsza i Podlasia (Taras 1995, s. 65, tabl. I, IV-XXI; 1998, s. 84; Dąbrowski 1997, s. 14n; 2005, s. 65; Manasterski, Januszek 2011a, tabl. II: 1-2, 4, 6; Januszek, Manasterski 2012, tabl. I, II: 3, III). Poziome, zwielokrotnione linie żłobków zdobiły także większość dekorowanych naczyń z pobliskich osad KT w Adamowie, stan. 1, gm. Grodzisk Mazowiecki (Grabarek 2012, s. 155, ryc. 4, 6, 7: 1-6, 8: 1-4) i Raszynie, stan. 7, gm. loco (Manasterski, Januszek 2011, tabl. II: 6, III: 9-11) oraz z obozowiska w Regułach stan. 14, gm. Michałowice (Januszek, Manasterski 2011, Tabl. I-II).

Zabytki krzemienne

Na stanowisku pozyskano zbiór 15 artefaktów krzemiennych. Większość z nich odnotowana została w obrębie warstwy kulturowej (10 szt.), zaś pozostała część w wypełniskach obiektów (5 szt.).

W omawianej grupie dominującą rolę odgrywał krzemień narzutowy bałtycki, z którego wykonanych zostało 13 form. W przypadku dwóch zabytków potwierdzono wykorzystanie surowców importowanych (z obszaru środkowej i południowo-wschodniej Polski): krzemienia czekoladowego odmiany północnej, którą to łączyć możemy z grupą X wg R. Schilda (Schild 1971, s. 6-19; por. Schild, Królik, Marczak 1985, s. 32, 33; Budziszewski 2008, s. 47, 48) oraz krzemienia wołyńskiego (Taras 1997, s. 166; Libera 2007, s. 75).

Przeważająca część analizowanej kategorii zabytków to stosunkowo drobne, nieregularne formy odłupkowe i wielościenne, wykonane przy zastosowaniu techniki łuszczniowej. W obrębie tej grupy, liczącej łącznie 13 egzemplarzy, wydzielono cztery formy o proporcjach odłupkowych (łuszczki) oraz osiem form wielościennych (łuszczni) (Tabl. III: 1-2).

Technika uderzenia bezpośredniego reprezentowana jest przez dwie formy narzędziowe: odłupek retuszowany oraz zgrzebło/nóż (Tabl. III: 3).

We wspomnianej już grupie narzędzi wyróżniono łącznie cztery okazy:

Masywny odłupek z krzemienia czekoladowego o wymiarach 59/49/6 mm ze śladami łuskania dwóch krawędzi – drobnym, nieciągłym retuszem zwrotnym. Cechy morfologiczne takie jak: naturalna (spatynowana), płaszczyznowa piętka, dobrze wyrażony punkt przyłożenia siły oraz duży, rozlany sęczek, wskazują, że egzemplarz ten oddzielono od rdzenia przy pomocy techniki uderzenia bezpośredniego twardym tłukiem (Cotterell, Kamminga 1987, s. 675-708).

SiM III.indd 104 2014-01-21 22:36:47

Trudna do jednoznacznej identyfikacji typologicznej forma zgrzebła równoległego lub noża (Ginter, Kozłowski 1975, s. 82-84), wykonana na wiórze podkorowym z krzemienia wołyńskiego o wymiarach 67/29/8 mm. Egzemplarz ten posiada subpowierzchniowy paralelny retusz dwóch krawędzi na stronę wierzchnią, przy czym na jednym boku retusz ma charakter ciągły i bardziej precyzyjny, na drugim zaś ogranicza się do części proksymalnej, zaś na pozostałym odcinku przyjmując formę drobnych wyszczerbień oraz załuskań użytkowych (Tabl. III: 3).

Łuszczeń z krzemienia narzutowego bałtyckiego o wymiarach 43/23/6 mm z łuskaniem (retuszem użytkowym) dłuższej krawędzi (Tabl. III: 2).

Łuszczka z krzemienia narzutowego-bałtyckiego o wymiarach 25/17/5 mm z łuskaniem (retuszem użytkowym) dwóch krawędzi (Tabl. III: 1).

PODSUMOWANIE

Zarówno położenie stanowiska, jego wielkość, jak też niewielka liczba odkrytych artefaktów pozwalają przypuszczać, że funkcjonowało tu sezonowe obozowisko grupy „trzcinieckiej", tak charakterystyczne dla terenów niżowych (Taras 1995, s. 37-43). Zarówno artefakty krzemienne, jak też materiał ceramiczny pozyskany ze stanowiska (stosunkowo nieliczny, silnie rozdrobniony i mało charakterystyczny) nie pozwalają na uściślenie datowania. Na podstawie analizy cech morfologicznych oraz zdobnictwa ceramiki sądzić jednak można, że ułamki naczyń zdeponowane w obiektach wiążą się prawdopodobnie z horyzontem klasycznym KT. Pochodzące z warstwy podglebia fragmenty misy z kolei, łączyć już można z horyzontem późnym (HT 5-6), co w chronologii absolutnej przypadałoby na lata 1650/1600 – 1300 BC (Makarowicz 1998, s. 58-59; 2010, s. 18-54, Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011).

SiM III.indd 105 2014-01-21 22:36:47

Bibliografia

BUDZISZEWSKI, J., 2008. Stan badań nad występowaniem i pradziejową eksploatacją krzemieni czekoladowych. *In*: W. BORKOWSKI, J. LIBERA, B. SAŁACIŃSKA, S. SAŁACIŃSKI, eds., *Krzemień czekoladowy w pradziejach*. Materiały z konferencji w Orońsku, 08-10.10.2003. Studia nad gospodarką surowcami krzemiennymi w pradziejach 7. Warszawa – Lublin, 33-106.

COTTERELL, B., KAMMINGA, J., 1987. The formation of flakes. *American Antiquity*, 52 (4), 675-708.

CZEBRESZUK, J., 1996. *Społeczności Kujaw w początkach epoki brązu*. Poznań.

CZEBRESZUK, J., 1998. Trzciniec – koniec pewnej tradycji. *In*: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, eds. *„Trzciniec"- system kulturowy czy interkulturowy proces?* Poznań, 411-429.

CZEBRESZUK, J., 2001. *Schyłek neolitu i początek epoki brązu w strefie południowo-zachodniobałtyckiej (III i początek II tys. przed Chr.)*. Poznań.

DĄBROWSKI, J., 1997. *Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce*. Białystok.

DĄBROWSKI, J., 2005. Kultura trzciniecka na Mazowszu. *In*: M. DULINICZ, ed. *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*. Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały III. Warszawa, 61-66.

GAWROŃSKA, J., 2010. *Społeczności kultury amfor kulistych w przemianach przełomu neolitu i epoki brązu w Polsce północno-wschodniej* (rozprawa doktorska w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego).

GAWROŃSKA, J., BIAŁOWARCZUK, M., 2011. Kultura amfor kulistych na Nizinie Północnomazowieckiej. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, I, 3-50.

GAWROŃSKA, J., GRABAREK, A., 2011. *Opracowanie wyników ratowniczych badań archeologicznych na stanowisku nr AZP 58-63/91, nr autostradowy 96, Falęcin, gm. Brwinów, woj. mazowieckie* (maszynopis w archiwum: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Warszawie; Narodowy Instytut Dziedzictwa; Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad).

GINTER, B., KOZŁOWSKI, J.K., 1975. *Technika obróbki i typologia wyrobów kamiennych paleolitu i mezolitu*. Warszawa.

GÓRSKI, J., MAKAROWICZ, P., WAWRUSIEWICZ, A., 2011. *Osady i cmentarzyska trzcinieckiego kręgu kulturowego w Polesiu, woj. łódzkie, stan. 1*. Łódź.

GRABAREK, A., 2009. *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych w okresie 31.07.2009-30.08.2009 w miejscowości Falęcin gm. Brwinów, woj. mazowieckie na stanowisku nr AZP 58-63/91, w pasie autostrady A-2 nr 92, na dz. nr ew. 110/1* (maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie).

GRABAREK, A., 2012. Ślady osadnictwa społeczności kultury trzcinieckiej odkryte na stanowiskach 1 i 56 w Adamowie, gm. Grodzisk Mazowiecki. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, II, 153-180.

JANUSZEK, K., MANASTERSKI, D., 2011. Obozowisko ludności kultury trzcinieckiej z Reguł koło Warszawy. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, I, 83-129.

JANUSZEK, K, MANASTERSKI, D., 2012. Obiekt obrzędowy – depozyt przedmiotów symboliczno-użytkowych społeczności z wczesnej epoki brązu w Skrzeszewie, gm. Wieliszew, woj. mazowieckie. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, II, 115-145.

KIRKOWSKI, R., SOSNOWSKA, J., 1987. Kultura amfor kulistych na ziemi chełmińskiej. *In*: T. WIŚLAŃSKI, ed. *Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej*. Toruń, 185-200.

KONDRACKI, J., 1977. *Regiony fizycznogeograficzne Polski*. Warszawa.

KONDRACKI, J., 1994. *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*. Warszawa.

LIBERA, J., 2007. Wybrane zagadnienia paleolitu schyłkowego na pograniczu polsko-ukraińskim (na marginesie badań nad surowcami krzemiennymi). *In*: M. GIERLACH, ed. *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego, Łańcut (26-28 X 2005 r.). Warszawa, 72-89.

MAKAROWICZ, P., 1998. Kujawski nurt trzcinieckiego kręgu kulturowego – podstawy taksonomiczne. *In*: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, ed., *„Trzciniec" – system kulturowy czy interkulturowy proces?* Poznań, 32-60.

MAKAROWICZ, P., 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań.

MANASTERSKI, D., JANUSZEK, K., 2011. Obiekt mieszkalny ludności kultury trzcinieckiej z Raszyna koło Warszawy. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, I, 51-76.

MANASTERSKI, D., JANUSZEK, K., 2011a. Ślady osadnictwa paraneolitycznego i wczesnobrązowego na stanowisku 12 w Skrzeszewie, gm. Wieliszew. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, I, 131-146.

RYBICKA, M., 1995. P*rzemiany kulturowe i osadnicze w III tys. przed Chr. na Kujawach. Kultura pucharów lejkowatych i amfor kulistych na Pagórach Radziejowskich*. Łódź.

SCHILD, R., 1971. Lokalizacja prahistorycznych punktów eksploatacji krzemienia czekoladowego na północno-wschodnim obrzeżeniu Gór Świętokrzyskich. *Folia Quaternaria*, 39, 1-61.

SCHILD, R., KRÓLIK, H., MARCZAK, E., 1985. *Kopalnia krzemienia czekoladowego w Tomaszowie*. Wrocław.

SZMYT M., 1996. *Społeczności kultury amfor kulistych na Kujawach*. Poznań.

TARAS, H., 1995. *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*. Lublin.

TARAS, H., 1997. Krzemieniarstwo kultury trzcinieckiej na wyżynach Wschodniomałopolskiej i Zachodniowołyńskiej oraz zachodnim Polesiu. *In*: J. LECH, D. PIOTROWSKA, eds. *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20 – 22 października 1994 r. Warszawa, 163-183.

TARAS, H., 1998. Podstawy taksonomii kultury trzcinieckiej w Polsce środkowowschodniej. *In*: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, eds. *„Trzciniec" – system kulturowy czy interkulturowy proces?*. Poznań, 75-86.

Joanna Gawrońska
Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad
Departament Środowiska
Al. Jerozolimskie 92
00-807 Warszawa
e-mail: jgawronska@gddkia.gov.pl

Artur Grabarek
Instytut Archeologii
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
e-mail: arturgrabarek@poczta.onet.pl

Michał Przeździecki
Instytut Archeologii
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
e-mail: michal.przezdziecki@gmail.com

SiM III.indd 108 2014-01-21 22:36:47

Joanna Gawrońka, Artur Grabarek, Michał Przeździecki

SETTLEMENT ACTIVITY OF THE TRZCINIEC CULTURE AT SITE X IN FALĘCIN, MASOVIAN VOIVODESHIP

Key words: Trzciniec Culture, pottery, flint tools, Łowicko-Błońska Plain.

SUMMARY

The article presents artifacts recovered from a settlement of the Trzciniec Culture people discovered at a multi-cultural site X in Falęcin, Brwinów Municipality, Masovian Voivodeship (Figs 1, 2). The analyzed material is relatively scarce and consists of four household pits (Plt. I), 40 fragments of pottery (Plt. II) and 15 flint artifacts (Plt. III). There are a large number of sources analogical to those remains, also among „Trzciniec" settlement assemblages from Masovia and Podlachia. The flint material as well as the majority of the pottery were recovered in small amounts. In addition to that, the pottery is very fragmented and typical of the whole time span of the Trzciniec Culture. For that reason, the precise chronology is extremely difficult to establish. Only the fragments of a bowl which come from the layer could be associated with the „Late Trzciniec" horizon (HT 5-6).

SiM III.indd 109 2014-01-21 22:36:48

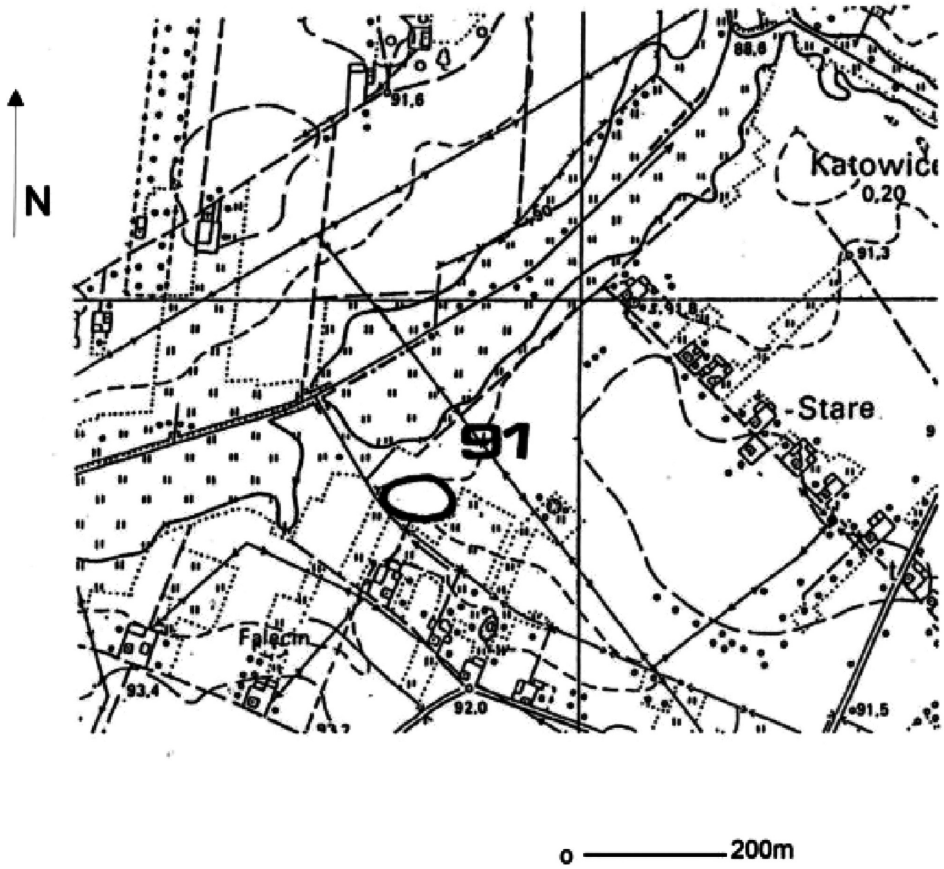

Ryc. 1. Falęcin, gm. Brwinów, woj. mazowieckie, stanowisko X - lokalizacja.

Fig. 1. Falęcin, Brwinów Municipality, Masovian Voivodeship, site X – location.

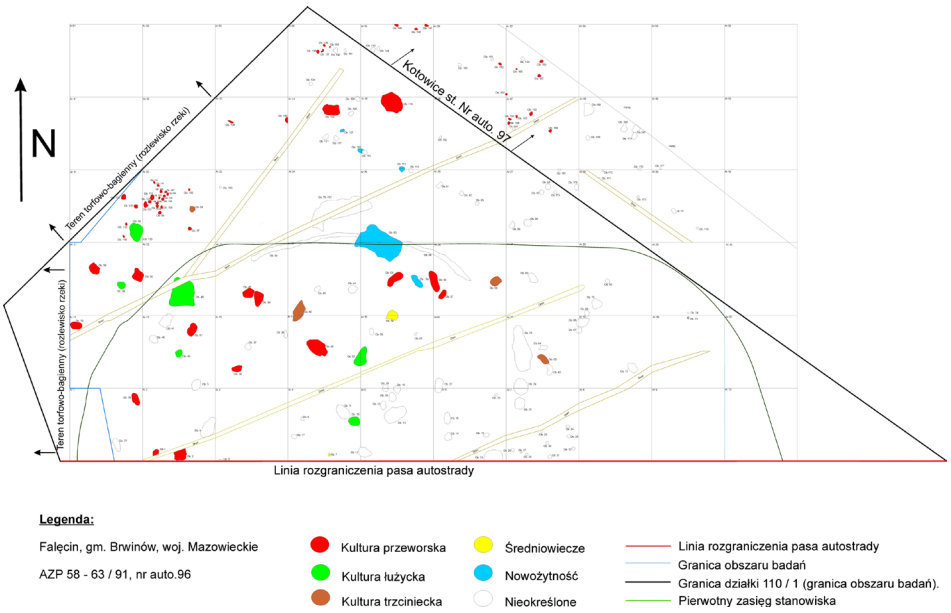

Ryc. 2 Falęcin, gm. Brwinów, woj. mazowieckie. Plan stanowiska X.

Fig. 2. Falęcin, Brwinów Municipality, Masovian Voivodeship, site X. Map of the site.

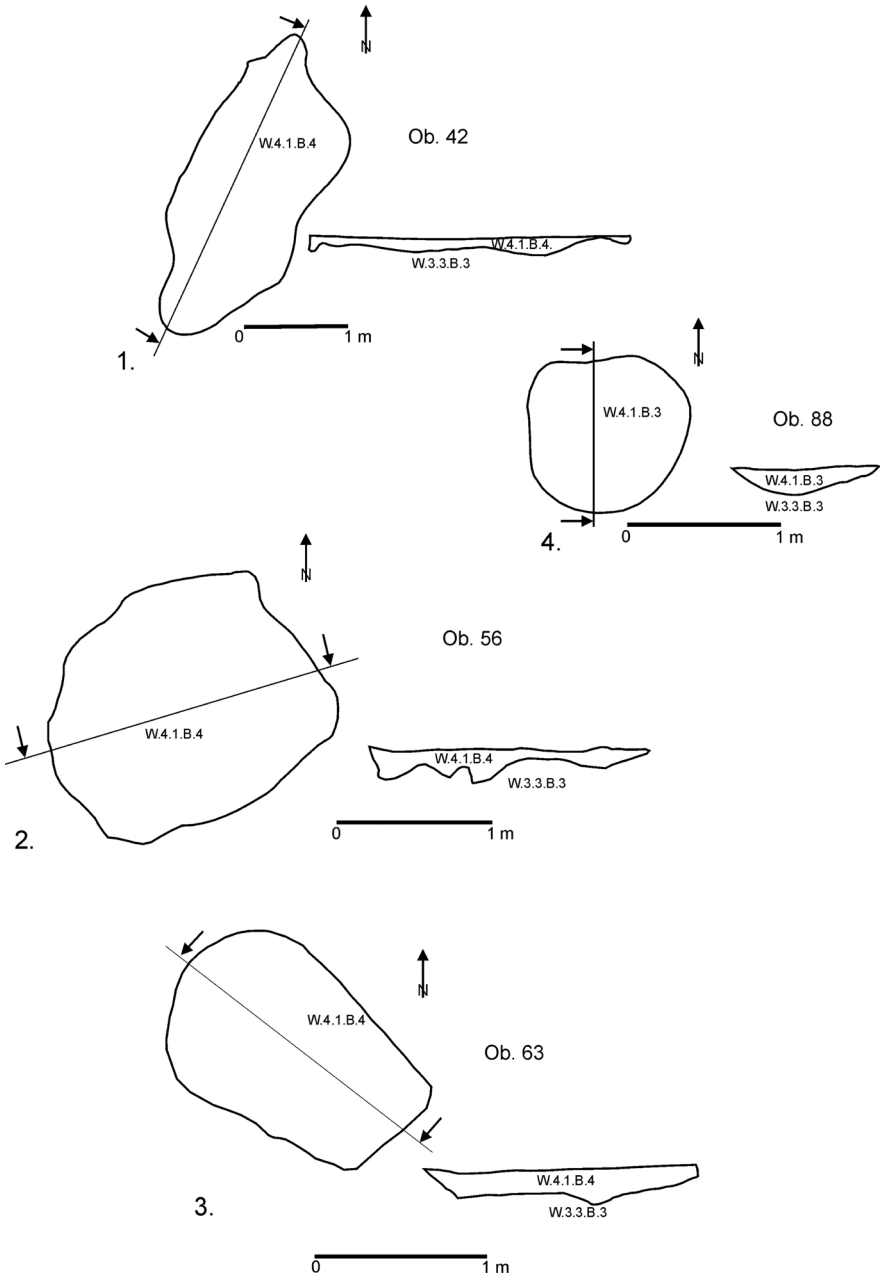

Tablica. I. Falęcin, gm. Brwinów, woj. mazowieckie, stan. X.
Obiekty kultury trzcinieckiej.

Plate I. Falęcin, Brwinów Municipality, Masovian Voivodeship, site X.
Objects of the Trzciniec Culture.

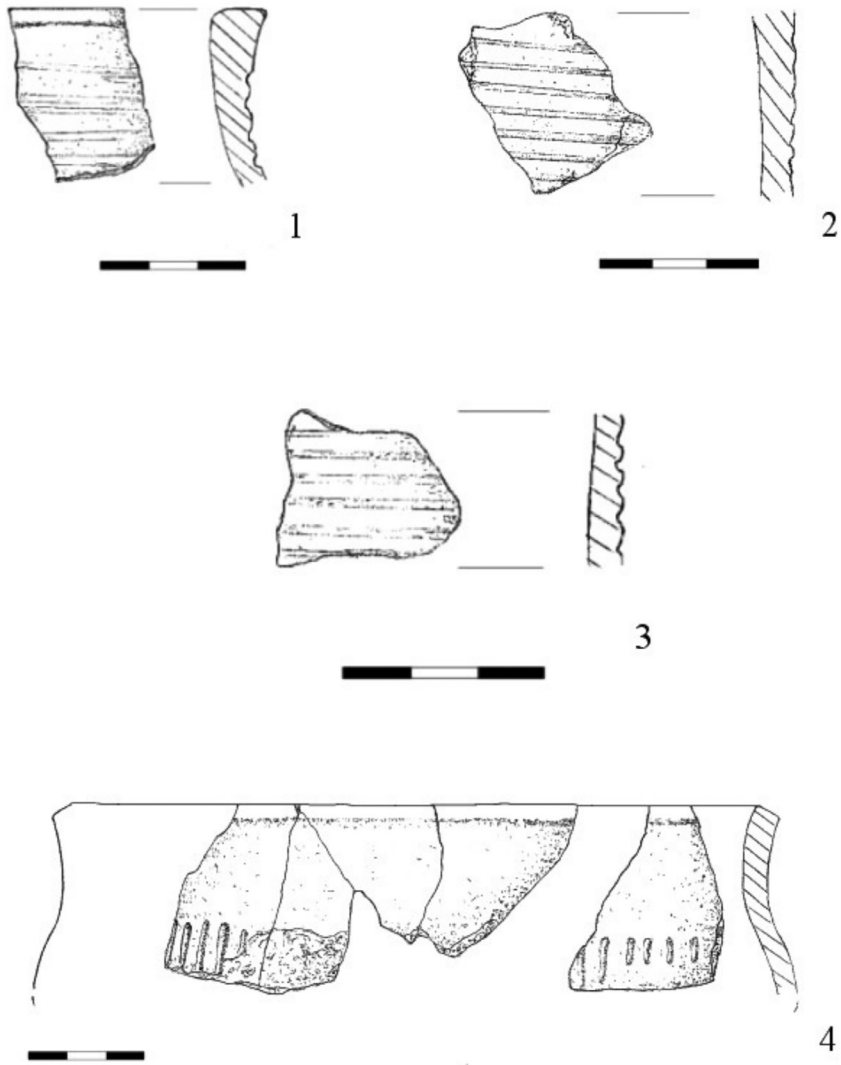

Tabl. II. Falęcin, gm. Brwinów, woj. mazowieckie, stan. X.
Wybór ceramiki kultury trzcinieckiej.

Plate II. Falęcin, Brwinów Municipality, Masovian Voivodeship, site X.
Selected pottery of the Trzciniec Culture.

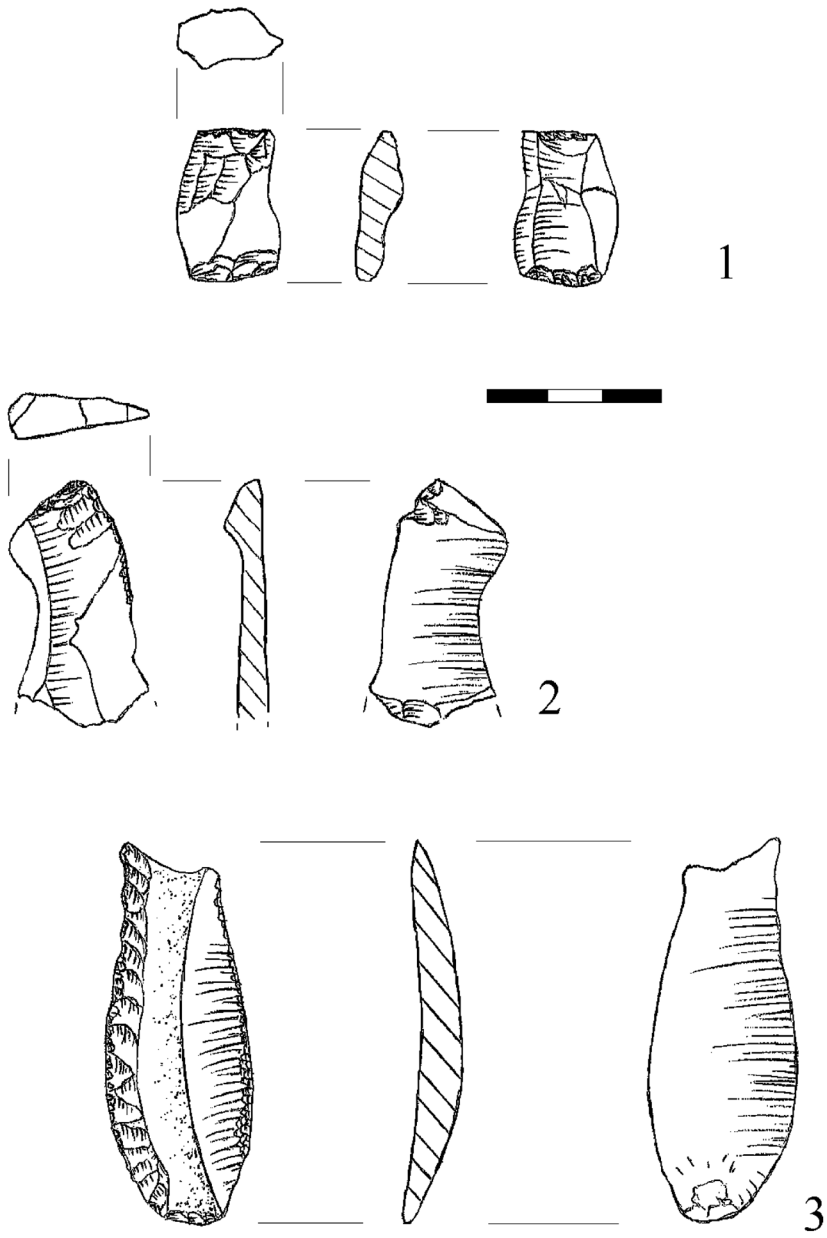

Tabl. III. Falęcin, gm. Brwinów, woj. mazowieckie, stan. X.
Wybór zabytków krzemiennych.

Plate III. Falęcin, Brwinów Municipality, Masovian Voivodeship, site X.
Selected flint artifacts.

Paulina Skorupska

MATERIAŁY CERAMICZNE KULTURY TRZCINIECKIEJ ZE STANOWISKA 7 W BRWINOWIE, POW. PRUSZKÓW

Słowa kluczowe: wczesna epoka brązu, kultura trzciniecka, naczynia ceramiczne, okolice Warszawy.

WSTĘP

Stanowisko 7 w Brwinowie, pow. pruszkowski, zostało odkryte przez Stefana Woydę podczas badań powierzchniowych w 1971 roku. W tamtym czasie nie określono jego bliższej chronologii ani przynależności kulturowej. Badania wykopaliskowe na omawianym stanowisku przeprowadził dopiero w 2010 roku Marcin Kmicik z Samodzielnej Katedry Archeologii Terenowej[1].

Brwinów leży na Równinie Łowicko – Błońskiej, która jest południowo – zachodnią częścią Niziny Środkowomazowieckiej. Teren ten jest morenową równiną denudacyjną, na której zalegają gleby brunatne i czarne ziemie, a główną sieć wodną stanowi Bzura z licznymi dopływami, między innymi Moszczenicą, Mrogą, Pisią, Rawką, Skierniewką oraz Utratą (Kondracki 1994, s. 132). Omawiane stanowisko, zajmujące wraz ze strefą ochronną ok. 0,8 ha, znajduje się na niewielkiej, płaskiej kulminacji wąskiego, ostrego cypla wysuniętego w terasę denną Zimnej Wody – dopływu Utraty. Ma ono kształt owalny, z dłuższą osią położoną na linii wschód – zachód. W kierunku południowym, południowo – zachodnim oraz wschodnim teren się obniża i jest otoczony obszarami dolinnymi, częściowo podmokłymi łąkami (Ryc. 1).

Na stan zachowania stanowiska wpływają między innymi czynniki kulturowe, głównie współczesna działalność gospodarcza (zabudowania działkowe), składowanie śmieci, prace orne prowadzone tam do lat 80. XX wieku, a także czynniki naturalne, czyli procesy eoliczne i erozja wodna. Obszar ten jest współcześnie częściowo przekształcony przez człowieka, lecz stopień zniszczeń nie jest zbyt duży. Jak wykazały badania, stan zachowania niektórych obiektów nieruchomych jest dobry, ale część z nich była niszczona przez współczesne wkopy, które na rozpoznanym obszarze odnotowano aż w 21 przypadkach.

[1] W tym miejscu autorka chciałaby podziękować Katarzynie i Marcinowi Kmicikom, którzy udostępnili dokumentację i materiał ceramiczny z badań, stanowiący podstawę źródłową niniejszej pracy oraz przekazali jej niezbędną wiedzę na temat stanowiska 7 w Brwinowie.

SiM III.indd 115 2014-01-21 22:36:54

Badania wykopaliskowe na stanowisku 7 w Brwinowie, pow. pruszkowski prowadzono metodą szerokopłaszczyznową. Założono cztery prostokątne wykopy (Ryc. 1), które eksplorowano arbitralnie wyróżnionymi warstwami o miąższości od ok. 5 do ok.15 cm, w zależności od stopnia nachylenia terenu, skutkiem czego było wydzielenie maksymalnie sześciu poziomów mechanicznych.

Na omawianym stanowisku odkryto 42 obiekty nieruchome. Większość z nich, ze względu na kształt w planie i przekroju oraz rozmiary, sklasyfikowano według domniemanych funkcji (Szmyt 2000, s. 156 – 177). Wyróżniono dwa paleniska (nr 24, 25), 24 jamy gospodarcze (od 1 do 12, 14, 15, 19, 22, 23, 26, 28, 29, 30, 34 i 35), pięć dołków posłupowych (25, 31, 32, 33, 36), natomiast dla sześciu obiektów nie udało się określić funkcji, przede wszystkim ze względu na znaczny stopień ich zniszczenia przez współczesne wkopy lub tylko częściowe udokumentowanie ich w planie.

W trakcie badań wyróżniono warstwę kulturową, której największa miąższość wynosiła 50 – 60 cm. Początkowo została ona uchwycona w wykopie nr 2, ale zajmowała głównie znaczną część wykopu nr 3, w jego południowo – wschodniej części. Prowadzący prace wykopaliskowe rozdzielił tę warstwę na ciemną, w postaci brązowego piasku oraz jasną, którą tworzy szarobeżowy piach. Przyczyną zaobserwowania tych nawarstwień kulturowych tylko w niewielkim stopniu może być spadek terenu, który spowodował ich częściową akumulację w danym miejscu oraz orka, która wyższe partie ziemi wyrównała, niszcząc zachowane warstwy. Najbardziej prawdopodobne wydaje się jednak, że obecność wspomnianych nawarstwień wyznacza zasięg zwartego osadnictwa, które obejmowało głównie południową krawędź cypla. Zawierały one materiał zabytkowy związany z działalnością ludności kultury trzcinieckiej (dalej KT) i łużyckiej (dalej KŁ).

W trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych w 2010 r. pozyskano ogółem 4 388 fragmentów naczyń. Najliczniejszą grupę tworzą źródła KŁ i stanowią ponad połowę omawianego materiału (2 474 szt. – 56,38% zbioru)[2]. Drugim, pod względem liczebności jest zbiór ceramiki KT składający się z 1 148 fragmentów (26,16%). Udział ułamków naczyń z późniejszych okresów nie przekracza łącznie 10%. Spośród nich najliczniejszą grupę stanowi ceramika wczesnośredniowieczna (287 szt. – 6,54%), natomiast materiały z okresu późnego średniowiecza i okresu nowożytnego były

[2] Za nieocenioną pomoc w przyporządkowaniu materiału do wyróżnionych jednostek kulturowych i liczne konsultacje autorka dziękuje w tym miejscu dr Małgorzacie Mogielnickiej-Urban z Zakładu Archeologii Mazowsza i Podlasia Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

SiM III.indd 116 2014-01-21 22:36:54

rejestrowane stosunkowo rzadko – odpowiednio: 52 szt. (1,19%) i 25 szt. – (0,8%). Odnotowano również kilka fragmentów naczyń kultury grobów kloszowych i pochodzących z okresu rzymskiego (6 szt. – 0,14%). Ostatnią grupę tworzą przede wszystkim ceramika pradziejowa, której zły stan zachowania uniemożliwił określenie przynależności kulturowej (386 – 8,8%).

Omawianą w niniejszym opracowaniu ceramikę KT zarejestrowano głównie w południowo–wschodnich częściach wykopu 2 i 3, gdzie wyróżniono warstwę kulturową (Ryc. 1). Na podstawie materiału ceramicznego z dużym prawdopodobieństwem do omawianej jednostki można przypisać obiekty nr 21, 24, 34 i 35. Jak już wcześniej wspomniano, konstrukcje te zaliczono do kategorii palenisk i obiektów o charakterze gospodarczym. Wśród reszty obiektów wyróżniono również grupę dołków posłupowych (obiekty nr: 25, 27, 28, 29, 33), którą trudno łączyć z konkretnym etapem zasiedlenia stanowiska.

ANALIZA MATERIAŁÓW CERAMICZNYCH

Do analizy statystycznej ceramiki zastosowano metodę sformalizowanego zapisu cech naczyń, wykorzystując zarówno opracowania dotyczące ceramiki pradziejowej (Buko 1979; Czerniak, Kośko 1980; Mogielnicka-Urban 1984; Czebreszuk 1996, s. 11 – 44; Makarowicz 1998b, s. 45 – 92; Manasterski 2009, s. 30 – 81; Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011a, s. 35 – 104), jak i średniowiecznej (Kruppé 1967; Auch, Trzeciecki 2010). Składa się ona z pięciu podstawowych części, w których rejestrowano poszczególne cechy badanego materiału: stan zachowania, dane technologiczne i morfologiczne, zdobnictwo ślady użytkowania.

Przed zapisem wszystkich cech w bazie danych, materiał został szczegółowo posegregowany i poddany zabiegowi kwantyfikacji (Orton, Tyers, Vince 1993, s. 21 – 22). Po zakończeniu wpisu do bazy danych, z całości materiału wydzielono grupę naczyń KT.

1. Stan zachowania ceramiki

Do analizy wykorzystano metodę zaproponowaną przez A. Buko (1979, s. 190n.) modyfikując ją na potrzeby badań nad ceramiką pradziejową. Wypracowany system umożliwia określenie dwóch parametrów: fragmentaryzacji oraz stopnia erozji widocznego na powierzchniach i przełomach wszystkich ułamków naczyń (Buko 1979, s. 190n; 1990, s. 235n; 2002, s. 247 – 258).

Zastosowanie metod określania fragmentaryzacji i erozji ceramiki pozwala objąć badaniami całość materiału, a nie tylko fragmenty dystynktywne, oraz pozwala uniknąć uogólnień na temat stanu zachowania zbioru, co jest praktyką często spotykaną w literaturze. Metody te są łatwe w użyciu, względnie efektywne, a dodatkowo nie są pracochłonne przy rejestracji cech (Buko 1990, s. 241; 2002, s. 251). Wyniki analizy kategoryzacji wielkościowej fragmentów naczyń umożliwiają określenie kontekstu pochodzenia materiału, funkcji obiektów, sposobu formowania się ich wypełnisk oraz służą ocenie intensywności i przebiegu procesów podepozycyjnych. Badania stopnia erozji ceramiki umożliwiają dodatkowo określenie intensyfikacji warunków zewnętrznych, a niekiedy także okresu między uszkodzeniem naczynia a jego depozycją (Buko 2002, s. 253 – 257).

1.1. FRAGMENTARYZACJA

Rozdrobnienie naczyń przedstawia się za pomocą kategoryzacji wielkościowej, w której wyróżnia się następujące jednostki:

1.1.A. KATEGORIA I

dla wylewów – fragmenty trójelementowe (np. wylew – szyjka – brzusiec);
dla den – fragmenty stanowiące co najmniej 1/3 ich powierzchni i mają zachowane dolne części brzuśca;
dla części środkowych naczyń – fragmenty wieloelementowe, które obejmują przynajmniej dwie części pojemnika (np. szyjka – górna część brzuśca) i mogą służyć do rekonstrukcji formy przedmiotu;

1.1.B. KATEGORIA II

dla wylewów – fragmenty dwuelementowe (wylew – szyjka lub wylew – brzusiec);
dla den – elementy przydenne z niewielkimi fragmentami den lub same dna zachowane w większej części albo w całości;
dla części środkowych – fragmenty jednoelementowe (szyjka, górna lub dolna część brzuśca) większe niż 5 cm w maksymalnym wymiarze;

1.1.C. KATEGORIA III

zawiera fragmenty, których maksymalna wielkość jest mniejsza niż 5 cm, ale większa lub równa 3 cm;

1.1.D. KATEGORIA IV

zalicza się do niej tzw. okruchy ceramiczne, których maksymalna średnica jest mniejsza niż 3 cm.

SiM III.indd 118 2014-01-21 22:36:54

Liczebność i udział procentowy fragmentów naczyń KT poszczególnych kategorii wielkościowych w wyróżnionych poziomach eksploracji przedstawia tabela 1. W tym zestawieniu można zauważyć niewielkie odstępstwo w poziomie nr 3, przejawiające się w spadku udziału procentowego ułamków kategorii III przy jednoczesnym jego wzroście w kategorii IV i II. Odsetek najmniejszych fragmentów (kategoria IV) w omawianym poziomie, który jest podobny do stwierdzonego w poziomie nr 1, można tłumaczyć mechanicznym przemieszaniem materiału przez orkę. Podwyższony udział większych egzemplarzy (kategoria II) może świadczyć, że w obrębie poziomu nr 3 znajdował się spąg warstwy ornej, a w jego dolnej części zalegały nienaruszone nawarstwienia.

Tabela 1. Brwinów, pow. Pruszków, stan. 7. Liczebność i udział procentowy fragmentów naczyń kultury trzcinieckiej poszczególnych kategorii wielkościowych w wyróżnionych poziomach.

	kategoria I		kategoria II		kategoria III		kategoria IV		suma	ogółem
	liczba	udział %	liczba	udział %	liczba	udział %	liczba	udział %		
poziom 1	0	0	12	8, 51	87	61,7	42	29,79	141	100
poziom 2	0	0	8	6,9	85	73,28	23	19,83	116	100
poziom 3	0	0	20	15,87	66	52,38	40	31,75	126	100
poziom 4	0	0	21	12,5	117	69,64	30	17,86	168	100
poziom 5	1	0,48	26	12,38	151	71,9	32	15,24	210	100
poziom 6	0	0	13	10	101	77,69	16	12,31	130	100
									891	

Analiza frekwencji i udziału procentowego fragmentów naczyń KT w wyróżnionych kategoriach wielkościowych, pochodzących z obiektów wykazała, że dominują w nich fragmenty należące do kategorii III, które stanowią przeważnie ponad 60% całości zbiorów (Tabela 2). Wyjątkiem jest obiekt nr 21, w którym można zauważyć większy udział ułamków kategorii IV (35,9%). Ulokowany niewiele głębiej obiekt nr 24 wykazuje najmniejszy udział fragmentów zaliczanych do kategorii II (7,14%). Za to w dwóch obiektach o nieokreślonej funkcji gospodarczej (nr 34 i 35), wyróżnionych w najniższych poziomach eksploracji, odnotowano największy odsetek omawianej wielkości (11,11% i 18,75%). W pierwszym z nich, w jednym przypadku zarejestrowano ponadto egzemplarz znacznych rozmiarów zaliczony do kategorii I. Wiąże się to zapewne z lepszym stanem zachowania,

SiM III.indd 119 2014-01-21 22:36:54

na co wskazuje także nieduży odsetek fragmentów kategorii IV, które nie przekraczają znacząco 19%.

Tabela 2. Brwinów, pow. Pruszków, stan. 7. Liczebność i udział procentowy fragmentów naczyń kultury trzcinieckiej poszczególnych kategorii wielkościowych w wyróżnionych obiektach.

	kategoria I		kategoria II		kategoria III		kategoria IV		suma	ogółem
	liczba	udział %	liczba	udział %	liczba	udział %	liczba	udział %		
obiekt 21	0	0	4	10,26	21	53,85	14	35,9	39	100
obiekt 24	0	0	1	7,14	9	64,29	4	28,57	14	100
obiekt 34	1	1,59	7	11,11	43	68,25	12	19,05	63	100
obiekt 35	0	0	6	18,75	21	65,63	5	15,63	32	100
pozostałe	0	0	2	1,83	68	62,39	39	35,78	109	100
suma	1	0,39	20	7,78	162	63,04	74	28,79	257	100

Na podstawie kontekstu odkrycia materiału oraz jego fragmentaryzacji można przypuszczać, że najwyższe warstwy (poziom 1 – 3) były silnie niszczone, a ich zawartość przemieszczana przez głęboką orkę. Pochodzi z nich mocno rozdrobniony materiał ceramiczny, który przez dłuższy czas mógł zalegać na powierzchni ziemi, a jego wielokrotne przemieszczanie powodowało znaczny rozrzut fragmentów należących do poszczególnych naczyń, zarówno na powierzchni stanowiska, jak i w poziomach 1 – 3. Utrudniało to znacząco przeprowadzenie zabiegu kwantyfikacji, czyli identyfikacji i pogrupowania ułamków pochodzących od poszczególnych okazów. Na znaczne zniszczenie materiału wpływ miały nie tylko czynniki mechaniczne, ale także działalność wód powierzchniowych i opadowych oraz zaleganie materiału w strefie przemarzania. Działalność naturalnych procesów spływowych wynikających z ukształtowania terenu stanowiska daje się również zauważyć w niższych poziomach. Pochodzący z nich materiał był również silnie rozdrobniony. Nawarstwienia odkryte w poziomach 4 i 5 mogły się uformować w wyniku akumulacji na skutek działalności czynników naturalnych, głównie erozji wodnej. Wobec powyższych zastrzeżeń, tylko warstwy na poziomie nr 6, i być może częściowo nr 5, można z dużym prawdopodobieństwem uznać za pierwotne. Odkryto w nich najmniej okruchów ceramicznych, a udział poszczególnych naczyń reprezentowanych przez liczne grupy ułamków był w nich praktycznie największy.

SiM III.indd 120 2014-01-21 22:36:55

1.2. Erozja

Stan zachowania ceramiki określono również za pomocą analizy stopnia erozji (Buko 2002, s. 253 – 255). Dla opracowywanego zbioru wyróżniono trzy stopnie uszkodzenia powierzchni i przełomów fragmentów. Pierwszy z nich charakteryzuje się nieznacznie startymi krawędziami, drugi krawędziami wyrównanymi, miejscowo zaokrąglonymi i lekko startą powierzchnią, natomiast stopień trzeci grupuje fragmenty o silnie startych i obłych krawędziach oraz powierzchniach.

Rozkład materiału ceramicznego KT pod względem erozji w poszczególnych poziomach (Tabela 3) wykazuje następujące prawidłowości. Liczebność fragmentów stopnia II jest największa prawie w każdym poziomie. Mniejsze zbiory tworzą silnie zerodowane ułamki naczyń – stopnia III, które dominują jedynie w poziomie nr 5 (65,71%). Taki stan może świadczyć, że na tej głębokości znajdują się obecnie nawarstwienia, które można identyfikować z ówczesnym poziomem gruntu, a materiał zalegający na jego powierzchni poddawany był różnym niszczącym procesom. Tak duży udział silnie zerodowanej ceramiki mógł być również efektem naturalnych procesów denudacyjnych skutkujących spływem warstw kulturowych z wyższych partii stanowiska, które akumulowały się w jego południowo – wschodniej części. Seria okazów erozji pierwszego stopnia odkryta została w poziomie nr 6 (27,69%) i nie stwierdzono ich, poza jedynym wyjątkiem, w pozostałych poziomach. Omawiana warstwa mechaniczna wyróżnia się także bardzo niewielkim udziałem fragmentów zaliczonych do grupy silnie zerodowanych (11,54%) oraz ponad 50% egzemplarzy średnio zniszczonych. Tym samym potwierdzają się przedstawione wcześniej, na podstawie fragmentaryzacji zbioru założenia, że poziom 6 i częściowo 5 są przypuszczalnie nienaruszonymi warstwami pierwotnymi, a nad nimi zalegają prawdopodobnie warstwy spływowe lub niwelacyjne, być może związane z wyrównywaniem terenu przez późniejsze społeczności KŁ. Widoczny jest tu również zbliżony rozkład procentowy zbiorów z poziomu 1 i 4. Taka relacja miała miejsce już wcześniej podczas analizy fragmentaryzacji zbioru pomiędzy poziomem 1 a 3 (por. Tabela 1). Przypuszczać można, że przyczyna zaistniałej sytuacji jest identyczna. Materiał został, zapewne wielokrotnie, przemieszany podczas prac rolniczych. Rozkład fragmentów najmniej zniszczonych (stopnia I) potwierdza owe założenie i dodatkowo wykazuje, że to w poziomie 4 mógł się znajdować spąg warstwy ornej, a poniżej niego nienaruszone nawarstwienia. W nawiązaniu do wyników badań nad rozdrobnieniem omawianej ceramiki należy uznać, że prawdopodobnie ze względu na

SiM III.indd 121 2014-01-21 22:36:55

ukształtowanie terenu i różną miąższość nawarstwień w zależności od części stanowiska, warstwy niwelacyjne, niszczone orką obejmowały maksymalnie cztery najwyższe poziomy eksploracji.

Tabela 3. Brwinów, pow. Pruszków, stan. 7. Liczebność i udział procentowy fragmentów naczyń kultury trzcinieckiej poszczególnych stopni erozji w wyróżnionych poziomach.

	stopień I		stopień II		stopień III		suma	ogółem
	liczba	udział %	liczba	udział %	liczba	udział %		
poziom 1	0	0	89	63,12	52	36,88	141	100
poziom 2	0	0	96	82,76	20	17,24	116	100
poziom 3	0	0	93	73,81	33	26,19	126	100
poziom 4	1	0,6	105	62,5	62	36,9	168	100
poziom 5	0	0	72	34,29	138	65,71	210	100
poziom 6	36	27,69	79	60,77	15	11,54	130	100
							891	

Kolejne badania stopnia erozji dotyczyły wyróżnionych obiektów KT (Tabela 4). Wynika z nich, że najbardziej zniszczony zbiór zawierała jama nr 21, zlokalizowana najpłycej, z której prawie 75% fragmentów było zerodowanych w stopniu III. W obiekcie nr 24 oraz w pozostałych konstrukcjach ujętych łącznie te proporcje ulegają zmianie. Odnotowano w nich podobny udział zarówno okazów zniszczonych w stopniu średnim, jak i w najwyższym, z niewielką dominacją tych pierwszych. Dwa ostatnie obiekty nr 34 i 35, wyróżnione najgłębiej, zawierały najlepiej zachowany materiał. W obydwu znajduje się ponad 75% okazów zniszczonych w stopniu średnim. Jedyna zauważalna różnica między nimi polega na mniejszym udziale w jamie nr 34 silnie zerodowanych okazów oraz na obecności w niej egzemplarzy zniszczonych w nieznacznym stopniu. Brak w konstrukcji nr 35 fragmentów stopnia I świadczy o nieco gorszym zachowaniu materiału, co widoczne jest także w większym odsetku ułamków najbardziej zniszczonych, stopnia III. Wyniki te są porównywalne do rezultatów analizy fragmentaryzacji omawianego zbioru.

SiM III.indd 122 2014-01-21 22:36:55

Tabela 4. Brwinów, pow. Pruszków, stan. 7. Liczebność i udział procentowy fragmentów naczyń kultury trzcinieckiej poszczególnych stopni erozji w wyróżnionych obiektach.

	stopień I		stopień II		stopień III		suma	ogółem
	liczba	udział %	liczba	udział %	liczba	udział %		
obiekt 21	0	0	10	25,64	29	74,36	39	100
obiekt 24	0	0	8	57,14	6	42,86	14	100
obiekt 34	7	11,11	48	76,19	8	12,7	63	100
obiekt 35	0	0	25	78,13	7	21,88	32	100
pozostałe	1	0,92	58	53,21	50	45,87	109	100
suma	8	3,11	149	57,98	100	38,91	257	100

1.3. Części morfologiczne naczyń

W omawianym zbiorze zarejestrowano najwięcej ułamków brzuśców (76,66%), z czego prawie 32,4% stanowią ich górne części. Niewiele mniej fragmentów określono jako elementy dolne (23,17%) i nieokreślone (16,9%), natomiast rzadko odnotowaną grupę tworzą brzuśce o maksymalnej wydętości (4,18%). Kolejny, dość liczny zbiór zawiera fragmenty wylewów (15,59%), które najczęściej rejestrowano wraz z szyjkami (8,97%), a następnie jako samodzielny element (5,23%). Nieliczne zbiory tworzą większe okazy, składające się z trzech części morfologicznych (wylew – szyjka – brzusiec – 1,05%) oraz takie, które nie mają szyjki (wylew – brzusiec – 0,35%). Oprócz tego wyróżniają się jeszcze dwie grupy – w pierwszej znajdują się fragmenty szyjki lub szyjki i górnej części brzuśca (3,4%), a w drugiej dna (3,66%). Obecność innych elementów, takich jak guzki, listwy i ucha oraz pełne formy, jest stosunkowo rzadka i wynosi 0,7% całości materiału.

1.4. Kwantyfikacja zbioru

Intensywność procesów podepozycyjnych, na skutek których materiał ceramiczny był wielokrotnie mieszany i przesuwany w odległe miejsca, nie ułatwiały przeprowadzenia szczegółowej kwantyfikacji zbioru. Pomimo tego, podjęto próbę ustalenia liczby naczyń „statystycznych", czyli określenia maksymalnej liczby egzemplarzy w badanym zbiorze (Orton, Tyers, Vince 1993, s. 21 – 22). Oszacowano, że zbiór 1 148 fragmentów KT może tworzyć nie więcej niż 631 naczyń. Pomimo znacznego rozdrobnienia materiału i jego wtórnych przemieszczeń, udało się przyporządkować do poszczególnych naczyń aż 45,03% wszystkich ułamków. Zapewne pierwotna liczba egzemplarzy była

jednak znacznie niższa niż uzyskana w wyniku kwantyfikacji i z tego względu należy ustalić również minimalną liczbę okazów w opracowywanym zbiorze. Uczynić to można poprzez wyróżnienie grupy wylewów reprezentujących różne naczynia, przy założeniu, że są one ich najbardziej charakterystyczną i najmniej powtarzalną, a dodatkowo najmniejszą częścią morfologiczną (Buko 1990, s. 364 – 371). W analizowanej grupie ceramiki zarejestrowano 180 fragmentów wylewów, z czego tylko część pozwoliła ustalić minimalną liczbę naczyń na 142 egzemplarze. W zbiorze ceramiki z poziomów eksploracji, biorąc pod uwagę 891 fragmentów wyróżniono maksymalnie 497 naczyń „statystycznych", co świadczy o tym, że prawie połowa egzemplarzy została dobrana (44, 22%), z czego najwięcej okazów łączyło się ze sobą w najniższych nawarstwieniach, czyli w poziomie 6 i 5 (odpowiednio: 53,66% i 38,46%), w obrębie których odkryte zostały nienaruszone warstwy kultu-rowe. Dalsza analiza wykazała, że 257 fragmentów pozyskanych z obiektów pochodzi maksymalnie ze 134 naczyń, a więc niecała połowa z nich została ze sobą połączona (47,86%). Z każdej z wyróżnionych jam KT pozyskano nie więcej niż 25 okazów, co razem daje 71 egzemplarzy, które stanowią ok. 53% wszystkich naczyń z obiektów.

2. TECHNOLOGIA

Analiza technologiczna omawianej ceramiki przeprowadzona została na podstawie oglądu makroskopowego i dotyczyła takich cech wyrobów, jak: receptura masy ceramicznej, techniki lepienia, sposoby obróbki powierzchni oraz jakość i warunki wypalenia. Obserwacje powierzchni i przełomów ścianek, szczególnie materiału zniszczonego, nie są oczywiście tak precyzyjne, jak badania specjalistyczne. Utrudniona ocena danej cechy i subiektywizm stwarzają możliwości popełnienia błędów. Należy jednak przyjąć, że były one powielane dla całości materiału, stąd też obserwowane cechy naczyń są względem siebie porównywalne.

2.1. MASA CERAMICZNA

Badania receptury masy ceramicznej dotyczyły parametrów, takich jak stopień tłustości gliny[3] oraz rodzaj, granulacja i ilość (kompozycje) domieszki dodanej intencjonalnie.

[3] Najważniejszym kryterium wyboru surowca do produkcji garncarskiej jest jego plastyczność, która zależny głównie od rodzaju frakcji ilastej, składu i uziarnienia domieszki mineralnej, udziału wody zarobowej oraz skurczliwości wysychania, miejsca depozycji i zawartości organicznej (Rice 1987, s. 58; Tokarski i in. 1964, s. 128). Ze względu na te własności fizyczne surowca wyróżnia się jego trzy podstawowe rodzaje, do których należą gliny tłuste, średnio tłuste i chude.

SiM III.indd 124 2014-01-21 22:36:55

Analiza makroskopowa tłustości masy ceramicznej polegała na obserwacji uziarnienia frakcji mineralnej na powierzchniach i przełomach fragmentów naczyń. Niestety jest ona ograniczona jedynie do obserwacji ziaren powyżej 0,1 mm, co wynika z ograniczeń oglądu makroskopowego. Na tej podstawie, przy wyróżnieniu w glinie dużej ilości domieszki naturalnej uznawano ją za surowiec o małej tłustości, a przy niewielkiej obecności ziaren za średnio tłusty, natomiast kiedy udział frakcji był śladowy lub odnotowano jego brak, materiał określano jako wysokoplastyczny. Dodatkowym wyznacznikiem surowców tłustych są widoczne na przełomach naczyń podłużne pęcherze, ułożone równolegle do ścianki. W przypadku pozostałych rodzajów glin, ich struktura była przeważnie bardziej porowata (Tokarski i in. 1964, s. 91n).

W omawianym zbiorze ponad połowa naczyń wykonana była z glin tłustych (62,6%). Pozostałą część tworzą egzemplarze z materiałów średnioplastycznych (35,97%), oprócz dziewięciu przypadków, gdzie masa ceramiczna była chuda[4]. Stosowano także, przede wszystkim, glinę żelazistą, która w zależności od ilości tlenków żelaza, po wypaleniu w atmosferze utleniającej, przybierała barwę od jasnoróżowej poprzez ceglastą po intensywnie czerwoną[5].

W KT do masy ceramicznej dodawano tłuczeń kamienny i w mniejszym stopniu piasek. Sporadycznie stosowano też szamot i domieszki organiczne. Tłuczeń kamienny stanowiły zazwyczaj okruchy skał granitowych, takie jak kwarc, skaleń potasowy i mika (Makarowicz 1998b, s. 242). Dodawanie takiego materiału nieplastycznego, nie tylko odpowiednio schudzało glinę, ale również poprawiało odporność mechaniczną i termiczną wyrobów, głównie dzięki zawartości ostrokrawędzistych skaleni. Skaleń pełnił ponadto rolę topnika obniżającego temperaturę wypału, co wpływało korzystnie na wytrzymałość naczyń (Pawlikowski, Szperkowska 2011, s. 348). Szczegółowy skład mineralny i uziarnienie mas ceramicznych mogą wykazać jedynie obserwacje mikroskopowe[6].

[4] Dominującą rolę glin tłustych ceramiki pradziejowej, pochodzącej również z innych okresów, potwierdzono badaniami fizykochemicznymi (Wirska-Parachoniak 1968, s. 103; Kucharski 1970, tab. I). Dane etnograficzne również wykazują, że surowiec chudy był wykorzystywany do produkcji garncarskiej jedynie sporadycznie (Hołubowicz 1950, s. 31).

[5] Należy jednak pamiętać, że cecha ta może być zmienna w różnych częściach tego samego naczynia, zarówno na powierzchni, jak i na przełomie. Wpływ na to mają warunki wypału, stygnięcia wyrobów, a także użytkowanie i procesy podepozycyjne (Mogielnicka-Urban 1984, s. 115n).

[6] Nieliczne serie badań petrograficznych zostały już wykonane dla materiałów ceramicznych z wybranych stanowisk, między innymi Maciejowic, pow. Garwolin, stan. 1 i 2, Zdrojek, pow. Mińsk Mazowiecki, stan. 1, oraz Polesia, woj. łódzkie, stan. 1, które usytuowane są w obrębie grupy podlasko-mazowieckiej KT (Dąbrowski, Pawlikowski 2002, s. 57 – 69; Pawlikowski, Szperkowska 2011, s. 334 – 351).

SiM III.indd 125 2014-01-21 22:36:55

Obserwacje makroskopowe omawianej ceramiki skupiały się na określeniu rodzaju, barwy, granulacji oraz ilości domieszki. Wydzielono dwie odmiany materiału nieplastycznego, gdzie podstawowym kryterium podziału był kształt ziaren. Jako tłuczeń kamienny określano więc frakcje ostrokrawędziste o nieregularnej budowie, natomiast za piasek uznano ziarna bardziej obtoczone i owalne. W trakcie rozróżniania nie brano pod uwagę najdrobniejszych frakcji, poniżej 0,1 mm średnicy, uznając je za naturalny składnik pozyskanych surowców (Rice 1987, s. 58; Tokarski i in. 1964, s. 125).

Dalszy podział domieszki schudzającej dotyczy już tylko zabarwienia tłucznia kamiennego. Podczas analizy rejestrowano pięć podstawowych barw minerałów: biały, czerwony, srebrzystobiały, złoty oraz czarny. Dwa pierwsze kolory wiążą się z kwarcem lub skaleniami i zależą od ilości zawartych w nich wrostków hematytu, czyli tlenku żelaza (Hochleitner 2003, s. 222, 234). Pozostałe barwy zostały wydzielone dla miki, której kolor ulega zmianie wraz ze wzrostem w jej składzie ilości jonów żelaza[7].

Na podstawie wcześniejszych opracowań ceramiki pradziejowej, w tym także KT (m. in. Czebreszuk 1996, s. 11 – 44, Makarowicz 1998b, s. 45 – 92) ustalono następujące przedziały frakcji domieszki: za drobne uznano ziarna o średnicy mniejszej niż 1 mm, za średnie – te, których średnica była równa lub większa niż 1 mm, a nie przekraczała 2 mm, natomiast za grube uważano ziarna o wielkości równej lub większej od 2 mm.

Następną rozpatrywaną cechą domieszki była ilość materiału schudzającego w masie ceramicznej. Brak prostej metody makroskopowej do łatwego i szybkiego określania całkowitego udziału domieszki w stosunku do gliny ogranicza możliwości analityczne. Odrzucenie tego parametru utrudnia jednak rozróżnianie materiału w aspekcie technologicznym. Badania etnograficzne i eksperymentalne wykazały, że całkowity udział materiału nieplastycznego, ziaren różnych wielkości, zależny jest od właściwości glin i nie może przekraczać w masie ceramicznej 40% (Wasilczyk 2007, s. 25). Wychodząc z tego założenia wydzielono trzy przedziały określające całkowitą ilość domieszki. Pierwszy z nich, obejmuje nieliczną zawartość frakcji schudzających, równą lub mniejszą niż 5%, drugi – domieszkę średnioliczną – od 5% do 20%, natomiast trzeci – liczną, powyżej 20% składu masy ceramicznej. Do dalszej analizy ilości i granulacji domieszki zastosowano metodę wypracowaną dla

[7] Prawdopodobne jest, że skały zawierające duże ilości miki były specjalnie wybierane do produkcji wyrobów o szczególnym przeznaczeniu (ceramika grobowa lub naczynia stołowe), ponieważ ziarna miki w wyjątkowy sposób błyszczały na ich powierzchni. Zdaniem niektórych naukowców mogło to być powodowane chęcią naśladowania egzemplarzy metalowych (Makarowicz 1998b, s. 243).

SiM III.indd 126 2014-01-21 22:36:55

materiałów średniowiecznych (m.in. Auch, Trzeciecki 2010, s. 140n). Zakłada ona, że znając średnie wielkości ziaren w wyróżnionych przedziałach granulometrycznych, na podstawie ich powierzchni da się ustalić przybliżony udział frakcji nieplastycznych (Auch, Trzeciecki 2010, s. 140n). Dla frakcji drobnoziarnistej (0,5 mm) obliczono powierzchnie koła, która wynosi w przybliżeniu 0,2 mm^2, dla średnioziarnistej (1,5 mm) 1,8 mm^2, a dla gruboziarnistej (2 mm, z powodu braku wartości zamykającej granicę) 3,14 mm^2. Na tej podstawie oszacowano i zaokrąglono do pełnych wartości liczbę wydzielonych wielkości ziaren przypadających na 1 cm^2 w konkretnych przedziałach ilościowych. W nielicznej grupie mieści się do 25 ziaren drobnych, do trzech średnich i jedno grube. W następnej – średniolicznej wynosi ona kolejno: od 26 do 100 dla najmniejszych ziaren, od czterech do 10 dla średnich i od dwóch do sześciu dla największych. W ostatnim, licznym przedziale, te wartości stanowią odpowiednio: powyżej 100, 10 i sześć.

Na podstawie relacji pomiędzy ilością i granulacją materiału nieplastycznego, w analizowanym materiale stwierdzono występowanie 17 kompozycji domieszek schudzających. Ich udział w poszczególnych przedziałach wielkościowych był określany w trakcie analizy w przybliżeniu i porównywany do wyznaczonych wzorców recepturowych (Ryc. 2).

W analizowanym zbiorze najwięcej naczyń wykonywano z glin schudzanych w średniej ilości domieszką średnioziarnistą z nielicznym dodatkiem tłucznia gruboziarnistego (grupa XIII – 155 szt.) lub bez dodatku frakcji największych (grupa III – 109 szt.). Dość znaczną liczebnością odznaczają się także kompozycje składające się ze średniolicznego materiału nieplastycznego o drobnych i średnich ziarnach (grupa VII – 66 szt.) oraz o średnich i grubych (grupa XIV – 59 szt.). Nieco mniej liczne grupy stanowią domieszki o średniolicznych frakcjach drobnych z nielicznymi średnimi (grupa VI – 46 szt.) oraz średnioliczne ziarna drobne i średnie z nielicznymi grubymi (grupa XVI – 44 szt.). Pozostałe kompozycje reprezentowane są przez mniej niż 40 egzemplarzy. Surowce wysokoplastyczne mieszano zazwyczaj z ziarnami średniej i grubej wielkości, przeważnie w średniej lub niewielkiej ilości. Do glin mniej plastycznych dodawano w podobnych proporcjach frakcje drobne i średnie. Oprócz tych prawidłowości, powiązanych z właściwościami glin, najczęściej stosowaną grupę tworzyły ziarna średnie w średniej ilości razem z nielicznymi grubymi (grupa XIII), które dosypywane były bez względu na stopień tłustości surowca. Była to więc najbardziej uniwersalna domieszka używana przy produkcji wszystkich mas ceramicznych. Z przyczyn praktycznych, była też prawdopodobnie najłatwiejsza do przygotowania i zapewne nie

SiM III.indd 127 2014-01-21 22:36:55

była przesiewana. Wyroby z gliny chudej odnotowano jedynie w dziewięciu przypadkach i trudno dostrzec w nich zależności w preferencjach poszczególnych kompozycji.

2.2. TECHNIKI FORMOWANIA NACZYŃ

Dawne techniki wytwarzania ceramiki można odtwarzać jedynie za pomocą śladów poprodukcyjnych pozostawionych na ich powierzchniach, głównie wewnętrznych lub na podstawie obserwacji przełomów. W analizowanym zbiorze stwierdzono dwie techniki formowania naczyń. Pierwsza z nich polegała na lepieniu z wałków, a drugą na wygniataniu z kawałka gliny. W trakcie analizy zarejestrowano 525 egzemplarzy, które przypuszczalnie wykonano z wałków (83,2%). Na większości tych przełomów można było zauważyć skośne łączenia kolejnych wałków, co poprzez zwiększenie powierzchni połączenia zwiększało odporność mechaniczną ścianek i spoistość naczynia. Ślady takie mogą być również częściowo efektem silnego zagładzania powierzchni oraz starannego rozgniatania kolejnych wałków (Gumiński 1989, s. 39n; Mogielnicka-Urban 1984, s. 92). Drugą technikę odnotowano w analizowanym zbiorze tylko w pojedynczym przypadku (0,16%). Reszta wydzielonych naczyń była zachowana w niewielkich fragmentach i w bardzo złym stanie, dlatego w ich przypadku nie udało się określić techniki formowania (16,46%). Czasami też ogląd utrudniają zabiegi związane z obróbką powierzchni naczyń, między innymi jej zagładzanie.

Na podstawie analizy frekwencji fragmentów o określonych grubościach ścianek wyznaczono trzy przedziały odpowiadające naczyniom cienko-, średnio- i grubościennym. Do pierwszego z nich należą wyroby, których przełom ścianki jest mniejszy lub równy 7 mm, drugi mieści się w granicach od 8 do 10 mm, natomiast trzeci, to pozostałe egzemplarze powyżej 10 mm. Zastosowanie takiego podziału przyniosło następujące rezultaty. Prawie połowę materiału tworzą naczynia średniościenne (49,68%), natomiast dwie pozostałe grupy mają podobną liczebność i każda stanowi ponad 20%. Do wymienionych grup nie udało się przypisać 33 okazów (5,22%), z których większość była rozwarstwiona. W zbiorze tym znajdują się również pojedyncze guzy, listwy plastyczne i ucha, na podstawie których nie można było wnioskować o grubości ścianek całego naczynia.

Wykończenie powierzchni naczyń było wykonywane przede wszystkim przy użyciu dwóch technik, zagładzania i chropowacenia. W analizowanym zbiorze zaobserwowano zagładzanie naczyń w 396 przypadkach (62,76%),

SiM III.indd 128 2014-01-21 22:36:55

natomiast zdecydowanie mniej okazów nie miało żadnych śladów tego zabiegu. Uwzględniając miejsce jego wykonywania, okazuje się, że najwięcej naczyń, aż 258, było wygładzanych obustronnie, czyli na zewnętrznej i wewnętrznej ściance (40,89%). W porównaniu do tej grupy, pozostałe są zdecydowanie mniej liczne – zagładzanie zewnętrzne zarejestrowano w 79 naczyniach (12,52%), a wewnętrzne w 59 (9,35%). Dane te mogą świadczyć o tym, że zamierzeniem garncarza było przede wszystkim wyrównanie zewnętrznej powierzchni wyrobu, czyli najbardziej widocznej dla użytkownika.

Korelując tą cechę z poszczególnymi właściwościami glin, można zauważyć, że prawie 80% naczyń zrobionych z surowców wysokoplastycznych, była zagładzana. Odwrotna sytuacja dotyczy pozostałych materiałów, gdzie zarówno egzemplarze z glin średnio- i niskoplastycznych najczęściej nie miały obrabianych powierzchni. Wysoki udział okazów wykonanych z glin tłustych, o wykończonych powierzchniach, zależny jest prawdopodobnie od właściwości surowca. W przeciwieństwie do glin średniotłustych i chudych, jest lepki, spoisty i ciągliwy oraz nie zawiera drobnych ziaren mineralnych, które utrudniają zagładzanie częściowo wysuszonych naczyń. Mogło to mieć wpływ na częstszą rezygnację z dokładnego wyrównywania ścianek okazów z glin średnio- i niskoplastycznych lub ograniczenie się tylko do jednej z nich.

Dalsza analiza dotyczy relacji pomiędzy miejscem zagładzania powierzchni naczyń a wyróżnionymi kompozycjami domieszek. Na podstawie zestawień można stwierdzić, że zagładzanie powierzchni było stosowane częściej na naczyniach wykonywanych z mas ceramicznych zawierających materiał gruboziarnisty. Jak wynika z wcześniejszej analizy, takie kompozycje domieszki stosowano głównie w glinach tłustych, prawdopodobnie łatwiejszych do zagładzenia. Dodatkowo surowiec tłusty podczas wysychania charakteryzuje się dużą skurczliwością (Tokarski i in. 1964, s. 91n), która prowadzi do powstawania spękań na powierzchni naczynia, zwłaszcza w okolicach dużych ziaren. Zwiększa to nasiąkliwość naczynia, a jednocześnie zmniejsza jego odporność na czynniki zewnętrzne. Zagładzanie takich okazów mogło mieć więc przyczynę praktyczną, służąc uszczelnieniu ścianek wyrobów, a nie tylko stosowane było tylko ze względów estetycznych (Wirska-Parachoniak 1968, s. 106). Drobno- i średnioziarniste frakcje dodawane najczęściej do mas ceramicznych przygotowywanych z glin mniej plastycznych nie sprzyjały zagładzaniu. Jednocześnie gliny takie podczas suszenia mniej się kurczyły (Tokarski i in. 1964, s. 91n), co mogło nie powodować powstawania spękań na ich powierzchni. Powyższe spostrzeżenia tłumaczą więc konieczność częstszej i bardziej starannej obróbki powierzchni w wyrobach formowanych z glin tłustych.

SiM III.indd 129 2014-01-21 22:36:55

Spośród omawianych fragmentów naczyń wydzielono bardzo nieliczną grupę wyrobów chropowaconych, która składa się jedynie z 13 egzemplarzy, co stanowi 1,13% całości materiału. Stan zachowania tych wyrobów w opracowywanym zbiorze ceramiki jest zły, co nie pozwoliło na wyróżnienie bardziej szczegółowych technik chropowacenia, ani określenie miejsca. Grupę tę wyróżniono z dużą ostrożnością, ze względu na obecność osadnictwa KŁ, w której naczynia chropowacone stanowią znaczący składnik zbioru. Obie wymienione wyżej przyczyny nie pozwalają na pewne i jednoznaczne powiązanie tych znalezisk z KT. Kryterium podstawowym w takim przyporządkowaniu kulturowym był kontekst odkrycia oraz cechy mas ceramicznych, odbiegające od chropowaconych egzemplarzy KŁ. W analizowanym zbiorze większość odnotowanych naczyń tego rodzaju znaleziono w wyróżnionych obiektach KT. Wydzielona grupa jest zbyt nieliczna by móc ją zestawiać z innymi cechami. Wspomnieć można jedynie, że naczynia te lepione były zarówno z glin tłustych, jak i średniotłustych. Podobnie jak w innych zbiorach naczyń KT, dominującą w nich domieszką jest średnioliczny tłuczeń o średniej wielkości ziaren, który najczęściej pojawiał się w masie chropowacącej, natomiast do budowy naczyń używano glin schudzonych frakcjami o drobniejszej granulacji (Dąbrowski 1959, s. 246; Węgrzynowicz 1961, s. 184n).

2.3. SUSZENIE NACZYŃ[8]

Podczas analizy omawianego materiału rejestrowano obecność, charakterystycznych dla ceramiki KT, spękań na powierzchni naczyń. W całym zbiorze odnotowano 217 egzemplarzy z takimi śladami (34,39%). Zdecydowana większość z nich była wykonana z glin wysokoplastycznych (44,3%), a tylko nieliczna część z surowców średnioplastycznych (18,5%), natomiast na żadnym okazie uformowanym z gliny chudej nie zaobserwowano spękań. Wyniki tej analizy potwierdzają wyżej opisane zależności dla poszczególnych surowców. Istotne zatem wydaje się sprawdzenie wpływu domieszki nieplastycznej na powstanie spękań. Badania relacji pomiędzy

[8] Istotne jest, aby proces ten odbywał się równomiernie i nie powodował zniekształceń faktury, czemu sprzyjało suszenie w zacienionych i nieprzewiewnych miejscach i częste obracanie naczyń (Wasilczyk 2007, s. 28). W zależności od możliwości mogło odbywać się to w pomieszczeniach mieszkalnych lub w innych obiektach gospodarczych do tego przeznaczonych (Mogielnicka-Urban 1984, s. 155n). Pomocniczą formą do suszenia wyrobów było wygrzewanie, czyli tak zwany „przedwypał", uznawany za pierwszą fazę w procesie wypału. Polegał on na rozpalaniu małych ognisk i ustawianiu wokół nich wysuszonych egzemplarzy (Mogielnicka-Urban 1984, s. 116.). Proces ten przebiegał w temperaturze do około 120°C (Wasilczyk 2007, s. 30).

kompozycją domieszki a właściwościami glin w zbiorze naczyń ze spękaniami pokazały, że najbardziej podatne na owe uszkodzenia są egzemplarze zrobione z glin tłustych i średniotłustych zawierających frakcję średnio- lub nieliczną gruboziarnistą, najczęściej w połączeniu ze średnimi w umiarkowanej ilości. Pozostałe domieszki w takich wyrobach odnotowano rzadziej i stanowią zapewne wyjątki. Potwierdza to przypuszczenie, że oprócz skurczliwości gliny, wpływ na prawidłowe wysuszenie naczynia ma także intencjonalnie dodana domieszka.

2.4. Wypał naczyń

Prawidłowy wypał jest zależny od trzech podstawowych parametrów: czasu trwania, temperatury oraz atmosfery, czyli dostępu tlenu. W trakcie tego procesu, wymienione czynniki muszą być zawsze rozpatrywane łącznie (Rice 1987, s. 80). Określenie temperatury i czasu wypału na podstawie obserwacji makroskopowych ceramiki jest niemożliwe, ponieważ te dwa elementy przede wszystkim zależą od warunków przeprowadzenia tego procesu i właściwości mas garncarskich. Na podstawie obserwacji makroskopowych określano jedynie jakość i atmosferę wypału. Prawidłowy przebieg tego procesu lub niedopalenie naczynia były ustalane na podstawie barwy oraz tekstury jego przełomu, przy uwzględnieniu wszystkich wyżej sygnalizowanych zastrzeżeń. Wyniki ujawniają, że aż w 525 przypadkach wypał był dobry (83,2%), natomiast pozostała część wykazywała cechy niedostatecznego wypalenia (niedopalenie). Analiza zależności między jakością wypału z rodzajem surowca wykazała ich wzajemny związek. Zdecydowanie najwięcej dobrze wypalonych wyrobów wykonano z surowców wysokoplastycznych (86,33%), a odsetek nieudanych okazów jest w tej grupie najniższy (13,67%). W grupie surowca średnioplastycznego udział dobrze wypalonych naczyń jest nieco mniejszy (78,85%), przy wzroście egzemplarzy niedopalonych (21,15%), natomiast podobna była liczba egzemplarzy obydwu grup wykonanych z glin chudych. Taki stan rzeczy może świadczyć o tym, że garncarzowi zależało najbardziej na dobrym wypale naczyń wykonanych z glin tłustych, z domieszką grubego tłucznia. Najpewniej to one poddawane były w trakcie użytkowania wielokrotnym zmianom temperatury. Prawidłowy wypał naczyń zwiększał również ich twardość i wytrzymałość, przy zmniejszeniu przesiąkliwości ścianek, co zwiększało ich walory użytkowe podczas gotowania i przechowywania produktów płynnych.

Ostatnim parametrem rejestrowanym w bazie danych, dotyczącym omawianego zagadnienia jest atmosfera wypalania. Na podstawie

makroskopowego oglądu materiału można stwierdzić, że wszystkie okazy KT pozyskane z omawianego stanowiska wypalone zostały w atmosferze utleniającej.

3. MORFOLOGIA NACZYŃ

Morfologia naczyń obejmuje omówienie cech makro- i mikromorfologicznych, a następnie związków pomiędzy nimi. Zbadano również ich powiązania z technologią i kontekstem przestrzennym.

3.1. MAKROMORFOLOGIA

W analizie przyjęto typologię zbudowaną na podstawie typów bazowych klasyfikacji morfologicznej naczyń wypracowanej przez L. Czerniaka (1980, s. 49, 50; ryc. 25, 26). Polega ona na wydzieleniu liczby elementów (członów) naczynia oraz stosunku jego średnicy wylewu do wysokości, a także średnicy wylewu do maksymalnej wydętości brzuśca.

W prezentowanym zbiorze wyróżniono trzy rodzaje naczyń, na co wpływ mógł mieć zły stan zachowania, który utrudniał w znaczącym stopniu określenie ich form. Należą do nich garnki, misy i wazy (Ryc. 3). Do pierwszych zalicza się pięć typów, cztery z nich (G1 – G4) to garnki o profilu esowatym. Część z nich ma przeważnie wysoką, łukowatą szyję, a średnica wylewu jest równa lub przypuszczalnie nieznacznie większa od maksymalnej wydętości brzuśca (G1), niektóre mają niską, lejowato rozchyloną szyję i wysoko umieszczoną maksymalną wydętość brzuśca, która jest większa od średnicy wylewu (G2), kilka ma wysoką, łukowatą szyję oraz średnicę wylewu mniejszą od maksymalnej wydętości brzuśca (G3), natomiast pozostałe naczynia to okazy o wysokiej, cylindrycznej lub lejowato rozchylonej szyi i wysoko umieszczonej maksymalnej wydętości brzuśca, która jest większa od średnicy wylewu (G4). Ostatni typ to formy beczułkowate przeważnie z nieznacznie wyodrębnionym brzegiem, ustawionym cylindrycznie, ze stożkowatą szyją, i wysoko umieszczoną maksymalną wydętością brzuśca, która jest większa od średnicy wylewu (G5). Wyróżniono też trzy typy mis, gdzie dwa pierwsze są nieprofilowane – jednoelementowe, półkuliste z pionowym lub rozchylonym wylewem (M1) oraz zagiętym do wewnątrz (M2), a ostatni to okazy słabo profilowane z zaokrąglonym załomem brzuśca (M3). W badanym zbiorze wydzielono tylko jeden typ waz (W1) o profilu esowatym, z wysoką szyją, wychyloną na zewnątrz oraz średnicą wylewu większą od maksymalnej wydętości brzuśca.

SiM III.indd 132 2014-01-21 22:36:55

Niestety, w analizowanym materiale, z powodu jego dużego rozdrobnienia i zniszczenia, nie udało się określić rodzaju naczynia aż w 357 przypadkach, co stanowi ponad połowę zbioru (56,58%). W pozostałej części wyróżniono najwięcej garnków (41,2%) oraz nieliczne misy i wazy (każde 1,11%). Typ naczynia udało się określić tylko w 84 przypadkach, na co również wpłynęło znaczne rozdrobnienie materiału.

Analiza frekwencji i udziału procentowego poszczególnych typów naczyń wykazała, że zdecydowanie największą grupę stanowią garnki typu pierwszego, czyli okazy łagodnie profilowane, przeważnie z wysoką, łukowatą szyją, których średnica wylewu jest równa lub przypuszczalnie nieco większa od maksymalnej wydętości brzuśca (44,05%). Kolejne zespoły wyróżnionych typów stopniowo są coraz mniejsze, od 12 do jednego egzemplarza i żaden z nich nie przekracza 15%.

Wśród wylewów o określonej średnicy (75,33%) można wyróżnić trzy grupy wielkościowe. Pierwszą z nich można wiązać z mniejszymi egzemplarzami mającymi średnicę od 10 do 16 cm, natomiast drugi zbiór odpowiada okazom średniej wielkości o średnicach od 17 cm do 23 cm. W przypadku egzemplarzy dużych, wartość tej cechy zawiera się w przedziale od 24 do 36 cm. Podobna sytuacja dotyczy mis, wśród których, pomimo nielicznej serii siedmiu sztuk (4,67%), można wydzielić małe wyroby o średnicy wylewów od 8 do 13 cm oraz większe, o wartości równej 23 i 33 cm. W wypadku wylewów reprezentujących cztery wazy (2,67%) można stwierdzić, że miały one duże średnice w granicach od 30 do 40 cm. Zarejestrowano także 26 wylewów (17,33%), których średnice udało się zmierzyć, jednak ich stan zachowania nie pozwolił na określenie rodzaju naczynia, do którego mogły należeć. Bardzo mały zbiór okazów, w przypadku których udało się określić typ naczynia, nie pozwala na wyciągnięcie bardziej ogólnych wniosków na temat relacji pomiędzy nimi a ich średnicami wylewów.

3.2. Mikromorfologia

Analiza mikromorfologiczna obejmowała dwa elementy strukturalne – wylewy i dna. Oba podziały nie są nadmiernie rozbudowane, ponieważ mogłoby to spowodować wydzielenie zbyt dużej liczby typów, niewiele różniących się od siebie i utrudniających ich określanie w trakcie analizy. Trzeba również zauważyć, że stan zachowania opracowywanego materiału utrudniał często przypisanie danego wylewu czy dna do konkretnego typu.

Przy klasyfikacji wylewów posługiwano się systemem opisu zaproponowanym przez A. Kośko (1981, s. 32, 33). System ten jednak zmodyfikowano,

dostosowując go do badanego materiału poprzez zawężenie liczby jednostek taksonomicznych. Wykorzystano przy tym podział przedstawiony przez J. Górskiego (2007a, s. 19, 20). Rozpatrując dodatkowo kształt ścianki wylewu, która jest jego częścią.

W omawianym zbiorze naczyń wyróżniono 14 typów wylewów, a następnie uszeregowano je w ciąg typologiczny, przy uwzględnieniu stopnia rozbudowania profilu (Ryc. 4).

W analizowanym materiale zarejestrowano 148 fragmentów wylewów zachowanych w sposób wystarczający do określenia jego typu (23,45%). Jedynie w dwóch przypadkach nie było to możliwe. Wśród nich znajdowało się nieco więcej z pogrubionym brzegiem (typy 6 – 14; 56,67%) niż z niepogrubionym (typy 1 – 5; 42%). W pierwszej grupie zdecydowanie przeważają krawędzie skośnie ścięte na zewnątrz, czyli typ 11 z tzw. trójkątnym okapem (21,33%) oraz typ 10 z okapem półkolistym (18,67%). Poza tym wyróżnia się także typ 6, o zaokrąglonej krawędzi i nieznacznie pogrubionym brzegu (6%). W drugim zbiorze dominuje typ 1 o zaokrąglonej krawędzi (21,33%) oraz typ 3 o krawędzi skośnie ściętej na zewnątrz (16%). W obydwu grupach pozostałe ukształtowania odnotowano najwyżej w pięciu egzemplarzach, a ich udział nie przekracza 4%.

Klasyfikację den sporządzono wykorzystując systematykę opracowaną przez J. Czebreszuka (1996, s. 38, 39). Ze względu na niewielką ich liczebność i zły stan zachowania, istniejący system zmodyfikowano. Nie brano pod uwagę przede wszystkim grubości, ponieważ pomiar tej cechy często był niemożliwy. Ze względu na fakt, że wszystkie dna były płaskie, podstawowy podział polegał na ocenie stopnia wyodrębnienia spodu od części przydennej, niekiedy w postaci charakterystycznego podcięcia dolnej części brzuśca, oraz zaokrąglenia u podstawy. Nieliczna seria den ceramiki KT ze stanowiska pozwoliła na wyróżnienie czterech typów (Ryc. 5).

Z 37 pozyskanych egzemplarzy, 12 (32,43%) było zachowanych w stanie uniemożliwiającym ich dokładnej kwalifikacji. W pozostałej części najczęściej odnotowywano dna niewyodrębnione o zaokrąglonym załomie u podstawy (typ 2; 35,14%), a następnie typ 4 różniący się od poprzedniego jedynie wyodrębnionym spodem (18,92%). Dwa kolejne tworzą nieliczne grupy po dwie i trzy sztuki (5,41% i 8,11%).

Najczęściej rejestrowane były naczynia o podstawach o średnicach równych 8 – 9 cm.

SiM III.indd 134 2014-01-21 22:36:55

3.3. Relacje między makro- a mikromorfologą

Uchwycone zależności pomiędzy rodzajami naczyń a typami ich wylewów wskazują, że garnki były zakończone najczęściej wylewami o pogrubionym brzegu (typy 6 – 13; 61,95%), z przewagą egzemplarzy o krawędzi skośnie ściętej na zewnątrz. Egzemplarze mające niepogrubione zwieńczenia (typy 1 – 4) były mniej liczne (38,05%). Dominowały wśród nich naczynia o krawędziach zaokrąglonych lub skośnie ściętych na zewnątrz. Wszystkie misy miały wylewy o niepogrubionych brzegach. W grupie tej najwięcej egzemplarzy odznaczało się poziomo ściętą krawędzią (typ 4 i 5), a niewiele mniej okazów było w różnym stopniu zaokrągloną (typ 1 i 2). Nie stwierdzono natomiast mis z wylewami o krawędziach skośnie ściętych (typ 3). Odwrotna sytuacja dotyczy waz, których zwieńczenia były zawsze wyraźnie, półkoliście pogrubione od zewnątrz oraz, w większości przypadków, nieznacznie od wewnątrz, z lekko zaokrągloną krawędzią i dodatkowym wrębem (typ 13). Tylko jedna waza miała krawędź skośnie ściętą na zewnątrz. W pozostałej części omawianego zbioru nie udało się zidentyfikować rodzaju naczynia. Można jednak zauważyć, że w większość nieokreślonych okazów reprezentowane są te same typy wylewów jak w grupie garnków.

Z zestawienia typów naczyń z wylewami wynika, że w zbiorze garnków wyróżniają się dwie profilowane formy z wysoką szyjką (G1 i G3), w których zdecydowanie przeważają pogrubione wylewy (typy 6 – 13). W obydwu grupach są to w większości wylewy o krawędziach skośnie ściętych na zewnątrz. Liczba naczyń o niepogrubionych brzegach jest znacznie mniejsza. Ponadto, w zbiorze form G1 szczególnie wyróżnia się typ 11, cechujący się trójkątnym w kształcie pogrubieniem, który stanowi ponad połowę wszystkich wylewów w tym typie naczynia. Podobna sytuacja dotyczy także profilowanych garnków typu G4 z wysoką cylindryczną lub lejowatą szyjką, choć różnica nie jest już tak duża. Odwrotnie sytuacja przedstawia się w grupie G2 z krótką lejowatą szyjką i wysoko umieszczonym brzuścem, gdzie dominują okazy bez pogrubionego zwieńczenia, a ostatnia, beczułkowata forma garnka (G5), odznacza się jedynie niepogrubionymi zwieńczeniami wylewów.

Pozostałe typy w grupie wylewów niepogrubionych reprezentowane są jedynie w misach. Okazy o zaokrąglonych ściankach z pionowym, rozchylonym lub zagiętym wylewem (M1 i M2), zakończone są poziomo ściętą krawędzią (typ 4 i 5), natomiast misa profilowana (M3) miała krawędź lekko zaokrągloną.

SiM III.indd 135 2014-01-21 22:36:55

3.4. ZWIĄZKI MORFOLOGII Z TECHNOLOGIĄ

W grupie garnków i w przypadku okazów nieokreślonych dominują kompozycje o średniolicznej frakcji średniej, niekiedy z pojedynczymi, grubymi ziarnami. Oprócz tego, w obydwu zbiorach wyróżnić można również drobniejsze uziarnienie. Grubsza domieszka, w niewielkich lub średnich ilościach występowała przeważnie z ziarnami średniej i drobnej wielkości, w umiarkowanych proporcjach. Misy i wazy tworzą grupy o takiej samej liczebności, ale ich technologia jest różna. Pierwsze z wymienionych wykonano, przede wszystkim, z mas zawierających drobne i średnie frakcje. Wazy były natomiast ulepione z glin schudzonych średnimi i grubymi frakcjami mineralnymi – w jednym przypadku z dodatkiem frakcji drobnej. Niewielka liczebność obydwu form ogranicza możliwości wyciągnięcia bardziej ogólnych wniosków. Można tylko przypuszczać, że wybór odpowiednich cech materiału nieplastycznego podyktowany był późniejszą funkcją tych naczyń lub ich rozmiarami. Zastosowanie grubej domieszki można tłumaczyć przede wszystkim, chęcią wykonania mocnych i trwałych egzemplarzy, a niekoniecznie narażonych na działanie wysokich temperatur. Mogły więc one pełnić funkcję stołową, zwłaszcza, że wszystkie były bogato zdobione.

Przeprowadzono również bardziej szczegółową analizę uwzględniającą relacje pomiędzy rodzajami mas ceramicznych a typami poszczególnych naczyń oraz między typami wylewów. Niestety wyróżnione zbiory są zbyt małe, by wyciągnąć na podstawie powstałych zestawień konkretne wnioski. Należy jedynie zauważyć, że wyniki danych korelacji cech są zbliżone do wyżej opisanych.

W trakcie analizy zbadano również ewentualne związki, które mogą zachodzić pomiędzy ukształtowaniem den i sposobem ich formowania. Pomimo tak małej serii omawianych części morfologicznych, można zauważyć, że dna typu pierwszego, czyli niewyodrębnione o ostrych krawędziach, uformowane zostały tylko za pomocą dolepienia wałka od zewnątrz (2 szt.). Podstawy typu drugiego bez podcięcia, z zaokrągloną krawędzią, prawie zawsze miały zaczątek (11 szt.), a tylko raz ścianka była przylepiona od wewnątrz. Dwie pozostałe formy o wyodrębnionych dnach (typ 3 i 4), bez względu na ich kształt przy załomie, zrobione były z zaczątku lub z krążka z wałkiem dolepionym od zewnątrz. Jedynie w trzech przypadkach nie udało się określić typu, za to wiadomo, że zbudowane one były przy użyciu wałka przyklejonego do zewnętrznej ściany placka. Przypuszczać zatem można, że podcięcie części przydennej i wyodrębnienie podstawy mogło być zależne od techniki jego lepienia i sposobu doklejenia pierwszego wałka części przydennej.

SiM III.indd 136 2014-01-21 22:36:55

3.5. Związki morfologii naczyń z kontekstem przestrzennym

Analiza relacji morfologii naczyń z kontekstem przestrzennym nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. Większość wyróżnionych typów naczyń pozyskano z wykopu nr 3. Materiał rozkładał się nierównomiernie, co wynika przede wszystkim z silnego zniszczenia poziomu KT przez późniejsze osadnictwo, warunki przyrodnicze i współczesną działalność człowieka. Z obiektów pochodzi 19 naczyń o określonej formie. Były to głównie garnki typu pierwszego, łagodnie profilowane z łukowatą, wysoką szyjką i wylewem o średnicy równej lub nieco większej od maksymalnej wydętości brzuśca.

4. Zdobnictwo

W analizowanym materiale zarejestrowano 131 fragmentów ornamentowanych naczyń, co stanowi 20,76% całości zbioru. Na podstawie wcześniej wypracowanego schematu zapisu zdobień dla obszaru podkrakowskiego (Górski 2003; 2007a, s. 19) postanowiono wydzielone elementy dekoracyjne uporządkować w poszczególne grupy ornamentacyjne. Jednak w przeciwieństwie do wyżej wymienionej propozycji, zrezygnowano z tzw. porządkującego elementu nadrzędnego, z powodu małej liczebności, złego stanu zachowania i niewielkiego zróżnicowania form zdobnictwa.

Ze względu na techniki wykonywania, odnotowane zdobienia[9] podzielono na cztery grupy, do których należą (ryc. 6): A – elementy plastyczne, B – elementy ryte, C – elementy odciskane, D – wyżej wymienione elementy mieszane.

Pojedynczy element zdobniczy może pojawiać się w wątkach jedno- lub wieloelementowych w zależności od ich liczby na naczyniu, natomiast więcej jego rodzajów występujących razem, tworzy kompozycje ornamentacyjne. W wyżej wymienionych grupach, zdobienia zostały uszeregowane od najprostszych motywów do coraz bardziej złożonych układów. Do zespołu ornamentów plastycznych zaliczono trzy wątki, z czego pierwszy i drugi są jednoelementowe (AI, AII), natomiast ostatni jest podwójny (AIII). Zbiór motywów rytych w omawianym materiale jest najbardziej liczny, ponieważ zawiera cztery pojedyncze wątki wieloelementowe (BI – BIV), pięć kompozycji dwuwątkowych (BV – BIX), a także układ składający się z trzech motywów (BX). W grupie elementów odciskanych, za które uznaje się nacięcia, nakłucia

[9] Za element zdobniczy uznaje się najmniejszą część układu ornamentacyjnego, o cechach pozwalających wyróżnić go na podstawie techniki wykonania oraz wydzielić wśród innych na powierzchni naczynia (za Kośko 1981, s. 35).

SiM III.indd 137 2014-01-21 22:36:55

i dołki, znajduje się jeden wątek wieloelementowy (CI) oraz jedna kompozycja złożona z dwóch motywów (CII). W ostatnim zestawie zdobień, z założenia mogą zawierać się wyłącznie kompozycje ornamentacyjne, w których skład wchodzą układy dwuwątkowe (DI – DV) oraz cztery kompozycje trójwątkowe (DVI – DIX).

Ponad połowa omawianych naczyń zdobiona była na górnej części brzuśca. Zdecydowanie rzadziej dekorowano szyje oraz przejście w brzusiec. Niezbyt często ornamentowano największe wydętości brzuśca. Tylko w pięciu przypadkach nie określono umiejscowienia zdobienia. Dotyczy to przede wszystkim guzów, które zaobserwowano w postaci samego detalu, co uniemożliwiło rekonstrukcję miejsca ich mocowania. Wśród wyróżnionych ornamentów najczęściej rejestrowano elementy ryte, takie jak żłobki dookolne, żłobki łukowate, końcami skierowanymi do góry, oraz kompozycje łączone z tych dwóch wątków, a także elementy plastyczne w postaci listwy. Pozostałe rodzaje dekoracji zauważono nie więcej niż w pięciu przypadkach. Nie można wykluczać, że niektóre wymienione wątki były częścią bardziej rozbudowanej kompozycji, ale silne rozdrobnienie nie pozwala na ich prześledzenie. Dotyczy to głównie grup jednowątkowych, takich jak AI, BI, BII i CI.

W analizowanym zbiorze zaobserwowano dwa przypadki, w których ornament wykonano na krawędziach wylewów. Pierwszy z nich, w postaci krótkich, pionowych linii rytych, był obecny na naczyniu zdobionym ukośnymi żłobkami (BIV), natomiast drugi cechujący się dookolnymi liniami rytymi, odnotowano na egzemplarzu ze żłobkami poziomymi wraz z ornamentem falistym (BVIII).

W zespole ceramiki KT z omawianego stanowiska znajdują się także trzy naczynia z otworkami pod wylewem. Ich fragmentaryczny stan zachowania nie pozwala określić, czy rozmieszczone były one symetrycznie na całym obwodzie okazów. Funkcja otworków nie jest znana (Górski i in. 2011b, s. 86 – 88). Mogły one pełnić zarówno rolę dekoracyjną, jak i użytkową, związaną z przyrządzaniem, przechowywaniem lub przenoszeniem potraw w naczyniach. Z tego powodu, w badanym materiale nie wydzielono dla nich kolejnej grupy ornamentacyjnej, ale ich obecność i parametry odnotowywano szczegółowo w każdym przypadku.

Relacje pomiędzy rodzajem naczynia a typem kompozycji zdobniczej wskazują, że garnki najczęściej były pokrywane ornamentem rytym, który składał się przeważnie z kompozycji żłobków dookolnych współwystępujących z liniami łukowatymi, pionowymi lub ukośnymi (BI, BV, BVI, BIX i BX). Tylko w pojedynczych przypadkach były to żłobki łukowate lub skośne (BII – BIV).

SiM III.indd 138 2014-01-21 22:36:55

Oprócz tego na garnkach umieszczano detale plastyczne, przede wszystkim listwy, niekiedy podwójne. W grupie mis odnotowano wyłącznie jeden zdobiony, profilowany egzemplarz z zaokrąglonym załomem brzuśca (M3), na którym wyryto płytkie poziome linie. Wszystkie wyróżnione wazy były ornamentowane. Na dwóch z nich zauważono jedynie żłobki dookolne, ale na kolejnych okazach zarejestrowano dodatkowo linie faliste (BVIII) lub pionowe wraz z łukowatymi (BX). Trzy pozostałe wazy pokryte były kompozycjami składającymi się nie tylko z motywów rytych, ale oprócz tego z listew plastycznych (DI) bądź detali odciskanych, głównie dołków umieszczonych między dwoma grupami linii łukowatych (DIV i DVIII). W zbiorze egzemplarzy ornamentowanych znajdują się też okazy, w przypadku których rodzaj naczynia nie był możliwy do określenia. Większość z nich to pojemniki zdobione żłobkami dookolnymi (BI), ale również liniami łukowatymi skierowanymi końcami do góry (BII) lub kompozycjami złożonymi z tych dwóch wątków (BVI).

Dalsza analiza zdobionych egzemplarzy pochodzących z opracowywanego zbioru ceramiki odnosi się do korelacji poszczególnych kompozycji ornamentu z typami naczyń. Wyniki tego zestawienia pokazują, że na blisko 30% naczyń zarejestrowano ornament. Były to najczęściej linie ryte, które zdobiły w większości garnki typu pierwszego. Odnotowano także żłobki dookolne przerywane pionowymi oraz żłobki dookolne z umieszczonymi pod nimi łukami, końcami skierowanymi ku górze. Na naczyniach G2 były to żłobki dookolne z odchodzącymi od nich skośnymi liniami i żłobki łukowate, końcami skierowanymi do dołu, z umieszczonymi między nimi dołkami. Na garnkach G3 wyróżniono żłobki pionowe i grupy pionowych nakłuć przerywane poziomymi, natomiast na okazach zaliczonych do G4 zauważono same żłobki dookolne lub łączone z łukami, końcami skierowanymi ku górze. Do niezdobionych form zaliczają się wszystkie garnki beczułkowate (G5) oraz misy nieprofilowane (M1 i M2). Wydzielone wcześniej okazy z ornamentem umieszczonym na krawędzi wylewu to odpowiednio: garnek (G3) ze zdobieniem grupy BIV oraz waza typu pierwszego, z kompozycją BVIII. Wszystkie trzy naczynia z otworem pod wylewem zostały uznane za garnki. Pierwszy z nich zaliczono do typu G2, a drugi – do typu piątego, o formie beczułkowatej. Ostatni zachowany był w stopniu uniemożliwiającym jego klasyfikację.

Korelacja ornamentyki naczyń z poszczególnymi typami wylewów nie ujawnia żadnych prawidłowości ze względu na niewielką liczebność serii wylewów z zachowanymi zdobieniami.

5. Ślady użytkowania

Ostatnia z części analizy omawianego zbioru dotyczy zaobserwowanych śladów użytkowania naczyń takich jak:

- okopcenie ścianek – ciemne plamy o nieregularnym kształcie, powstałe na zewnętrznych powierzchniach naczyń, głównie na maksymalnych wydętościach brzuśców, w wyniku osadzania się na nich cząsteczek węgla, wydzielanych podczas przygotowywania potraw w paleniskach,
- nagary – pozostałości zawartości naczyń, zachowane na ich wewnętrznych powierzchniach, widoczne w postaci warstwy ciemnych, zwęglonych substancji organicznych,
- wysycenie ścianki – ślady widoczne przede wszystkim na przełomach i na wewnętrznych powierzchniach naczyń, mające postać zaciemnień, spowodowanych wnikaniem zawartości naczyń w głąb ich ścianek podczas gotowania (Skibo 1992; Renfrew, Bahn 2002, s. 254, tdl.).

Nie można jednak wykluczać, że niektóre z tych śladów, mogą być pozostałościami smoły drzewnej, głównie brzozowej lub sosnowej, świadczącymi o wytwarzaniu i stosowaniu dziegciu przez ludność KT (Langer, Pietrzak 2011, 306 – 333). Niestety, na podstawie oceny makroskopowej, wyróżnienie takich śladów jest niemożliwe.

W badanym materiale ceramicznym odnotowano głównie naczynia bez żadnych śladów użytkowania. Wśród okazów z widocznymi pozostałościami najczęściej rejestrowano wysycenie ścianki, niekiedy razem z nagarami w nielicznych przypadkach prawdopodobnie same zwęglone materiały organiczne, a tylko w pojedynczych egzemplarzach – ślady okopcenia.

Analiza frekwencji śladów użytkowania na poszczególnych rodzajach naczyń wykazała, że najwięcej śladów użytkowania zaobserwowano na garnkach, głównie w formie wysycenia ścianek, które sporadycznie rejestrowane były z ewentualnymi resztkami zwęglonych materiałów organicznych. W niewielu przypadkach odnotowano także nagary, a w jednym przypadku okopcenie. Na wszystkich siedmiu wydzielonych misach nie stwierdzono żadnych śladów użytkowania, w przeciwieństwie do waz, na większości których zaobserwowano w podobnej liczbie przywary lub wysycenie. Powyższe dane mogą wskazywać na wykorzystanie waz w procesie obróbki termicznej pokarmów. W zbiorze naczyń nieokreślonych sytuacja przedstawia się podobnie jak w przypadku garnków.

Dalsza analiza śladów użytkowania była związana z ich korelacją z poszczególnymi typami naczyń. Niewiele ponad 60% pojemników o określonej

SiM III.indd 140 2014-01-21 22:36:56

formie nie miało żadnych śladów użytkowania. Pozostała część naczyń tworzy nieliczną grupę, na której podstawie trudno było wyciągnąć konkretne wnioski i zaobserwować jakiekolwiek prawidłowości w ich rozkładzie. Ogólnie można jedynie zauważyć, że we wszystkich typach garnków dominowały okazy ze śladami zaciemnień wskazującymi na wysycenie ich ścianek, natomiast sytuacja dotycząca mis i waz została omówiona wyżej.

INTERPRETACJA CHRONOLOGICZNA

Zły stan zachowania zbioru, brak sekwencji stratygraficznych, wtórny – w dużej mierze – kontekst pozyskania materiałów oraz brak zwartych zespołów w znacznym stopniu utrudniło stworzenie wiarygodnej periodyzacji formalnej.

1. Analiza chronologiczna na podstawie cech technologicznych

W opisie cech technologicznych posłużono się systemem wypracowanym dla ceramiki z późnego neolitu i wczesnej epoki brązu na Niżu Polskim (Czebreszuk 1996, s. 12 – 29; Makarowicz 1998b, s. 78 – 87). Materiał ceramiczny z omawianego stanowiska odpowiada jedynie makrocyklowi II (technologia postwstęgowa) (Czebreszuk 1996, s. 22n). Liczebność i udział procentowy w wymienionych cyklach oraz w poszczególnych zaliczanych do nich grupach i typach technologicznych przedstawia tabela 5. Wynik tej analizy pokazuje, że zastosowana metoda ma ograniczoną przydatność na terenie Niziny Mazowieckiej.

Tabela 5. Brwinów, pow. Pruszków, stan. 7. Liczebność i udział procentowy naczyń należących do poszczególnych jednostek systematyki technologicznej.

makrocykl	II																
cykl technologiczny	IIa					IIb						IIc					
liczba	64					101						309					
udział w %	13,31					21,35						65,33					
grupa technologiczna	E			G		J				K		L					
liczba	38			26		75				26		309					
udział w %	8,03			5,28		15,85				5,5		65,33					
ttIIs	15	22	29	12	13	5	6	17	24	2	16	7	8	9	18	19	26
liczba	16	20	2	24	1	2	9	63	1	7	19	9	2	2	55	237	4
udział w %	3,38	4,23	0,42	5,07	0,21	0,42	1,9	13,32	0,21	1,48	4,02	1,9	0,42	0,42	11,63	50,11	0,85

SiM III.indd 141 2014-01-21 22:36:56

Podsumowując jednak rozkład wyróżnionych jednostek systematyki technologicznej można stwierdzić, że w zbiorze ceramiki KT z Brwinowa dominują naczynia wykonane w technologii opartej na wykorzystywaniu tłucznia, głównie o średnim uziarnieniu. Bardzo dużą część naczyń wykonano z mas ceramicznych, specyficznych dla cyklu IIc (65,33%). Zdecydowanie mniej egzemplarzy zaliczono do cyklu IIb (21,35%), natomiast ostatni cykl IIa odnotowano w omawianym zbiorze najrzadziej (13,31%). Największe znaczenie miały receptury J i L oraz, w mniejszym stopniu, wyróżniające się także E i K. Rozkład wymienionych grup technologicznych (gt) można porównać do wyników uzyskanych dla grup stylistycznych ceramiki KT ze stanowiska 1 w Polesiu na Nizinie Mazowieckiej (Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011b, s. 100n). Niski udział gt E i G był charakterystyczny głównie dla wyróżnionych grup stylistycznych (GS) typu „Polesie" (GS 3) oraz późnotrzcinieckich (GS 4 i 5). Porównywalny odsetek gt J i K związany był przede wszystkim z klasyczną GS 2a i 2b, natomiast bardzo wysoki procent gt L wykazywała GS 4. Trzeba przy tym zaznaczyć, że grupa L uznawana jest za „uśrednioną" recepturę stosowaną we wszystkich rodzajach naczyń (Czebreszuk 1996, s. 24n). Pomimo przeprowadzonej analizy technologicznej, określenie chronologii omawianych materiałów jest bardzo utrudnione, głównie z powodu niedostosowanej dla nich metody badawczej, uwzględniającej specyfikę regionalną oraz braku dobrze datowanych na podstawie technologii zespołów ceramicznych z danego terenu.

2. ANALIZA PORÓWNAWCZA NA PODSTAWIE CECH STYLISTYCZNYCH

Pierwszą, wyróżniającą się grupą naczyń zdobionych są garnki typu G1 i G4. Obie formy najczęściej ornamentowano poziomymi liniami rytymi (grupa BI), a w pojedynczych przypadkach odnotowano na nich festony czyli współśrodkowe łuki (grupa BVI). Żłobki dookolne pojawiają się na naczyniach na całym obszarze KT i w całym okresie jej trwania (Makarowicz 2010, s. 20n). Na Kujawach udokumentowano je już we wczesnych zespołach omawianej jednostki kulturowej (HT 1), między innymi w Żegotkach, stan. 3 i w Biskupinie, stan. 2a (Makarowicz 1998b, tabl. 23: 2, 25: 2, 28: 1, 2). W fazie klasycznej, w zachodniej enklawie, podobne okazy znane są głównie z materiałów typu HT 2, które znaleziono na takich stanowiskach, jak: Rybiny, stan. 14 i 17, Odolanów, Białobrzegi, stan. II – IIc (Makarowicz 1998b, tabl. 31: 6, 7, 33: 8, 34: 8, 39: 3, 4, 46: 7 – 9, 51: 1, 3, 6, 8, 10, 59: 4, 5, 8, 10). Zbiory te, na Nizinie Wielkopolsko – Kujawskiej datowane są na okres od

SiM III.indd 142 2014-01-21 22:36:56

1800 do 1600/1500 BC (Makarowicz 1998b, s. 159, ryc. 13). W południowej strefie KT omawianą grupę zdobniczą odnotowano w fazie wczesnej i klasycznej na Lubelszczyźnie i w Kotlinie Sandomierskiej oraz w zespołach typu A1 na Wyżynie Małopolskiej (Taras 1998b, s. 45; Górski 2007a, s. 59). Na tych terenach, naczynia z horyzontalnymi liniami rytymi udokumentowano w Kazimierzowie, stan. 3, Prawiednikach, stan. 2, Wólce Kątnej, Guciowie, stan.6, Świerszczowie, stan. 1, Werbkowicach, Kotorowie, Żurawcach (Taras 1995, tabl. XXXII: 5 – 9, 12, 15, XXXIII: 5, XXXIV: 2, 8, 14, XXXVIII: 4, XLII: 1, 12, 15, 27, 32, XLVII: 7, XLIX: 2, 8, LIII: 7, LIV: 12), Janinie, Goszycach (Gardawski 1959, tabl. XXIV: 3, 6, XXII: 16, 17), Jakuszowicach, stan. 2, Nowej Hucie – Mogile, stan. 1 i 55, Nowej Hucie – Cle, Miernowie, kopiec II i Słonowicach, stan. G (Górski 2007a, tabl. 7: e, 9: d, 24: d, 46: f, 54: ł, 74: a, 75: a). Większość tych materiałów na Lubelszczyźnie datowana jest na okres od ok. 1800 BC, a w Małopolsce od ok. 1700 BC do 1400 BC (Górski i in. 2011a, s. 73). W obrębie grupy podlasko – mazowieckiej motyw żłobków dookolnych obecny jest na stanowisku w Brzezinach, Starych Grabiach, Grochowie, Działach Czarnowskich, Hołownie, Kobierne, Legionowie, Łajsku, stan. 4, Marcelinie, Nowej Wsi, Płocku – Radziwiu, Słochach Annopolskich wydma „Czerwony Borek", Tomaszewie, Tule, stan. 1, Wielgolasie, Wólce, uroczysko Brestownik, Zakrzewiu (Gardawski 1959, tabl. XII, XVIII, XXVII, XLIII: 6, XLVII: 2, XLVIII: 13, 17, 18, 20, XLIX: 21, L: 11, LII: 1, 3, 8, LIII: 5, 7, 10 – 14, LIV: 4, LIV: 12, 14, 15, 16, 24, 25, LV: 3, 24, LVI: 14, 15, LVII: 13, LVIII: 5), Markach, Bużyskach, Górkach (Taras 1995, tabl. V: 8, 10, 13, 17, X: 4 – 6, 8, 12), Górze Strękowej (Bugaj 2008, ryc. 18: 9, 19: 1, 20: 1, 21: 1, 2, 23: 7, 24: 1, 3), Raszynie (Manasterski, Januszek 2011a, tabl. III: 9, 10), Skrzeszewie (Manasterski, Januszek 2011b, tabl. II: 1, 2, 6), Warszawie – Zerzeniu (Węgrzynowicz 1976, tabl. III: 8) i Zdrojkach (Kempisty 1973, tabl. II: e, g – ł). Trzeba przy tym zauważyć, że według poglądów J. Czebreszuka i P. Makarowicza garnki „esowate" ze zwielokrotnionymi liniami rytymi stanowią jedną z odmian naczyń tzw. Riesenbecher. Były one obecne w strefie niżowej Europy Zachodniej i łączy się je z tradycją rozwiniętej kultury grobów jednostkowych i z północnoeuropejskim ugrupowaniem kultury pucharów dzwonowatych, głównie z kulturą iwieńską (Czebreszuk 1998, s. 420, Makarowicz 1998b, s. 122n, tdl.).

Niektóre z wymienionych egzemplarzy z Brwinowa charakteryzują się wylewem o pogrubionym brzegu i krawędzi ściętej skośnie na zewnątrz. Dominujący udział tego typu brzegów naczyń jest wyróżniającą cechą w „klasycznych" materiałach KT prawie na całym jej terenie (Górski 2007a,

tabl. 22, Czebreszuk 1996, s. 165, Taras 1995, s. 90). Jedynie na Kujawach i w dorzeczu Warty podobnie zdobione okazy były częściej zakończone zaokrąglonymi krawędziami (Czebreszuk 1996, s. 158 – 178). Geneza rozszerzonych i skośnie ściętych wylewów jest prawdopodobnie wynikiem zmian stylistycznych tych części mofologicznych począwszy od zespołów ceramicznych kultury środkowodnieprzańskiej aż do poszczególnych enklaw KT (Czebreszuk 1996, s. 158, tdl.).

Podsumowując dotychczasowe rozważania, można przypuszczać, że chronologię naczyń profilowanych z ornamentem żłobków dookolnych i pogrubionymi wylewami, zarejestrowanych w Brwinowie, można łączyć z klasyczną fazą KT w tym rejonie. Tę kwalifikację należy jednak traktować z dużą ostrożnością, ponieważ społeczności omawianej jednostki kulturowej odznaczały się długotrwałym stosowaniem stylistyki o cechach „klasycznych". Jest to widoczne w wymienionych wcześniej materiałach ceramicznych ze stanowisk w Zdrojkach i w Warszawie – Zerzeniu. Przykładem przeżywania się danej stylistyki mogą być pozostałe garnki bez pogrubionych wylewów i z podniesionymi załomami brzuśców. Tendencję do umieszczania w naczyniach największej wydętości brzuśca powyżej połowy wysokości i zwiększający się udział niepogrubionych brzegów zaobserwowano między innymi w późnych zespołach na terenie Lubelszczyzny (Taras 1995, s. 90). Na stanowisku w Laskach Starych, stan. 6, datowanym na schyłkowy okres KT, na takich typach garnków zostały wykonane motywy klasyczne (Kempisty 1968). Biorąc pod uwagę, iż jest to ceramika grobowa podlegająca innej dynamice zmienności cech, na tej podstawie trudno jest ustalić dokładną pozycję chronologiczną omawianych okazów.

Kolejne zdobienie na tego typu garnkach składa się z dookolnych żłobków i „festonów"[10] (grupa BVI). Podobnie, jak wątek samych linii poziomych, omawiany motyw pojawił się już na ceramice kultury iwieńskiej oraz we wczesnych zbiorach ceramiki zachodniej enklawy KT, między innymi w Korzeczniku, stan. 14 i Małych Radowiskach, stan. 16 (Makarowicz 1998b, tabl. 5: 10, 10: 10, 12 – 15). Udokumentowano go również w dwóch następnych zespołach odpowiadających fazie klasycznej na Kujawach, czyli w HT 2 i 3 z takich stanowisk, jak Rybiny, stan. 17 i Borowo, stan. 12 (Makarowicz 1998b, tabl. 47: 6, 10, 48: 9 – 13, 71: 7). Z południowych ugrupowań omawianej jednostki kulturowej, naczynia z podobnym zdobieniem pochodzą z Dubeczna, stan. 1, Gołębia, stan. 4, Wólki Kątnej, Tarnawatki, stan. 1,

[10] W opinii dr D. Manasterskiego (IA UW) taki ornament może być spuścizną po kulturze amfor kulistych (Manasterski 2012, s. 163).

SiM III.indd 144 2014-01-21 22:36:56

Tyszowic (Taras 1995, tabl. XVII: 1, XXXIII: 8, XXXIV: 10, XLIII, zestawienie X: 2, 7) i Opola Lubelskiego, położonych na obszarze Wyżyny Lubelskiej i Polesia Lubelskiego oraz z Goszyc, Janiny, Błonia, Rosiejowa (Gardawski 1959, tabl. XXI: 7, XXII: 19, XXIV: 4, XXXII: 6, XLIII: 1, 2), Nowej Huty – Mogiły, stan. 55C (Górski 2007a, tabl. 44: a), Nowej Huty – Cła, stan. 65 i Miernowa, kopiec II na Wyżynie Małopolskiej (Górski 2007a, tabl. 47: d, 56: 6). W inwentarzach ceramiki KT z Niziny Mazowieckiej motyw „festonów" jest dość często spotykany. Odnotowano go zarówno w Kątach, jak i Moczydłowie, Marcelinie, Osiecku, Tomaszewie (Gardawski 1959, tabl. XLVIII: 2, L: 29, 30, LI: 11, LII: 21, LIV: 18), Brzezinach, stan. 1a, Otwocku – Świdrach Wielkich, Józefowie – Świdrach – Górkach oraz Górkach (Taras 1995, tabl. I: 4, 11, IV: 10, VI: 9, 10, X: 9). Wymienione naczynia ze wschodniej strefy Niżu Polskiego oraz terenów wyżynnych, pokryte kompozycją ornamentacyjną w postaci linii poziomych rytych i współśrodkowych łuków, są charakterystyczne dla klasycznych zespołów ceramiki KT. Należy je więc datować podobnie jak poprzednią grupę zdobniczą, wpisującą się w ten sam nurt stylistyczny, na okres od ok. 1700 BC do ok. 1400 BC (Górski i in. 2011a, s. 109).

Zbliżoną pozycję chronologiczną ma również jeden, słabo profilowany garnek z pogrubionym wylewem, na którym zarejestrowano kompozycję ornamentacyjną zwaną metopową, składającą się z linii poziomych, przerywanych pionowymi (grupa BV). Zdaniem J. Czebreszuka jej geneza związana jest z materiałami ceramicznymi kultury pucharów dzwonowatych, głównie jej zachodnich ugrupowań. Dlatego podobnie, jak w przypadku „festonów", wątek ten był obecny już we wcześniejszych zespołach ceramicznych kultury iwieńskiej z międzyrzecza Wisły i Odry, poprzedzającej rozwój struktur „trzcinieckich" na tym terenie (Czebreszuk 1996, s. 139). W najstarszych materiałach KT w zachodniej części Niżu Polskiego omawiane zdobienie zaobserwowano na stanowisku w Siniarzewie, stan. 1 (Makarowicz 1998b, tabl. 20: 4). Najwięcej analogii z tego obszaru pochodzi jednak z klasycznego horyzontu trzcinieckiego (HT 2), między innymi z Rybin, stan. 17, Odolanowa, Krępkowa, stan. 1 i Latowic, stan. 3, Szczepidła, stan. 1, Pietrzykowa, stan. VIII (Makarowicz 1998b, tabl. 45: 1, 46: 10, 12, 51: 4, 7, 9, 12, 14, 15, 62: 8, 9, 63: 2) oraz Brześcia Kujawskiego (Czebreszuk 1996, tabl. XIII: 1). Na pozostałych terenach omawianej jednostki kulturowej, okazy z podobnym motywem udokumentowano w Krakowie – Nowej Hucie – Cle, stan. 65 (Górski 2007a, tabl. 47: c), Dubecznie, stan. 1, Guciowie, stan. 6, Świerszczowie, stan. 1 (Taras 1995, tabl. XVII: 6, XVIII: 3, XXXVIII: 3,

XLII: 16). Z najbliżej położonych obszarów można wymienić Nieporęt, stan. 1 (Taras 1995, tabl. III: 1), Tuł, stan. 1 (Gardawski 1959, tabl. LV: 1), Laski Stare (Kempisty 1968, ryc. 4: e), Reguły, stan. 14 (Januszek, Manasterski 2011, tabl. II: 3) oraz Polesie, stan. 1 (Górski i in. 2011a, np. tabl. LXV: 557; LXXXI: 1000; C: 1531; CXXXVIII: 2606).

W zespole ceramiki z Brwinowa zarejestrowano również garnek o dość nietypowym zdobieniu w postaci rzędu nakłuć pionowych przerywanych poziomymi (grupa CII). Dodatkowo odznacza się on pionowymi żłobkami, wykonanymi na ściętej krawędzi pogrubionego wylewu. Chociaż trudno wskazać bezpośrednie analogie do takiego ornamentu, można odnieść się do zdobienia wylewu, co zostało uczynione w dalszej części pracy.

W grupie profilowanych garnków zdobionych wyróżnia się także zbiór okazów z przeważnie krótką, lejowato rozchyloną szyją i wysoko umieszczoną maksymalną wydętością brzuśca (typ G2). Jedno z naczyń pokryte było ornamentem składającym się z dwóch dookolnych linii poziomych oraz odchodzących od nich ukośnych żłobków (grupa BIX). Bardzo podobnie zdobione było również naczynie z nieco wyższą, łukowatą szyją, na którym znajdowały się tylko lekko skośne linie ryte, odchodzące od przejścia szyjki w brzusiec (grupa BIII). W omawianej stylistyce mieści się jeden egzemplarz, zniszczony w znacznym stopniu, na którym wykonano serię pionowych żłobków w układzie ciągłym (grupa BIV). Okazy z takimi motywami, głównie z pionowymi żłobkami, rejestrowane są najczęściej w południowej enklawie KT, na obszarze zachodniej Małopolski. Pochodzą one z takich stanowisk, jak Kraków – Nowa Huta – Pleszów, stan. 49, Kraków – Nowa Huta – Mogiła, stan. 55 i 55B, Opatkowice, stan. 2 (Górski 2007a, tabl. 15: a, c, 19: a, 19A: f, 26: c, e, 41: a, c, 41A: h, 42: h, 43: a, 59: c; Górski 1991, tabl. I: 1, V: 3, XXVII: 11, XXXIV: 1). Wymienione ornamenty pojawiają się również w materiałach z zachodniego ugrupowania omawianej jednostki taksonomicznej, w zespołach z Borek, stan. 1, Konina, stan. U, Zagorzyna i Zakrzewia (Kłosińska 1997, tabl. IX: 18, XXXVII: 6, LXXXIX: 2, 10), z Opok, stan. 7, Brześcia Kujawskiego, stan. 13, Zgłowiączki, stan. 3 (Makarowicz 1998a, ryc. 12: 8, 9, 11, 17: 1, 17: 8). We wschodniej części strefy wyżynnej omawiane motywy nie były rozpowszechnionym zdobieniem. Jedynymi przykładami, nawiązującym do wydzielonych grup zdobniczych jest kubek z Gródka (Taras 1995, Zestawienie X: 13), naczynie ze Słupczy oraz Strzyżowa (Gardawski 1971, ryc. 1: 18, 19). Na Nizinie Mazowieckiej wątek żłobków ukośnych lub pionowych udokumentowano w zbiorach ceramicznych z Polesia, stan. 1 (Górski i in. 2011a, ryc. 2.40, 2.42) oraz ze stanowisk z Warszawy – Zerzenia

SiM III.indd 146 2014-01-21 22:36:56

(Węgrzynowicz 1976, tabl. IV: 5, V: 1) i Zdrojek (Kempisty 1973, tabl. II: a), a na Podlasiu w Hryniewiczach Wielkich (Gardawski 1971, ryc. 1: 12). Najbliższe analogie stanowią jednak naczynia pochodzące z terenów Polski Środkowej, między innymi z Tumu, Sierpowa, Krokorczyc i Konstatynowa (Gardawski 1971, ryc. 1: 11, 15, 16, 20, 22, 23) oraz w Stobnicy, stan. 1 (Kaszewski 1975, tabl. I: 5, 9, 12). Większość wymienionych naczyń, odznaczających się dużym podobieństwem do okazów z Brwinowa, jest związana z zespołami z fazy przejściowej od KT do KŁ, czyli z tzw. fazą łódzką, w której naczynia pokryte omawianymi motywami stanowią cechę charakterystyczną. Trudno określić genezę tego typu zdobnictwa na obszarze zajętym przez omawianą jednostkę kulturową. Można jedynie zaznaczyć, że wymienione kompozycje, pojawiające się w późnych zespołach ceramicznych KT, są zbliżone do ornamentyki spotykanej w materiałach z młodszej fazy kultury przedłużyckiej, wyznaczanej na schyłek starszego i pierwszą połowę środkowego okresu epoki brązu oraz w innych kulturach mogiłowych (Górski 2007b, s. 263, ryc. 8). Motywy zdobnicze w postaci żłobków ukośnych lub pionowych tworzą zupełnie odmienną stylistykę od wcześniej opisanych układów horyzontalnych. Ta zmiana widoczna jest szczególnie w wyżej wymienionych poklasycznych zespołach typu B i późnych typu C i C/D z Wyżyny Małopolskiej (Górski 2007a, s. 69 – 75) oraz w horyzontach późnotrzcinieckich na Kujawach (HT 5 – HT 7; Makarowicz 1998a, s. 45 – 52). Na podstawie tych zbiorów, podobne egzemplarze z Brwinowa, można umieścić w ramach chronologicznych wyznaczających okres od 1650/1600 – 1350/1300 BC. Z terenu Polski środkowej omawiane ornamenty nawiązują do grup stylistycznych 4 i 5 (GS 4 i 5), których czas funkcjonowania można najpewniej wyznaczyć od połowy XIV w. do XI w. BC (Górski i in. 2011b, s. 107).

Można z nim prawdopodobnie łączyć również kolejną grupę zdobniczą, składającą się z dużych łuków zwróconych końcami do dołu i z wykonanych między nimi dołków (grupa DIII), zaobserwowaną również na garnku z krótką szyjką i z wysoko umieszczonym brzuścem. Wyróżniony wątek cienkich żłobków przypomina swoim kształtem dekorację otaczającą guzy, która pojawiła się na ceramice omawianej jednostki taksonomicznej pod wpływem kultur mogiłowych. Stylistyka ta, uznawana za wzorce południowe – wyżynne – nawiązuje do ceramiki wczesnołużyckiej na tamtym terenie. Podobnie ornamentowane naczynia znane są z późno datowanych zespołów ze Zgłowiączki, stan. 3 (Makarowicz 1998a, ryc. 17: 3, 5), Kazimierzowa, stan. 3 (Taras 1995, zestawienie VIII: 7, 8), Lutomierska, stan. 3 (Kłosińska 1997, tabl. XLVII: 4; Gardawski 1959, tabl. VII: 22), Nowej Huty – Kopca Wandy

SiM III.indd 147 2014-01-21 22:36:56

(Gardawski 1971, ryc. 8: 1, 5), Trzcińca (Chotyński 1911, ryc. 153), Lasek Starych (Kempisty 1968, ryc. 10), Warszawy – Zerzenia (Węgrzynowicz 1976, tabl. I: 12) oraz Polesia, stan. 1 (Górski i in. 2011a, np. tabl. LXXIX: 939, CXXIX: 2342, 2366, CLI: 2635). Z ostatniego stanowiska, niektóre z wymienionych okazów pochodzą z grobów, dla których wykonano datowanie radiowęglowe z kości ludzkich lub nagaru pobranego ze ścianki naczynia. Uzyskane w ten sposób daty mieszczą się w wyżej wyznaczonym przedziale chronologicznym (Górski i in. 2011a, s. 141 – 146).

Drugą liczną grupę, stanowią niezdobione garnki o profilu „esowatym". Wśród nich wyróżniają się naczynia, których wylewy były przeważnie niepogrubione i miały zaokrąglone lub ścięte krawędzie. Takie okazy znane są ze stanowisk położonych w różnych częściach terytorium KT. Na zachodnich terenach Niżu Polskiego udokumentowano je w Kurzej, stan. 3, Lutomiersku, stan. 3, Brześciu Kujawski, stan. 13 (Gardawski 1959, tabl. IV: 3, VII: 5, 17, VIII: 3), Biskupicach, Borku, stan. 1 (Kłosińska 1997, tabl. VI: 7, IX: 3, 5, 6), Sarnowie, stan. 2 (Makarowicz 1998b, tabl. 57: 1) oraz Goszczewie, stan. 14 (Czebreszuk 1996, ryc. 63: 2, 65: 5, 71: 2) i Lutomiersku, stan. 3 (Gąsior 1975, tabl. I: 1). W południowych enklawach są reprezentowane w materiałach z Guciowa, stan. 6, Żurawców, stan. 1 (Taras 1995, tabl. XXXIX: 2, XL: 5, L: 7, LIV: 1), Jakuszowic, stan. 2, Nowej Huty – Pleszowa, stan. 49, Nowej Huty – Mogiły, stan. 55 (Górski 2007a, tabl. 7: b, c, 14: g, 18: a, 29A: j) i Żernik Górnych, stan. 1 (Kempisty 1978, ryc. 266: 4). W grupie podlasko – mazowieckiej KT podobne egzemplarze pochodzą z Łajska, Makowca Dużego, Powsinka (Gardawski 1959, tabl. XLIV: 9, XLVI: 15, LII: 22), Lasek Starych (Kempisty 1968, ryc. 4: a, f), Warszawy – Zerzenia (Węgrzynowicz 1976, tabl. I: 11, II: 8, 9, III: 2, 5, 7, 13, 20, 22, IV: 1) oraz Zdrojek (Kempisty 1973, tabl. III: j). Wyszczególnione naczynia były pozyskiwane zarówno na stanowiskach datowanych na fazę „klasyczną", jak i późną, a nawet schyłkową. Omawiane formy często łączy się też z okresem przejściowym między KT a KŁ. Tak datowane okazy odnotowano w Stobnicy, stan. 1 (Kaszewski 1975, tabl. I: 3, 11), Głowie, Strzyżowie i Konstatynowie (Gardawski 1971, ryc. 1: 1 – 6, 10).

W materiałach z niektórych wyżej wymienionych stanowisk, obok garnków bez pogrubionych wylewów, znajdowane były także okazy z rozszerzoną krawędzią. Większość z nich była niestety zachowana w stopniu uniemożliwiającym jednoznaczne stwierdzenie obecności wątków zdobniczych na powierzchni tych naczyń. Tylko w pojedynczych, lepiej zachowanych przypadkach jest pewne, że egzemplarze te były niezdobione. Ich

SiM III.indd 148 2014-01-21 22:36:56

pozycję chronologiczną można określić jedynie na podstawie ukształtowania wylewów, które są charakterystyczne głównie w fazie klasycznej.

Ostatnie datowania radiowęglowe na stanowisku w Polesiu, stan. 1, na Nizinie Mazowieckiej wykazały, że garnki pozbawiane typowych cech „trzcinieckich" w niektórych przypadkach wiążą się z fazą klasyczną tej kultury, podobnie, jak w pozostałych enklawach. Najstarsze pojawiają się w materiałach z okresu B epoki brązu (Górski i in. 2011a, s. 110, tdl.). Niestety, z jednej strony, wspomniany już wyżej konserwatyzm w stosowaniu danej stylistyki, a z drugiej wczesna pozycja chronologiczna pozbawianych jej garnków, które były uznawane za wyznacznik fazy późniejszej, zdecydowanie utrudniają datowanie takich zbiorów.

Kolejną kategorię garnków stanowią okazy beczułkowate, które ze względu na fragmentaryczny stan zachowania, wydzielono na podstawie charakterystycznego kształtu ich górnych części (por. rozdział 4.3.1). Należy jednak zauważyć, że w literaturze przedmiotu naczynia zaliczane do tej grupy charakteryzują się niejednolitą budową. Za typowe garnki beczułkowate uznaje się egzemplarze, których wylew jest zagięty w mniejszym lub większym stopniu do wnętrza, oraz mających kształt bardzo słabo profilowanego puchara. Obie wymienione formy często są też zdobione wydatną listwą plastyczną, umieszczaną w ich górnych częściach (Górski i in. 2011a, s. 44n). Trzeba zatem przyznać, że omawiana grupa garnków z Brwinowa zwiera jedynie okazy o kształcie zbliżonym do beczułkowatego, określane niekiedy w literaturze jako baniaste (Taras 1995, Zestawienie V). Zbiór podobnych naczyń w grupie podlasko – mazowieckiej wyróżniono na stanowisku w Polesiu, stan. 1 (Górski i in. 2011a, np. tabl. XLV: 160, XC: 1269, CXXX: 2394, CLIII: 2984), natomiast pojedyncze przykłady udokumentowano w Grochowie, uroczysko „Pieńki", Zakrzewiu (Gardawski 1959, tabl. XLV: 15, LVI: 17), Rybakach, Poniatowie (Taras 1995, tabl. III: 3, 5; VII: 12), Zdrojkach (Kempisty 1973, tabl. II: g) i Warszawie – Zerzeniu (Węgrzynowicz 1976, tabl. I: 11; 1994, ryc. 6: d, k). Poza tym, kilka okazów pochodzi z pozostałych obszarów Niżu Polskiego, między innymi ze stanowiska w Kurzej (Kłosińska 1997, tabl. XXXIX: 7), Goszczewie i Opokach, w Dobieszewicach, Wolicy Nowej (Czebreszuk 1996, ryc. 63: a, 69: 1, 72: 2, 4, 74: 7) oraz Brześciu Kujawskim (Makarowicz 1998b, tabl. 101: 18, 19). Z terenów położonych w południowej strefie KT garnki beczułkowate odnotowano we wschodniej części Wyżyny Lubelskiej – w Żurawcach (Taras 1995, tabl. LII: 5, LIV: 5, LV: 1, 2), a także w zachodniej Małopolsce, głównie w Żernikach Górnych (Kempisty 1978, ryc. 262: 8, 264: 12; 265: 4, 266: 3) i Słonowicach (Calderoni i in. 2000).

SiM III.indd 149 2014-01-21 22:36:56

Na żadnym naczyniu beczułkowatym z Brwinowa nie zarejestrowano zdobnictwa, czego przyczyną może być ich słaby stan zachowania. Za to na jednym garnku wykonano dziurki pod krawędzią wylewu. Analogiczne okazy z otworkami pochodzą z Niziny Mazowieckiej ze stanowiska Makowiec Duży (Gardawski 1959, tabl. XLVI: 13, L: 1). Zabieg wykonywania dziurek w górnej części naczynia znany był już w neolicie, a następnie w epoce brązu, dlatego nie stanowi dobrego wyznacznika chronologicznego (Górski i in. 2011a, s. 86). Należy też zauważyć, że wszystkie omawiane okazy z Brwinowa miały niepogrubione zwieńczenia i zaokrąglone lub ścięte krawędzie wylewów. Na wyżynnym obszarze Lubelszczyzny naczynia niezdobione z takimi rodzajami wylewów i zawierające niekiedy pod nimi także dołki lub dziurki zaczynają pojawiać się częściej w zespołach z fazy późnej. Z kolei formy baniaste, bez elementów dekoracyjnych, o cylindrycznych szyjkach i wymienionych wyżej cechach, są spotykane przeważnie w fazie schyłkowej (Taras 1995, s. 90n). Materiały z zachodniego ugrupowania KT, które również cechują się brakiem ornamentu i niepogrubionymi wylewami, stanowią tym samym najbliższe analogie z tych terenów do okazów z Brwinowa i związane są przede wszystkim z horyzontem późnotrzcinieckim (zepoły typu HT4 – HT6), datowanym od 1750 do 1350/1300 BC (Makarowicz 1998a, s. 33 – 60). Taką pozycję chronologiczną potwierdzają również garnki beczułkowate z obszaru grupy podlasko – mazowieckiej, pochodzące ze zbioru ceramiki ze „schyłkowego" stanowiska w Warszawie – Zerzeniu, które wykazują największe podobieństwo do omawianych naczyń. Trzeba jednak pamiętać, że okazy beczułkowate były obecne także w starszych zespołach ceramiki KT i datowanie nielicznych egzemplarzy z Brwinowa na fazę schyłkową należy traktować z dużą ostrożnością.

Nieliczny zbiór mis z Brwinowa bardzo dobrze odzwierciedla ich stan w pozostałych inwentarzach ceramiki KT. Zarówno formy jednoczęściowe (M1 i M2), jak i profilowane (M3) o niepogrubionych wylewach, są rzadko spotykane w zespołach omawianej jednostki taksonomicznej. Pierwsze z nich uznano za powszechnie używane i obecne we wszystkich fazach jej trwania jedynie na terenie zachodniej Małopolski (Górski 2007b, s. 49 – 81, np. ryc. 43, 45, 47). Ich zbiór z południowego ugrupowania tworzą również niezdobione okazy udokumentowane na stanowiskach: Bonowice, Gnieszowice, Rosiejów oraz Trzciniec (Gardawski 1959, tabl. XX: 4, 5, XXII: 12, XXXIV: 18, XXXVI: 2). Omawiane nieprofilowane misy w niewielkiej liczbie znajdowane były też na północno – zachodnim obszarze Niżu Polskiego, na takich stanowiskach, jak Wrzask – Zagłoba, Kurza (Gardawski 1959, tabl. VII: 1,

SiM III.indd 150 2014-01-21 22:36:56

XIII: 23, 33), Grudziądz – Mniszek, Biskupin, stan. 2a, Rybiny, stan. 17, Sarnowo, stan. 2 i Borowo, stan. 12 (Makarowicz 1998b, tabl. 16: 1, 29: 5, 9, 10, 30: 3, 37: 1 – 4, 38: 3, 50: 2, 58: 3, 69: 4, 71: 1, 8). Z jego wschodniej części pochodzą natomiast egzemplarze z Makowca Dużego, Zakrzewia, Tułu, Kobierni, Grabi Starych, Jaworówki (Gardawski 1959, tabl. XLVI: 2, XLVII: 13, XLVIII: 19, L: 3, LV: 11, LVIII: 4), Zdrojek (Kempisty 1973, tabl. III: d) oraz Polesia, stan. 1 (Górski i in. 2011a, np. tabl. XLV: 159, LXXIX: 943, CXXIV: 2183, CXLVIII: 2854). Najmniej liczną w skali ziem polskich grupę opisywanych mis prawdopodobnie stanowią materiały z Wyżyny Lubelskiej i Polesia Lubelskiego, do których zaliczyć można okazy z Dubeczna, stan. 1, Gozdowa (Taras 1995, tabl. XVII: 5, XX: 2, XLVIII: 15) i Gródka (Gardawski 1959, tabl. XXXIX: 5).

Porównanie frekwencji mis profilowanych w poszczególnych ugrupowaniach i na różnych stanowiskach KT ujawnia, że ich udział jest jeszcze mniejszy niż okazów jednoczęściowych. Misy tego typu można odnotować tylko na kilku stanowiskach, do których należą: Lutomiersk (Gardawski 1959, tabl. VIII: 2), Wolica Nowa, stan. 1 (Czebreszuk 1996, ryc. 73: 14, 19, 20), Mękarzowice (Gajewski 1963, ryc. 7: b), Nowa Huta – Krzesławice, stan. 68 (Rachwaniec 1982, ryc. 5: e), Złota Pińczowska (Kempisty 1987, ryc. 6), Jakuszowice (Górski 1991, tabl. IV: 8) oraz Białobrzeg, stan. 1, Biskupice, Bruszczewo (Kłosińska 1997, tabl. III: 3, V: 8, XXIII: 3), Polesie, stan. 1 (Górski i in. 2011a, np. tabl. CIV: 1647, CCXVII: 4757) i Raszyn (Manasterski, Januszek 2011a, tabl. III: 12). Omawiane naczynie z Brwinowa jest również zdobione żłobkami dookolnymi, przez co zawęża się zbiór podobnych do niego okazów. Najbardziej zbliżony, pod względem zdobnictwa, egzemplarz stwierdzono jedynie w Krakowie – Nowej Hucie – Mogile, stan. 55. Odkryto go w obiekcie osadowym, z którego materiały zaliczono do klasycznego zespołu typu A1 (wg Górski 2007a, s. 49n). Należy jednak pamiętać, że taki ornament był powszechny w różnych fazach trwania KT (Makarowicz 2010, s. 20n).

Misy nie są popularną formą naczyń w KT, a ich odsetek w materiałach ceramicznych jest stosunkowo niewielki (Górski i in. 2011a, s. 47). Niemniej jednak pojawiają się one na całym obszarze omawianej jednostki kulturowej i w różnych jej zespołach, od wczesnych, aż do późnych. Te czynniki utrudniają niestety określenie ich dokładnej pozycji chronologicznej. Dodatkowo większość mis nie jest zdobiona, co uniemożliwia przyporządkowanie ich do konkretnych grup stylistycznych.

W omawianym materiale ceramicznym odnotowano jedynie ornamentowane smukłe wazy o kształcie esowatym (typ W1). Zdobione okazy

SiM III.indd 151 2014-01-21 22:36:56

tego typu znane są na całym terenie występowania KT, jednak najbardziej rozpowszechnione były w jej południowej strefie: w zachodniej Małopolsce (Gardawski 1959, tabl. XXVI: 12; Górski 1991, tabl. VI: 3, VII: 1, XVI: 3, XIX: 1, 12, XX: 4, XXVIII: 8; XXXIV: 9, 11, XLIII: 13; Kempisty 1978, ryc. 259: 1, 262: 5, 263: 2), na lessach Niecki Nidziańskiej (Górski 2007a, ryc. 16; Michalski 1987, ryc. 3: a, 4: a), a także na obszarze Lubelszczyzny (Dąbrowski 1972, tabl. VII: 12; Taras 1995, tabl. XIV: 1, XVII: 1, XXXII: 10, XXXIX: 1, XLIII: 1) oraz Wyżyny Sandomierskiej (Gardawski 1959, tabl. XXXVIII: 5). Na Niżu Polskim takie egzemplarze znaleziono na terenie między Pilicą a Prosną (Gąsior 1975, tabl. I: 6, II: 2; Jażdżewski 1948, ryc. 8; Kłosińska 1997, tabl. XLIX: 8) i na Kujawach (Czebreszuk 1996, tabl. XIII: 8; Makarowicz 1998b, tabl. 45: 1, 2, tabl. 56: 1, 58: 1). Na obszarze grupy podlasko – mazowieckiej takie naczynia licznie reprezentowane są na stanowisku w Polesiu, stan. 1 (Górski i in. 2011a, np. tabl. LXXIX: 926, LXXXIII: 1057, LXXXVIII: 1206, CXLIX: 2869).

Wszystkie wazy z badanego zbioru mają pogrubione brzegi i skośnie ścięte na zewnątrz krawędzie, niekiedy z dodatkowym charakterystycznym wrębem od strony wewnętrznej (typ 13). Analogiczne naczynia znaleziono w jamie grobowej pod kurhanem w Okalewie, stan. 3 (Abramek 1971, ryc. 4: d, o). Pierwsze z nich zdobione było na brzuścu poziomymi i ukośnymi żłobkami, a drugie ornamentem odcisków sznura z umieszczonymi pod nimi stempelkami, nawiązujący do motywów dekoracyjnych grupy samborzeckiej kultury mierzanowickiej, której okres trwania wyznacza się na fazę A2 epoki brązu wg P. Reineckego (Kadrow, Machnik 1997, s. 84n). Wczesną chronologię tego typu waz potwierdzają również odkrycia pochodzące spod nasypu kurhanu w Dubecznie, stan. 1. Pozyskano tam okaz zdobiony żłobkami dookolnymi przerywanymi liniami pionowymi z umieszczonymi pod nimi łukami, skierowanymi końcami do góry oraz poziomymi i pionowymi kreskami na krawędzi wylewu (Taras 1995, tabl. XVIII: 1). Na podstawie dwóch dat radiowęglowych, omawiane materiały datuje się na XIX wiek BC, czyli również na fazę A2 (Florek, Taras 2003, ryc. 23).

W analizowanym zespole waz stałym motywem zdobniczym były linie ryte poziome, które w jednym przypadku odnotowano jako pojedynczy wątek, a w pozostałych egzemplarzach łączony on był z elementami rytymi, plastycznymi lub odciskanymi. Ornament zwielokrotnionych żłobków dookolnych został już zaprezentowany wcześniej, jako główny wątek zdobniczy garnków. Na dwóch omawianych wazach zarejestrowano natomiast kompozycje metopowe. Na pierwszej z nich miała ona postać układu linii poziomych

SiM III.indd 152 2014-01-21 22:36:56

i pionowych z umieszczonymi pod nimi łukami (grupa BX), nawiązującego bezpośrednio do stwierdzonego w okazach z Dubeczna, stan. 1, Złotej, pole Grodzisko II (Gardawski 1959, tabl. XXXVI: 5) oraz z terenów Niecki Nidziańskiej (Górski 2007a, tabl. 47: A). Druga pokryta motywem żłobków dookolnych z współśrodkowymi łukami i dołkami między nimi (grupa DVIII) nawiązuje do egzemplarza odkrytego w kurhanie nr 13 w Guciowie (Taras 1995, tabl. XXXIX: 1) oraz do wazy pochodzącej z zespołu z Tyszowców, stan. 25A (Taras 1998a, ryc. 5: 1). Okazy te datowane są na klasyczną fazę KT na terenie wschodniej i południowo – wschodniej części strefy wyżynnej Lubelszczyzny oraz w Kotlinie Sandomierskiej.

Na jednej wazie z Brwinowa zauważono również ornament składający się z niewielkiej, słabo wyodrębnionej listwy plastycznej i wyrytych pod nią horyzontalnych żłobków (grupa DI). Na Mazowszu taki element plastyczny nie jest tak rozpowszechniony jak na pozostałych terenach KT. W kompozycjach zdobniczych pojawia się przeważnie z wątkami w postaci linii poziomych i falistych lub z nakłuciami. Niewykluczone, że na wymienionym okazie również wykonano takie dodatkowe motywy, jednak stwierdzenie tego uniemożliwia jego fragmentaryczne zachowanie. Omawiane kompozycje zdobnicze spotykane są głównie na garnkach, które w grupie podlasko – mazowieckiej odkryto na stanowisku Łoś, Hryniewicze Wielkie, Słochy Annopolskie, Działy Czarnowskie, Zastów, (Gardawski 1959, tabl. LIII: 20, 21; XLIV: 5, 12, XLV: 1, LVIII: 16), Góra Strękowa (Bugaj 2008, ryc. 21: 12, 24: 1), Warszawa – Białołęka (Domaradzka, Józwiak 2011, ryc. 9: 6) oraz Polesie, stan. 1 (Górski i in. 2011a, tabl. CXXXIX: 2612, 2624, CXLII: 2692, CXLIII: 2720). W pozostałych grupach KT naczynia o podobnym zdobieniu udokumentowano w Dubecznie, stan. 1, w Putnowicach – Kolonii, Wieprzcu, Wielkopolu, (Taras 1995, tabl. XIV: 1, XIX: 1, XXIV: 2, XLVIII: 1), Janinie (Gardawski 1959, tabl. XXIII: 1, XXIV: 6) i Borowie, stan. 12 (Makarowicz 1998b, tabl. 71: 2). Na omawianym stanowisku odnotowano również bardzo charakterystyczną kompozycję zdobniczą składającą się ze żłobków dookolnych oraz podwójnej listwy plastycznej, gdzie jedna z nich pokryta jest dodatkowo trzema rzędami poziomych nakłuć (grupa DIX). Niestety fragmentaryczny stan zachowania naczynia, na którym wykonano tą dekorację, nie pozwala określić jego rodzaju, a jego najbliższe analogie zawierające takie same elementy zdobnicze zostały wymienione wyżej.

Ostatnia zdobiona waza w omawianym zespole ceramiki pokryta została na szyjce zwielokrotnionymi liniami dookolnymi, a na górnej części brzuśca potrójną linią falistą (grupa BVIII). Wątek dekoracyjny w postaci

kilku linii falistych uznawany jest za cechę wyróżniającą dla materiałów ceramicznych z Niziny Mazowieckiej i Podlaskiej, a jako przykład można podać okazy pozyskane w Lininie, Lipce, stan. 1 i 6, Hryniewiczach Wielkich, Łajsku, stan.7, Łosiu, Guzowatce, Działach Czarnowskich, Zakrzewie, Nowej Wsi, Kampinosie, wydma Korfowe, stan. 2, Słochach Annopolskich, wydma „Czerwony Borek" (Gardawski 1959, tabl. XLIV: 5, 6, 12, XLV: 24, 26, XLVII: 29, XLVIII: 23 – 25, XLIX: 9, 20, LII: 14, 15, LIII: 15, LVI: 25), Laskach Starych (Kempisty 1968, ryc. 12), Stanisławowie, Emilianowie, Markach, Warszawie – Augustowie, stan. 3, Bużyskach, Mińsku Mazowieckiem (Taras 1995, tabl. IV: 1, 2, V: 7, 9, VII: 3, XI, X: 1, XII), Górze Strękowej (Bugaj 2008, ryc. 20: 5), Polesiu, stan. 1 (Górski i in. 2011a, np. tabl. XLVIII: 192, XCIII: 1354, CV: 1685) oraz Żółtkach (Wawrusiewicz 2011, ryc. 14: 3). Zdecydowanie rzadziej motyw ten odnotowywano na Wyżynie Lubelskiej, między innymi w Dubecznie, stan. 1 i Werbkowicach (Taras 1995, tabl. XXI: 5, XLVII: 5) oraz w Polsce Środkowej na stanowisku Wrzask – Zagłoba (Gardawski 1959, tabl. XIII: 17 i 25) i na Kujawach w Borowie, stan. 12 (Makarowicz 1998b, tabl. 71: 2). W zespole ceramiki KT z Brwinowa zarejestrowano również naczynie o nieokreślonej bliżej formie, które zdobione zostało żłobkami poziomymi, pod którymi umieszczono tylko jedną linię falistą (grupa BVII). Analogiczny ornament spotykany jest głównie na egzemplarzach przynależnych do zbiorów grupy podlasko – mazowieckiej oraz lubelskiej KT, które pochodzą z Tomaszewa, Wólki Okopskiej (Gardawski 1959, tabl. XLI: 22, LIV: 22), Emilianowa, Radzymina – Łąk Radzymińskich, stan. 7, Zielonki, Dubeczna, stan. 1 (Taras 1995, tabl. IV: 4, 6, VIII: 1, 6, XVII: 4), oraz Góry Strękowej (Bugaj 2008, ryc. 22: 6, 24: 2). Wątek linii falistej pojedynczej lub zwielokrotnionej wykonywany był jednak przede wszystkim na garnkach, co sprawia, że trudno wskazać bezpośrednie analogie do wyżej opisanej wazy z Brwinowa. Najbliższą może stanowić „klasyczny" egzemplarz znaleziony pod nasypem kurhanu nr 24 w Tyszowcach, stan. 28, który dodatkowo pokryty został liniami pionowymi, przerywającymi żłobki dookolne. Zdaniem D. Manasterskiego za pierwowzór omawianego ornamentu można uznać zdobienia ceramiki „rzucewskiej", na której poziome i faliste linie odciskano sznurem (Manasterski 2012, s. 162n, ryc. 3).

Podsumowując, warto podkreślić, że dwie wyżej opisane kompozycje zdobnicze waz z Brwinowa, składające się z linii poziomych i falistych oraz listwy plastycznej (BX i DI), są charakterystyczne szczególnie dla zespołów ceramiki KT z Niziny Mazowieckiej, głównie z Kotliny Warszawskiej oraz z dorzecza Bzury i Pilicy. Cechy te nie są natomiast już tak widoczne

SiM III.indd 154 2014-01-21 22:36:56

w zbiorach z Niziny Podlaskiej i Poleskiej. Uznaje się, że dane elementy zdobnicze można łączyć z tradycjami leśno – wschodnioeuropejskimi, które na omawianym terenie są reprezentowane przez horyzont linii ński (Józwiak 2003). Listwy plastyczne i żłobki dookolne były wykonywane na ceramice KT głównie w fazie wczesnej i klasycznej, ale także podczas całego czasu jej trwania, dlatego też trudno ustalić bardziej szczegółowe datowanie tych waz. Na fazę klasyczną może wskazywać jej pogrubiony i skośnie ścięty wylew charakterystyczny dla zespołów tego okresu, do których zaliczają się również naczynia z ornamentem linii falistych. W przypadku wazy zdobionej tym motywem zauważono dodatkową dekorację umieszczoną na krawędzi wylewu, w postaci dookolnych linii rytych, taką samą jak na wzmiankowanej analogii z Tyszowców, stan. 28. Zdobienie wylewu zarejestrowano także na jednym z garnków, na którego krawędzi wykonano pionowe nacięcia. Takie zjawisko wywodzi się prawdopodobnie z tej samej tradycji, co wyżej omówione elementy zdobnicze. W TKK najbardziej powszechne było w ceramice należącej do jego wschodnich i północno – wschodnich ugrupowań (Kryvalcevic 1998, Makarowicz 2010, s. 387). Na terenie ziem polskich, zajmowanych przez tę jednostkę kulturową, zdobione krawędzie wylewów spotyka się rzadko. Najbliższe analogie z Niziny Mazowieckiej pochodzą ze stanowiska w Tomaszowie (Gardawski 1959, tabl. LVI: 12 – 14), Zdrojkach (Kempisty 1973, tabl. I: f), Brzezinach, Radzyminie – Łąkach Radzymińskich, Józefowie – Świdrach – Górkach, Wieliszewie, Warszawie – Augustowie, stan. 4, Warszawie – Białołęce Dworskiej, stan. 5, Żebraczce, Górkach (Taras 1995, tabl. I: 12, IV: 9, VI: 6, 12, VII: 4, 8, IX: 9, X: 18), Raszynie (Manasterski, Januszek 2011a, tabl. II: 6) oraz w Regułach (Januszek, Manasterski 2011, tabl. I: 1, 6), a z Niziny Podlaskiej z Hryniewicz Wielkich (Gardawski 1959, tabl. XLIV: 5). Z obszarów położonych na północ znane są z Pojezierza Mazurskiego (Manasterski 2009, ryc. 7), natomiast z terenów zachodnich i południowych TKK, ich zbiór tworzą nieliczne przykłady z Lutomierska, Bonowic, Janowic (Gardawski 1959, tabl. VII: 2, XVI, XX: 7, 8) oraz Dubeczna, stan. 1 (Taras 1995, tabl. XXI: 8). Większość z wymienionych naczyń z ornamentowanymi krawędziami wylewów uznano za garnki. Tylko w trzech przypadkach taki zabieg odnotowano na wazach; pochodzą one z terenów Wyżyny Lubelskiej – z Dubeczna, stan. 1 i Tyszowców, stan. 28, które zostały opisane już wcześniej oraz z Tarnawatki (Taras 1995, tabl. XLIII: 1). Pokrywanie wylewów zdobieniami uznawane jest za cechę klasycznych zespołów „trzcinieckich" (Makarowicz 2010, s. 20n), jednak w analizowanym zbiorze pojawia się ona na naczyniach, które pod względem pozostałych parametrów

technologicznych, mikromorfologicznych i zdobniczych, odpowiadają fazie klasycznej. Uznać można to za przejaw przeżywania się i stopniowego zaniku niektórych wczesnych cech w późniejszych chronologicznie zespołach, datowanych nawet na późną fazę KT, między innymi na stanowisku w Zdrojkach (Taras 1995, s. 91).

Podsumowując więc powyższe rozważania można zauważyć, że w zbiorze waz ze stanowiska 7 w Brwinowie widoczne są zarówno cechy „iwieńskie", głównie w postaci wątków metopowych, jak i „leśne" związane ze środowiskiem kultur subneolitu. Zaliczyć tu należy ornament linii falistych i elementy nakłuwane. Wymienione wątki na Nizinie Mazowieckiej pojawiają się najczęściej w zespołach z fazy klasycznej KT. Należy też podkreślić, że omawiane wazy z Brwinowa, poza terenami grupy podlasko – mazowieckiej, największe podobieństwo wykazują do egzemplarzy ze wschodniej części strefy wyżynnej Lubelszczyzny i Kotliny Sandomierskiej, gdzie wymienione analogie pojawiają się w zespołach wczesnoklasycznych i klasycznych (od ok. 1800 do 1400 BC; Taras 1995, zestawienie XII; 1998b, ryc. 10) oraz do okazów z terenów południowych zaliczonych do „klasycznego" zespołu typu A1 wg J. Górskiego (od ok. 1700 BC; 2007a, s. 49 – 56).

W zbiorze ceramiki ze stanowiska 7 w Brwinowie odnotowano również kilka grup zdobniczych, w których przypadku prześledzenie układu wątków i powiązanie ich z rodzajami i formami naczyń nie było możliwe z uwagi na zły stan zachowania. Z tego względu zarejestrowano je tylko częściowo (grupa BII, CI, DII). Zalicza się do nich, między innymi, listwę plastyczną, którą najczęściej odnotowano na naczyniach pojedynczo, a w wyjątkowych przypadkach kompozycję dwóch listew w układzie równoległym (grupa AII i AIII). W zespołach ceramiki KT takie zdobienie pojawia się bardzo często na garnkach „esowatych", głównie w ugrupowaniach północno – zachodnich i południowych (Gardawski 1959, Taras 1995, Czebreszuk 1996, Makarowicz 1998a, Górski 2007a). Na Nizinie Mazowieckiej, jak już wcześniej wspomniano, wątek samej listwy plastycznej nie był tak powszechny i przeważnie pojawiał się razem z elementami rytymi lub odciskanymi (Taras 1995, s. 66, zestawienie IV). W związku z dużą liczbą analogii z całego obszaru omawianej jednostki kulturowej do wymienionych grup ornamentacyjnych, uwzględniono w tym miejscu przykłady pochodzące tylko z enklawy mazowiecko – podlaskiej. Naczynia z pojedynczymi lub podwójnymi listwami plastycznymi odkryto na stanowisku w Białym Jeziorze, Działach Czarnowskich, Grabiach Starych, Borkowie, Makowcu Dużym, Łajsku i Łasku, Marcelinie, Połacinie, Tomaszewie, Tule, Wielgolasie, Wólce, uroczysko Brestownik, Zakrzewie, (Gardawski

SiM III.indd 156 2014-01-21 22:36:56

1959, tabl. XLIII: 11, 17, XLV: 8, 17, XLVI: 1, 10, 11, XLIX: 18, 22, L: 13, 14, LII: 10, LIV: 29, LV: 2, 5, 6, 25, LVI: 11, 12, LVII: 1, 4, 7; LVIII: 9), Brzezinach, Całowaniu, Pogorzeli, Michałowie – Stanisławowie (Taras 1995, tabl. I: 5, II: 16, III: 4, VIII: 3), Polesiu, stan. 1 (Górski i in. 2011a, np. tabl. LXXIV: 786, LXXXV: 1107, CVII: 1714, CXXXVIII: 2601), Zajkach (Wawrusiewicz 2011, ryc. 14: 1), Raszynie (Manasterski, Januszek 2011a, tabl. I: 3), oraz w Regułach (Januszek, Manasterski 2011, tabl. II: 1). Analiza materiałów ceramicznych z pozostałych terenów KT wykazała, że motyw poziomej listwy plastycznej pojawia się już w jej wczesnych zespołach i obecny jest w trakcie całego trwania omawianej jednostki kulturowej, aczkolwiek w fazach późnych pojawia się już zdecydowanie rzadziej (Makarowicz 2010, s. 20n). Wynika z tego, że ramy chronologiczne naczyń zdobionych grupą ornamentacyjną AII lub AIII są dość szerokie i datuje się je od 1950/1900 do 1350/1300 BC. Niestety brak możliwości powiązania ich z pozostałymi cechami stylistycznymi, formami naczyń oraz ukształtowaniem wylewów, nie pozwalają zawęzić tych granic.

Kolejne motywy pojawiające się na naczyniach z Brwinowa składały się ze żłobków dookolnych i różnego rodzaju odcisków, które znajdowały się w jednym lub dwóch rzędach bezpośrednio pod nimi lub przecinały je pio-nowymi rzędami (grupa DIV, DV i DVI). Nakłucia na naczyniach są, podobnie jak wątek linii falistej, charakterystyczną cechą stylistyczną ceramiki grupy podlasko – mazowieckiej, głównie z terenów Niziny Mazowieckiej (Dąbrowski 2006, s. 23). Omawiane kompozycje zdobnicze wywodzą się prawdopodobnie ze środowiska kultur subneolitu, zwłaszcza z grupy linińskiej (Kempisty 1972, s. 411 – 483; horyzontu linińskiego wg Józwiaka 2003). Okazy pokryte wymienionymi ornamentami pochodzą z Augustowa, Guzowatki, Kątów, Lipki, Łaska, Ośnicy, Tomaszewa (Gardawski 1959, tabl. XLIII: 3, XLV: 21, XLVIII: 4, XLIX: 14, 23, LII: 7, LIV: 17, LVI: 7), Starych Grabi, Marek, Kobiernego (Taras 1995, tabl. II: 1, 7, V: 15, IX: 6), Zdrojek (Kempisty 1973, tabl. III: ł), Starych Lasek (Kempisty 1968, ryc. 4: c), Polesia, stan. 1 (Górski i in. 2011a, np. tabl. XCI: 1281, 1283, 1298), Reguł (Januszek, Manasterski 2011, tabl. I: 7, 9), a także Warszawy – Białołęki (Domaradzka, Józwiak 2011, ryc. 9: 1). W zbiorach ceramiki z pozostałych obszarów KT wątek nakłuwanych punktów był prawdopodobnie jednym z nielicznych efektów oddziaływań mazowieckich (Czebreszuk, Makarowicz, Szmyt 1998, s. 131n). Najbardziej widoczny jest on w zespołach z Wyżyny Lubelskiej i okolic, między innymi w Putnowicach – Kolonii, Kazimierzowie, Wólce Kątnej, Guciowie, Świerszczowie, Tyszowcach, Werbkowicach, Tarnoszynie,

SiM III.indd 157 2014-01-21 22:36:56

oraz Hrubieszowie, osiedle Jagiellońskie (Taras 1995, tabl. XXIV: 2, XXX: 20, 21, XXXI: 15, XXXIV: 1, 16, 20, XXXV: 11, XXXVII: 8, XLII: 5, XLV: 1, XLVI: 2, XLVII: 1, 6, 8, XLVIII: 3, 9, XLIX: 12). Na Nizinie Podlaskiej i Polesiu znane są w mniejszym stopniu z materiałów ceramicznych ze Słochów Annopolskich, wydma „Czerwony Borek" (Gardawski 1959, tabl. LIII: 18, 19), Drohiczyna, stan. Kozarówka II (Węgrzynowicz 1978, ryc. 13: c), Góry Strękowej (Bugaj 2008, ryc. 15, 18: 2 – 5, 21: 5, 6, 25: 3), Jeronik (Wawrusiewicz 2011, ryc. 14: 7, 8) oraz Dubeczna, stan. 1 (Taras 1995, tabl. XVI: 2, XIX: 6, 9). Na podstawie przeglądu prac o charakterze syntetycznym (Gardawski 1959, Makarowicz 1998b) można stwierdzić, że w materiałach ceramicznych z pozostałych enklaw KT – na Kujawach i na Wyżynie Małopolskiej – liczba naczyń zdobiona omawianymi ornamentami jest znacznie mniejsza. W pierwszej z nich kompozycje zdobnicze składające się z linii poziomych i „stempelków" odnotowano na naczyniach z Brześcia Kujawskiego, stan. 24, Sierpowa, stan. 2 i Wrzaska – Zagłoby (Gardawski 1959, tabl. IV: 5, XII: 4, XIII: 18 – 20, 31) oraz w zespołach związanych z HT 2, do którego zaliczają się okazy z Rybin, stan. 14 i 17, Sarnowa, stan. 1A i Pruszcza Gdańskiego, stan. 10 (Makarowicz 1998b, tabl. 33: 10, 34: 9, 12, 36: 2, 47: 1, 8, 11, 58: 4, 68: 2). W drugiej, południowej części KT, takich egzemplarzy zarejestrowano zdecydowanie najmniej. Do stanowisk, na których zostały odkryte, zaliczają się Dziekanowice, Bonowice, Rosiejów (Gardawski 1959, tabl. XX: 13, 14, XXII: 4, XXX: 8, XXXIII: 3) oraz kurhan w Miernowie (Górski 2007a, tabl. 57: f).

Analogiczne zdobienia do grup ornamentacyjnych wyróżnionych na ceramice z Brwinowa, składające się ze żłobków dookolnych i nakłuć, uznawane są za cechę charakterystyczną dla klasycznych zespołów KT. Potwierdzają to daty radiowęglowe wykonane w ostatnim czasie dla materiałów kostnych z grobów w Polesiu, stan. 1, zawierających naczynia pokryte podobnymi motywami (Górski i inni 2011a, s 140n). Znowu jednak trzeba wspomnieć o długotrwałych tradycjach stylistycznych omawianych społeczności (Górski i in. 2011a, s. 109). Przykładem tego zjawiska mogą być analogiczne okazy pochodzące ze stanowisk w Zdrojkach i Starych Laskach. Elementami zdobniczymi, których również nie udało się powiązać z konkretnym rodzajem naczynia były guzy. W zbiorze ceramiki z Brwinowa elementy te rejestrowano najczęściej samodzielnie. Były one odlepione lub zachowane z niewielkim fragmentem ścianki, na którym notowano niekiedy dodatkowe zdobienia w kształcie poziomych linii i łuków (grupa AI i DVII). Samodzielne guzy na naczyniach najczęściej spotykane są w materiałach ceramicznych

SiM III.indd 158 2014-01-21 22:36:56

z zachodniej części Niżu Polskiego, ponieważ ich genezę można prawdopodobnie łączyć z kulturą iwieńską (Makarowicz 1998b, s. 133). W większości przypadków pochodzą one z zespołów zaliczanych do HT 2, takich jak Rybiny, stan. 14 i 17, Brześć Kujawski, Pyzdry, stan. Va, Pietrzyków, stan. VIII i Brzeźno, stan. Z (Makarowicz 1998b, tabl. 31: 4, 5, 34: 13, 49: 3, 5, 7, 54: 4, 61: 2 – 5, 63: 6, 7, 64: 7). Nieliczne egzemplarze odnotowano również w materiałach późnotrzcinieckich (HT 4 i HT 5) odkrytych na stanowisku w Goszczewie, stan. 14, oraz Dobieszewicach, stan. 2 (Czebreszuk 1996, ryc. 63: 14, 65: 10, 11, 72: 7). Z pozostałych terenów KT egzemplarze z takim zdobieniem tworzą bardzo mały zbiór. Udokumentowano je na naczyniach z Polesia, stan. 1 (Górski i in. 2011a, np. tabl. XCIII: 1341, CVI: 1698, CLXI: 3209), Rosiejowa, Gródka (Gardawski 1959, tabl. XXXIII: 9, 11 – 13, XXXIX: 3, 6), Słonowic i Nowej Huty – Mogiły, stan. 55 (Górski 2007a, tabl. 18A: l, 24: e, 75: d).

Druga z wymienionych grup zdobniczych, będąca połączeniem guza z dodatkowymi wątkami rytymi (DVII), jest prawdopodobnie skutkiem oddziaływań „zakarpackich", związanych ze środowiskiem kultury Otomani – Füzesabony. Dotyczy to głównie terenów KT w zachodniej Małopolsce (Górski 2007b, s. 260, ryc. 4). Ornament ów pojawia się tam najczęściej na naczyniach z zespołów klasycznych typu A, pochodzących z takich stanowisk, jak Kraków – Nowa Huta – Cło, stan. 65, Miernów, kopiec II, Mysławczyce, stan. 1, Rosiejów, Kopiec Wschodni, Żerniki Górne, stan. 1 (Górski 2007a, tabl. 47: a, 57: h, i, 58: a, 62: c, 63: a, 90B: e) i Świniary (Gardawski 1959, tabl. LXXVI: 20). Datowane są one głównie na fazę B epoki brązu, czyli na okres od 1650/1600 do 1400 BC (Górski 2007a, s. 49 – 75). Obwiedzione guzy obecne są w mniejszym stopniu także na Niżu Polskim oraz lessach sandomierskich (Makarowicz 2010, s. 390, Górski 2011, s. 279). Naczynia tak zdobione udokumentowano między innymi w materiałach ze Złotej, Trzcińca, Lutomierska, stan. 3 (Koziówki), Łubnej, stan. 1, kurhan 23, Linina, stan. 3, Słochów Annopolskich, wydma „Czerwony Borek" (Gardawski 1959, tabl. XXXV: 7, XXXVI: 8, XLIX: 1 – 3, LIII: 3, LXI, LXIV), Strugów (Gąsior 1975, tabl. II: 9), Babiej, stan. 3 (Ignaczak, Makarowicz 1998, ryc. 2: 28) i Zgłowiączki, stan. 3 (Makarowicz 1998a, ryc. 17: 5). Niektóre z nich wyróżniają się bardzo szerokimi i łukowatymi żłobkami umieszczanymi nad charakterystycznymi „zwisającymi" guzami, nawiązując tym do naczyń kultur mogiłowych (Górski 2007b, s. 260). Takie zdobnictwo w KŁ pojawia się i rozwija w epoce brązu w ugrupowaniach południowych, natomiast brak go na terenach wschodnich jednostek (Gedl 1970, s. 37n). Naczynia o takiej odmianie stylistyki

SiM III.indd 159 2014-01-21 22:36:56

„guzowej" mogą zatem wykazywać na późną metrykę, co potwierdzają wymienione znaleziska z Kujaw, pochodzące z najmłodszego zespołu horyzontu trzcinieckiego (HT 7). Układ i sposób wykonania dekoracji obwiedzionych guzów z Brwinowa wykazuje jednak największe podobieństwo do egzemplarzy ze strefy wyżynnej, które reprezentują wcześniej opisane wzorce związane ze starszymi wpływami zakarpackimi kultury Otomani – Füzesabony. W ostatnim czasie na stanowisku w Polesiu, stan. 1, analiza ceramiki, podparta wynikami dat radiowęglowych, wykazała, że motyw guza obwiedzionego od góry łukami może być w tym rejonie przejawem zmiany stylistyki na naczyniach KT, rozpoczynającej się jeszcze w fazie klasycznej. Badacze uważają, że kompozycja ta jest początkowym wzorcem, rozwiniętej w późniejszym czasie stylistyki „typu Polesie", która może wyznaczać środkowy etap rozwoju ceramiki na danym stanowisku (Górski i in. 2011a, s. 110n).

Na koniec warto jeszcze wspomnieć o wyróżnionej w Brwinowie nielicznej grupie naczyń chropowaconych. Ten sposób wykończenia powierzchni wyrobów jest w ceramice KT nadal słabo rozpoznany i badacze nie poświęcają mu zbyt wiele uwagi. Jego obecność stwierdzono w zespołach z dorzecza Warty, na Kujawach i zachodniej Małopolsce (Kłosińska 1997, s. 38, Makarowicz 1998a, Górski 2007a, s. 59). W zachodniej części obszaru omawianej jednostki taksonomicznej okazy z tak wykończoną powierzchnią odnotowano zarówno w materiałach związanych z horyzontem klasycznym (HT 2), jak i z późnotrzcinieckim (HT 5 – 7; Makarowicz 1998a, s. 33 – 60), natomiast w południowym rejonie pochodzą one z klasycznych zespołów A i poklasycznego B (Górski 2007a, s. 59, 71). Na Niżu Polskim, zwłaszcza w jego zachodniej części, obecność naczyń chropowaconych, głównie w postaci obmazywania palcami, w starszych materiałach łączy się z wpływami kultury unietyckiej, z kolei w późniejszym czasie zabieg ten mógł być efektem oddziaływania kultur mogiłowych (Górski i in. 2011a, s. 65). Z tego względu, egzemplarze z Brwinowa, podobnie jak zbiór z pobliskiego stanowiska w Polesiu, stan. 1, przypuszczalnie należy wiązać z fazą przejściową pomiędzy KT a KŁ (Górski i in. 2011a, s. 65).

Podsumowując dotychczasowe rozważania, można stwierdzić, że na stanowisku 7 w Brwinowie ceramika KT jest bardzo zróżnicowana pod względem technologicznym, morfologicznym i stylistycznym. Z powodu znacznego zniszczenia stanowiska, na którym większość materiału pozyskano z przemieszanych kontekstów stratygraficznych, trudno zaobserwować jej szczegółowy rozwój i zmiany. W badanym zbiorze można jedynie wyróżnić nieliczną grupę naczyń określanych przez A. Gardawskiego (1959) jako klasy-

SiM III.indd 160 2014-01-21 22:36:56

czne, czyli z pogrubionymi wylewami o skośnie ściętych krawędziach, zdobione listwami plastycznymi lub układami żłobków rytych, z przewagą wariantów dookolnych. Za przejaw nieco wcześniejszej pozycji chronologicznej można uznać zdobienia krawędzi wylewów, aczkolwiek mogą być one również efektem przeżywania się pewnych tradycji. Kolejną grupę tworzą naczynia, które nie mają wyżej wymienionych cech, natomiast charakteryzują się zdobieniami składającymi się z pionowych lub ukośnych żłobków. Sygnałem powolnych zmian w omawianej ceramice mogą być garnki o cechach relatywnie późnych chronologicznie, z niepogrubionymi wylewami i maksymalnymi wydętościami brzuśców umieszczonymi powyżej połowy wysokości, pokryte dodatkowo ornamentem „klasycznym". Niestety, niewielki udział naczyń zdobionych w materiale z Brwinowa, w dodatku pochodzących z zaburzonych kontekstów stratygraficznych, uniemożliwia prześledzenie relacji pomiędzy poszczególnymi grupami i stworzenie szczegółowej sekwencji zmian w ich stylistyce.

PODSUMOWANIE

Prezentowana w artykule ceramika ze stanowiska 7 w Brwinowie, odkryta w wydzielonych mechanicznie poziomach, odznaczała się silnym rozdrobnieniem i wysokim stopniem erozji. Pomimo faktu, że identyfikacja fragmentów należących do poszczególnych naczyń była utrudniona, udało się przyporządkować do poszczególnych naczyń aż 45,03% wszystkich ułamków. Wyniki pokazują, że z luźnych kontekstów znalezienia pochodzi maksymalnie 497 naczyń „statystycznych", natomiast 134 – z obiektów. Można przypuszczać, że pierwotna liczba egzemplarzy była jednak znacznie niższa, na co wskazuje ustalona minimalna liczebność 142 okazów.

W omawianym zbiorze, ponad połowa egzemplarzy wykonana była z glin tłustych, schudzanych przede wszystkim domieszką białego tłucznia kamiennego w postaci średnich lub grubych ziaren. Naczynia lepiono z wałków gliny, a najwięcej z nich należało do wyrobów o średnich grubościach ścianek (9 mm). Okazy ulepione z surowców tłustych miały przeważnie, bardziej lub mniej starannie, obustronnie wygładzone powierzchnie, natomiast naczynia z glin średnich odznaczały się przeważnie brakiem wykończenia ścianek. Jedynie ok. 17% naczyń z całości zbioru było niedopalonych. W analizowanym materiale ceramicznym dominującą formą pojemnika jest garnek. Zarejes-trowano również nieliczny zestaw mis i waz. Wśród wylewów zaznacza się największy odsetek krawędzi skośnie ściętych,

natomiast wylewy o nierozszerzonym brzegu były przeważnie zaokrąglone. Naczynia najczęściej miały niewyodrębnione dna o zaokrąglonej krawędzi podstawy. Poza tym, odnotowano zaledwie ok. 20% zdobionych okazów. Zazwyczaj ornament wykonywano techniką rycia (68,7%), rzadziej elementami odciskanymi lub wątkami plastycznymi. Dominującymi śladami substancji organicznych było wysycenie, widoczne jako czarne warstwy wnikające w głąb ścianek (30,9%), z kolei ślady okopcenia i nagarów zarejestrowano wyłącznie na nielicznych egzemplarzach.

Analiza porównawcza badanego zbioru nie pozwoliła wyróżnić czytelnej sekwencji osadniczej na badanym obszarze. Rozkład poszczególnych cykli technologicznych z dominującym udziałem grupy IIc, jest charakterystyczny dla zespołów późnotrzcinieckich z różnych terenów omawianej jednostki kulturowej, ale obecny jest również w zespołach klasycznych. Dalsza analiza porównawcza odnosząca się do stylistyki wykazała, że nieliczne egzemplarze zdobione odpowiadają fazie klasycznej danej jednostki kulturowej, natomiast pojedyncze okazy mogą wskazywać na powiązania z późnotrzcinieckim, a może nawet przejściowym okresem – od KT do KŁ (tzw. fazą łódzką). Potwierdzenie ewentualnej kontynuacji osadnictwa w KŁ, może przynieść analiza pozostałej części materiału pozyskanego na stanowisku.

Na koniec należy zaznaczyć, że największy zbiór ceramiki KT pozyskano z południowo – wschodniej części badanego terenu, gdzie uchwycono też prawdopodobnie homogeniczną warstwę kulturową oraz obiekty. Na tej podstawie przypuszczać można, że przebadany został tylko niewielki, peryferyjny odcinek osady zajmowanej przez ludność KT. Stanowisko 7 w Brwinowie, pow. Pruszków zasługuje zatem na dalsze badania ze względu na licznie udokumentowany materiał zabytkowy.

SiM III.indd 162 2014-01-21 22:36:57

Bibliografia

ABRAMEK, B., 1971. Cmentarzysko kurhanowe kultury trzcinieckiej w Okalewie, pow. Wieluń. Sprawozdanie za lata 1966 – 1968. *Sprawozdania Archeologiczne*, 23, 66 – 77.

AUCH, M., TRZECIECKI, M., 2010. Ceramika średniowieczna i nowożytna ze stanowiska nr 6 w Radomiu. *Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego*, 44, 1 – 4, 129 – 195.

BUGAJ, U., 2008. The bronze age settlement from site 1 in Góra Strękowa, county of Białystok. *Sprawozdania Archeologiczne*, 60, 171 – 263.

BUKO, A., 1979. Problemy analizy opisowej wyrobów garncarskich zachowanych fragmentarycznie. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, XXVII, 2, 187 – 207.

BUKO, A., 1990. *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

BUKO, A., 2002. Procesy stratyfikacyjne ceramiki z wykopalisk: problem fragmentaryzacji zbiorów. *Študijne Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied*, 35, 247 – 258.

CALDERONI, G., GANCARSKI, J., LIZYŃSKA–ZAJĄC, M., TUNIA, K., 2000. Radiocarbon dating of the Bronze Age assemblages of Słonowice and Trzcinica sites (Kielce and Krosno provinces, southern Poland). *Origini*, 22, 267 – 298.

CHOTYŃSKI, A., 1911. Zabytki przedhistoryczne z Dratowa, Trzcińca, Żmijowisk i innych wsi w powiecie puławskim. *Światowit*, IX, 47 – 70.

CZEBRESZUK, J., 1996. *Społeczności Kujaw w początkach epoki brązu*. Poznań.

CZEBRESZUK, J., 1998. Trzciniec – koniec pewnej tradycji. *In*: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, eds. *„Trzciniec" – system kulturowy czy interkulturowy proces?* Poznań, 411 – 429.

CZEBRESZUK, J., MAKAROWICZ, P., SZMYT, M., 1998. Sieć powiązań genetycznych społeczności trzcinieckiego kręgu kulturowego na Kujawach. *In*: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, eds. *„Trzciniec" – system kulturowy czy interkulturowy proces?* Poznań, s. 121 – 134.

CZERNIAK, L., 1980. *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach*. Poznań.

CZERNIAK, L., KOŚKO, A., 1980. Zagadnienie efektywności poznawczej analizy chronologicznej ceramiki na podstawie cech technologicznych. *Archeologia Polski,* XXV, 2, 247 – 279.

DĄBROWSKI, J., 1959. Cmentarzysko z Szydłowa, pow. Mława, na tle kultury łużyckiej na Mazowszu północnym. *Materiały Starożytne*, V, 233 – 258.

DĄBROWSKI, J., 1972. *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

DĄBROWSKI, J., 2006. Kultura trzciniecka i łużycka na Mazowszu. *In*: J. GĄSSOWSKI, ed. *Starożytne Mazowsze: materiały z sesji archeologicznej, która odbyła się dnia 19 października 2006 r. w Pułtusku*. Warszawa, 21 – 30.

DĄBROWSKI, J., PAWLIKOWSKI, M., 2002. Wyniki badań surowcowo – technologicznych ceramiki kultury trzcinieckiej. *Przegląd Archeologiczny,* 50, 57 – 69.

DOMARADZKA, S., JÓZWIAK, B., 2011. Materiały neolityczne i wczesnobrązowe ze stanowiska nr 37 w Warszawie – Białołęce przy ul. Zdziarskiej. S*tudia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, I, 147 – 163.

FLOREK, M., TARAS H., 2003. *Dacharzów. Cmentarzysko kultury trzcinieckiej*. Lublin.

GAJEWSKI, L., 1963. Wykopaliska w Mękarzewicach, pow. Kazimierza Wielka, w 1961 r. *Sprawozdania Archeologiczne*, 15, 94 – 102.

GARDAWSKI, A., 1959. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materiały Starożytne*, V, 7 – 189.

GARDAWSKI, A., 1971. Zagadnienia fazy łódzkiej. *Archeologia Polski*, XVI, 151 – 165.

GĄSIOR, M., 1975. Kultura trzciniecka na obszarze Polski Środkowej. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, 22, 101 – 120.

GEDL, M., 1970. *Kultura łużycka*. Kraków.

GÓRSKI, J., 1991. *Osada kultury trzcinieckiej w Jakuszowicach*. Kraków.

GÓRSKI, J., 2003. Uwagi o datowaniu i kontekście znalezisk ceramiki o „cechach południowych" w strefie zasięgu kultury trzcinieckiej. *In*: J. GANCARSKI, ed. *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich*. Krosno, 89 – 137.

GÓRSKI, J., 2007a. *Chronologia kultury trzcinieckiej na lessach Niecki Nidziańskiej*. Kraków.

GÓRSKI, J., 2007b. Powiązania kultury trzcinieckiej z obszaru lessów podkrakowskich z innymi terenami w świetle analizy ceramiki. *In*: J. CHOCHOROWSKI, ed. *Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza. Księga poświęcona Profesorowi Markowi Gedlowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim*. Kraków, 253 – 274.

GÓRSKI, J., 2011. Przejawy oddziaływań zakarpackich na terenie grupy podlasko – mazowieckiej kultury trzcinieckiej. *In*: U. STANKIEWICZ, A. WAWRUSIEWICZ, eds. *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*. Białystok, 279 – 286.

SiM III.indd 164 2014-01-21 22:36:57

GÓRSKI, J., MAKAROWICZ, P., WAWRUSIEWICZ, A., 2011a. *Osady i cmentarzyska społeczności trzcinieckiego kręgu kulturowego w Polesiu, stanowisko 1, woj. łódzkie*. Łódź.

GÓRSKI, J., MAKAROWICZ, P., WAWRUSIEWICZ, A., 2011b. Podstawy datowania trzcinieckiego kręgu kulturowego w Polsce środkowej na przykładzie materiałów za stanowiska w Polesiu w dorzeczu Bzury. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica*, 28, 91 – 127.

GUMIŃSKI, W., 1989. G*ródek Nadbużny, osada kultury pucharów lejkowatych*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

HOCHLEITNER, R., 2003. *Minerały i kryształy*. Warszawa.

HOŁUBOWICZ, W., 1950. *Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi*. Toruń.

IGNACZAK, M., MAKAROWICZ, P., 1998. The south – western borderland of the Trzciniec cultural circle. *In*: A. KOŚKO, ed. *Baltic – Pontic Studies, 6: The Trzciniec area of the early bronze age civilization: 1950 – 1200,* 74 – 86.

JANUSZEK, K., MANASTERSKI, D., 2011. Obozowisko ludności kultury trzcinieckiej z Reguł koło Warszawy. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, I, 83 – 129.

JAŻDŻEWSKI, K., 1948. O zagadnieniu początków kultury łużyckiej. *Slavia Antiqua*, I, 94 – 151.

JÓZWIAK, B., 2003. *Społeczności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły*. Poznań.

KADROW, S., MACHNIK, J., 1997. *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*. Kraków.

KASZEWSKI, Z., 1975. Kultura łużycka w Polsce Środkowej. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, 22, 123 – 166.

KEMPISTY, A., 1978. *Schyłek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*. Warszawa.

KEMPISTY, A., 1987. Osada kultury trzcinieckiej z Złotej Pińczowskiej. Rezultaty badań wykopaliskowych ś. p. Jacka Miśkiewicza. *In*: P. POLESKA, J. RYDZEWSKI, eds. *Kultura trzciniecka w Polsce*. Kraków, 143 – 154.

KEMPISTY, E., 1968. Cmentarzysko ciałopalne kultury trzcinieckiej w Laskach Starych, pow. Węgrów. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXIII, 224 – 235.

KEMPISTY, E., 1972. Materiały tzw. kultury ceramiki „grzebykowo – dołkowej" z terenu Mazowsza i Podlasia. *Wiadomości Archeologiczne,* XXXVII, 411 – 483.

KEMPISTY, E., 1973. Osada kultury trzcinieckiej w miejscowości Zdrojki, pow. Mińsk Mazowiecki. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXVIII, 1, 181 – 191.

KŁOSIŃSKA, E., 1997. *Starszy okres epoki brązu w dorzeczu Warty*. Wrocław.

KONDRACKI, J., 1994. *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno – geograficzne*. Warszawa.

KOŚKO, A., 1981. *Udział południowo – wschodnio – europejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych. Grupa mątewska*. Poznań.

KRUPPÉ, J., 1967. *Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV*. Wrocław.

KRYVALCEVIČ, M., 1998. A contribution to the study of problems concerning the beginnings of „Trzciniec" in the Southern Belarus. *In*: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, eds. *„Trzciniec" – system kulturowy czy interkulturowy proces?* Poznań, 345 – 353.

KUCHARSKI, J., 1970. Badania laboratoryjne niektórych cech technologicznych ceramiki kultury pucharów lejkowatych z Czamaninka, pow. Radziejów Kujawski i Sarnowa, pow. Włocławek. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, 17, 121 – 174.

LANGER, J.J., PIETRZAK, S., 2011. Badania fizykochemiczne substancji organicznych ze ścianek naczyń kręgu trzcinieckiego z Polesia, gm. Łyszkowice, woj. łódzkie, stan. 1. *In*: J. GÓRSKI, P. MAKAROWICZ, A. WAWRUSIEWICZ. *Osady i cmentarzyska społeczności trzcinieckiego kręgu kulturowego w Polesiu, stanowisko 1, woj. łódzkie*. Łódź, I, 306 – 333.

MAKAROWICZ, P., 1998a. Kujawski nurt trzcinieckiego kręgu kulturowego – podstawy taksonomiczne. *In*: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, eds. *„Trzciniec" – system kulturowy czy interkulturowy proces?* Poznań, 33 – 60.

MAKAROWICZ, P., 1998b. *Rola społeczności kultury iwieńskiej w genezie trzcinieckiego kręgu kulturowego (2000 – 1600 BC)*. Poznań.

MAKAROWICZ, P., 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań.

MANASTERSKI, D., 2009. *Pojezierze Mazurskie u schyłku neolitu i na początku epoki brązu w świetle zespołów typu Ząbie – Szestno*. Warszawa.

MANASTERSKI, D., 2012. Typ Juodkrantė – iwieński i trzciniecki komponent stylistyczny w ceramice z rzucewskiej osady w Suchaczu. *Światowit,* IX (L)/B (2011), 151 – 168.

MANASTERSKI, D., JANUSZEK, K., 2011a. Obiekt mieszkalny ludności kultury trzcinieckiej z Raszyna koło Warszawy. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, I, 51 – 82.

MANASTERSKI, D., JANUSZEK, K., 2011b. Ślady osadnictwa paraneolitycznego i wczesnobrązowego na stanowisku 12 w Skrzeszewie, gm. Wieliszew. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, I, 131 – 145.

SiM III.indd 166 2014-01-21 22:36:57

MICHALSKI, J., 1987. Osadnictwo kultury trzcinieckiej w dolnym biegu rzek Czarnej i Wschodniej. *In*: P. POLESKA, J. RYDZEWSKI, eds. *Kultura trzciniecka w Polsce*. Kraków, s. 155 – 169.

MOGIELNICKA – URBAN, M., 1984. *Warsztat ceramiczny w kulturze łużyckiej*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

ORTON, C., TYERS, P., VINCE, A., 1993. *Pottery in Archaeology*. Cambridge.

PAWLIKOWSKI, M., SZPERKOWSKA, K., 2011. Wyniki badań mineralogicznych i technologicznych ceramiki trzcinieckiego kręgu kulturowego z Polesia, gm. Łyszkowice, woj. łódzkie, stan. 1. *In*: J. GÓRSKI, P. MAKAROWICZ, A. WAWRUSIEWICZ. *Osady i cmentarzyska społeczności trzcinieckiego kręgu kulturowego w Polesiu, stanowisko 1, woj. łódzkie*. Łódź, I, 334 – 351.

RACHWANIEC, A., 1982. Osada kultury trzcinieckiej i łużyckiej na stan. 68 w Nowej Hucie – Krzesławicach. *Wiadomości Archeologiczne*, XLVII, 59 – 70.

RENFREW, C., BAHN P., 2002. *Archeologia. Teorie, metody i praktyka*. Warszawa.

RICE, P. M., 1987. *Pottery Analysis*. Chicago – London.

SKIBO, J. M., 1992. P*ottery Function. A use – alteration perspective*. Plenum Press. New York.

SZMYT, M., 2000. Osadnictwo kultury amfor kulistych. *In*: A. KOŚKO, ed. *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego, III: Kujawy, 4: Osadnictwo kultur późnoneolitycznych oraz interstadium epok neolitu i brązu: 3900 – 1400/1300 przed Chr*. Poznań, 135 – 329.

TARAS, H., 1995. *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*. Lublin.

TARAS, H., 1998a. Podstawy taksonomii kultury trzcinieckiej w środkowowschodniej Polsce. *In*: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, eds. *„Trzciniec" – system kulturowy czy interkulturowy proces?* Poznań, 75 – 86.

TARAS, H., 1998b. The bases for the taxonomy of the Trzciniec culture in the southern part of the area between the Vistula and Bug rivers. *In*: A. KOŚKO, ed. *Baltic – Pontic Studies, 6: The Trzciniec area of the early bronze age civilization: 1950 – 1200*, 32 – 47.

TOKARSKI, Z., KAŁWA, M., PRZYBYŁEK, A., ROPSKA, H., WOLFKE S., 1964. *Surowce ceramiki budowlanej*. Warszawa.

WASILCZYK, M., 2007. Ceramika chodlikowska – rekonstrukcja procesu wytwarzania wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej. *In*: P. LIS, ed. *Archeologia doświadczalna w Muzeum Nadwiślańskim. Eksperymenty 2003 – 2006*. Kazimierz Dolny, 23 – 34.

WAWRUSIEWICZ, A., 2011. Okres neolitu i wczesnej epoki brązu na Podlasiu. Stan i perspektywy badań. *In*: U. STANKIEWICZ, A. WAWRUSIEWICZ, eds. *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*. Białystok, 13 – 36.

WĘGRZYNOWICZ, T., 1961. Osadnictwo kultury łużyckiej we wsi Kamionka – Nadbużna, pow. Ostrów Mazowiecka. *Materiały Starożytne*, VII, 165 – 200.

WĘGRZYNOWICZ, T., 1976. Osadnictwo starszej fazy epoki brązu z Warszawy – Zerzenia. *Wiadomości Archeologiczne,* XLI, 1, 18 – 36.

WĘGRZYNOWICZ, T., 1978. Osadnictwo kultury trzcinieckiej i łużyckiej w Drohiczynie, woj. białostockie, na stanowisku Kozarówka. *Wiadomości Archeologiczne*, XLIII, 1, 32 – 48.

WIRSKA – PARACHONIAK, M., 1968. Ceramika tak zwanego ośrodka igołomskiego z okresu wpływów rzymskich w świetle badań technologicznych. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, XVI, 95 – 108.

Paulina Skorupska
ul. Kopalniana 22A m 34
01-321 Warszawa
e-mail: skorupskapaulina@gmail.com

SiM III.indd 168 2014-01-21 22:36:57

Paulina Skorupska

POTTERY MATERIALS OF THE TRZCINIEC CULTURE FROM SITE 7 IN BRWINÓW, PRUSZKÓW COUNTY

Key words: Early Bronze Age, Trzciniec Culture, pottery vessels, vicinity of Warsaw.

SUMMARY

The article is a comprehensive analysis of pottery vessels of the Trzciniec Culture discovered at site 7 in Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship. Only a small remote part of the Trzciniec Culture settlement has been examined (Fig. 1).

The pottery was analyzed with focus on the state of preservation (Charts 1 – 4), manufacturing techniques (Fig. 2), morphology (Figs 3 – 5), decoration (Fig. 6) and traces of use. The material consisted of 1148 fragments, over 70 % were recovered from mixed stratigraphic contexts (Plts 1 – 6) and the rest from different features (Plt. 7). More than a half were fashioned from fat clay with addition of medium-sized and big white crushed stone. The vessels were manufactured by coiling and then fired relatively well. The material in question consists mainly of pots with a small share of bowls and vases, only about 20 % were decorated. The most common decoration group was the one with multiple round grooves and a single lining frame.

It is difficult to establish the precise chronology of the material, mainly due to its poor state of preservation. No radio-carbon dates (C14) were obtained from the site. The distribution of particular technological cycles is typical of the „Late Trzciniec" assemblages in the Polish Lowland (Chart 5). A comparative analysis of the stylistic features demonstrated that the vessels generally correspond to the classical phase of the culture but individual pieces imply connections with the „Late Trzciniec" or even a transistional period – from the Trzciniec Culture to the Lusatian Culture (with the so-called Łódź phase).

SiM III.indd 169 2014-01-21 22:36:57

Ryc. 1. Brwinów, pow. Pruszków, woj. mazowieckie, stan. 7.
A – Plan stanowiska z zaznaczonym zasięgiem warstwy kulturowej oraz rozrzutem zabytków (opr. M. Kmicik); B – Plan z zaznaczonymi granicami stanowiska archeologicznego i jego strefą ochronną (archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie).

Fig. 1. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7.
A – Site map with indicated range of the cultural layer and location of the artifacts (M. Kmicik); B – Map with indicated border of the archaeological site and its protection zone (archives of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, Warsaw).

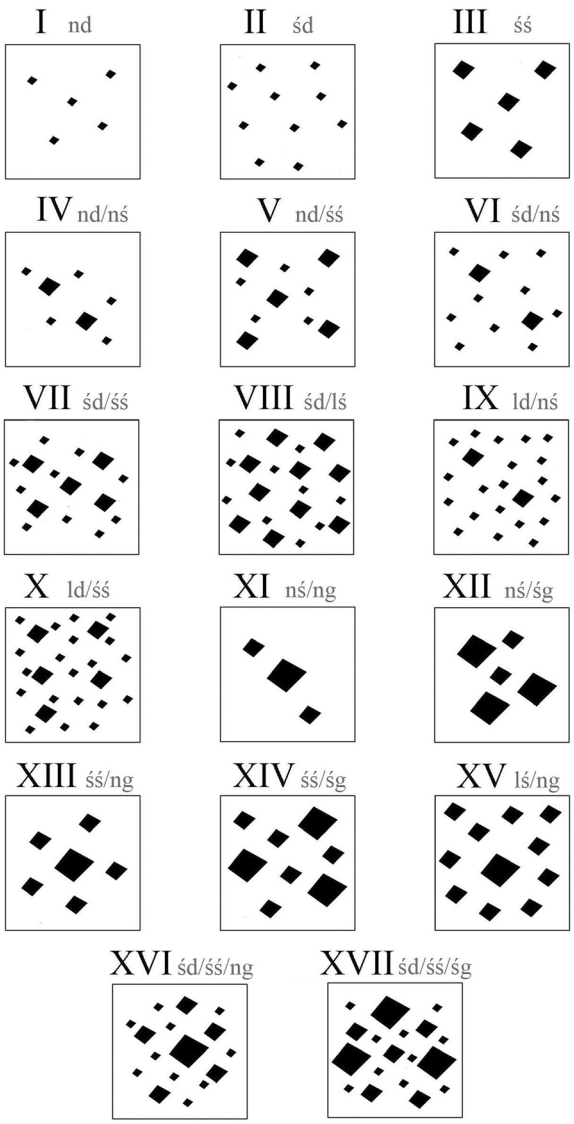

Ryc. 2. Brwinów, pow. Pruszków, woj. mazowieckie, stan. 7. Schematyczne przedstawienie wyróżnionych kompozycji domieszki.
Zastosowane skróty: n – nieliczna; ś – średnioliczna; l – liczna; d – drobnoziarnista; ś – średnioziarnista; g – gruboziarnista.

Fig. 2. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7. Schematic representation of additional ingredients to clay.
Abbreviations: n – sparse; ś – moderate; l – significant; d –small-grained; ś –medium size-grained; g – large-grained.

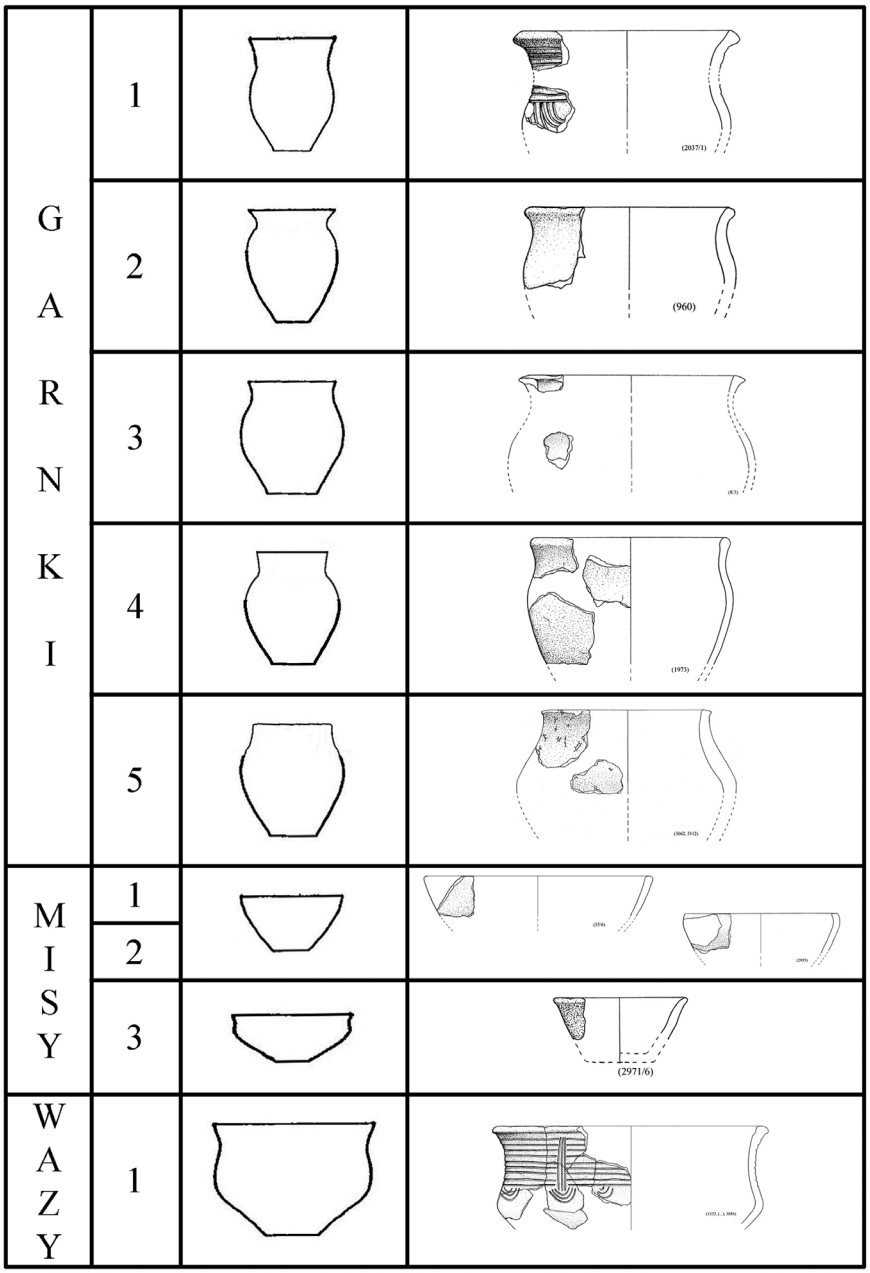

Ryc. 3. Brwinów, pow. Pruszków, woj. mazowieckie, stan. 7. Zróżnicowanie typologiczne naczyń (wg J. Górski 2007, ryc. 7 – 16 z modyfikacjami autora).

Fig. 3. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7. Types of vessels (according to J. Górski 2007, figs 7 – 16 with alterations made by the author).

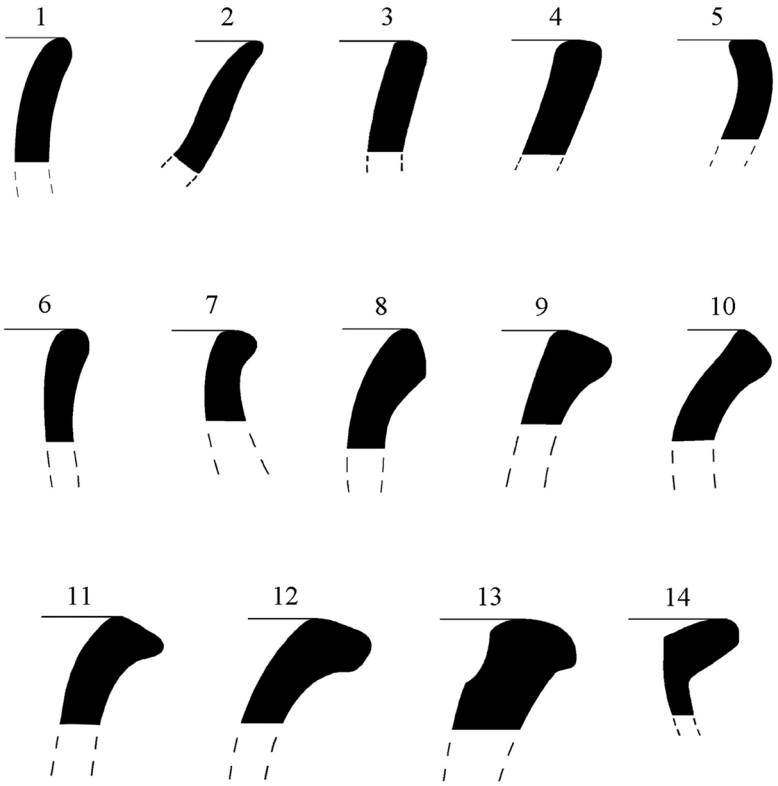

Ryc. 4. Brwinów, pow. Pruszków, woj. mazowieckie, stan. 7.
Zróżnicowanie typologiczne wylewów.

Fig. 4. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7. Types of vessel mouths.

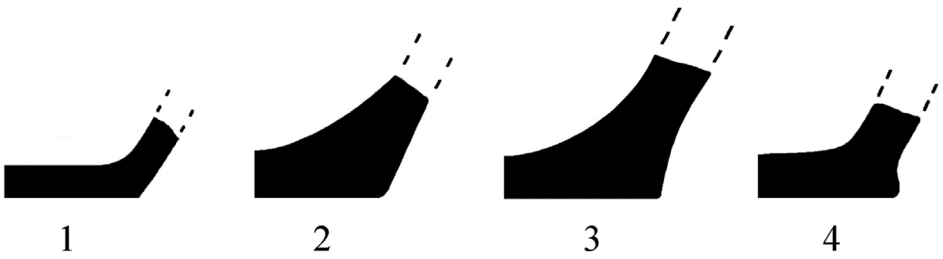

Ryc. 5. Brwinów, pow. Pruszków, woj. mazowieckie, stan. 7.
Zróżnicowanie typologiczne den.

Fig. 5. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7. Types of vessel bottoms.

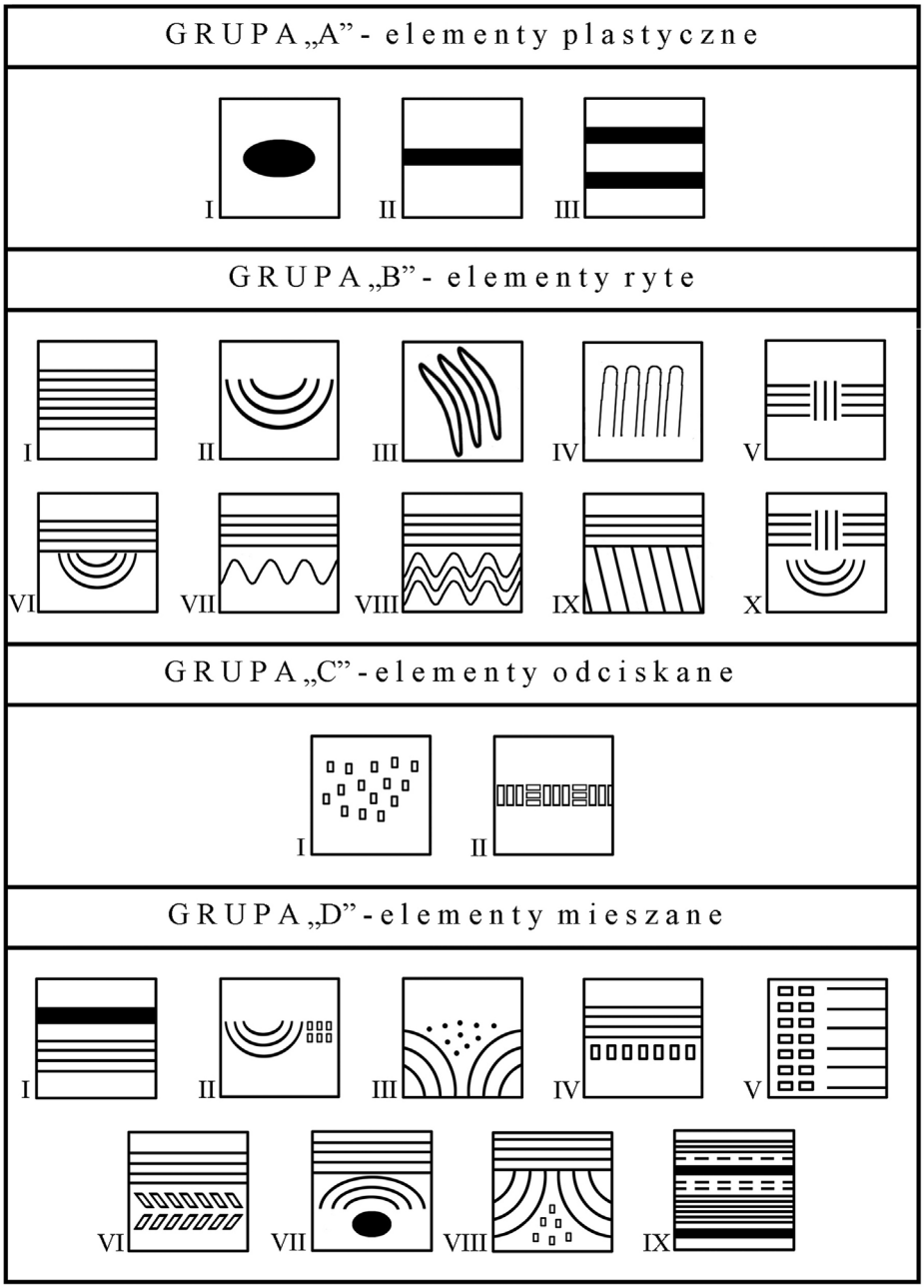

Ryc. 6. Brwinów, pow. Pruszków, woj. mazowieckie, stan. 7. Schematyczne przedstawienie wyróżnionych grup zdobniczych.

Fig. 6. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7. Schematic representation of the decoration groups.

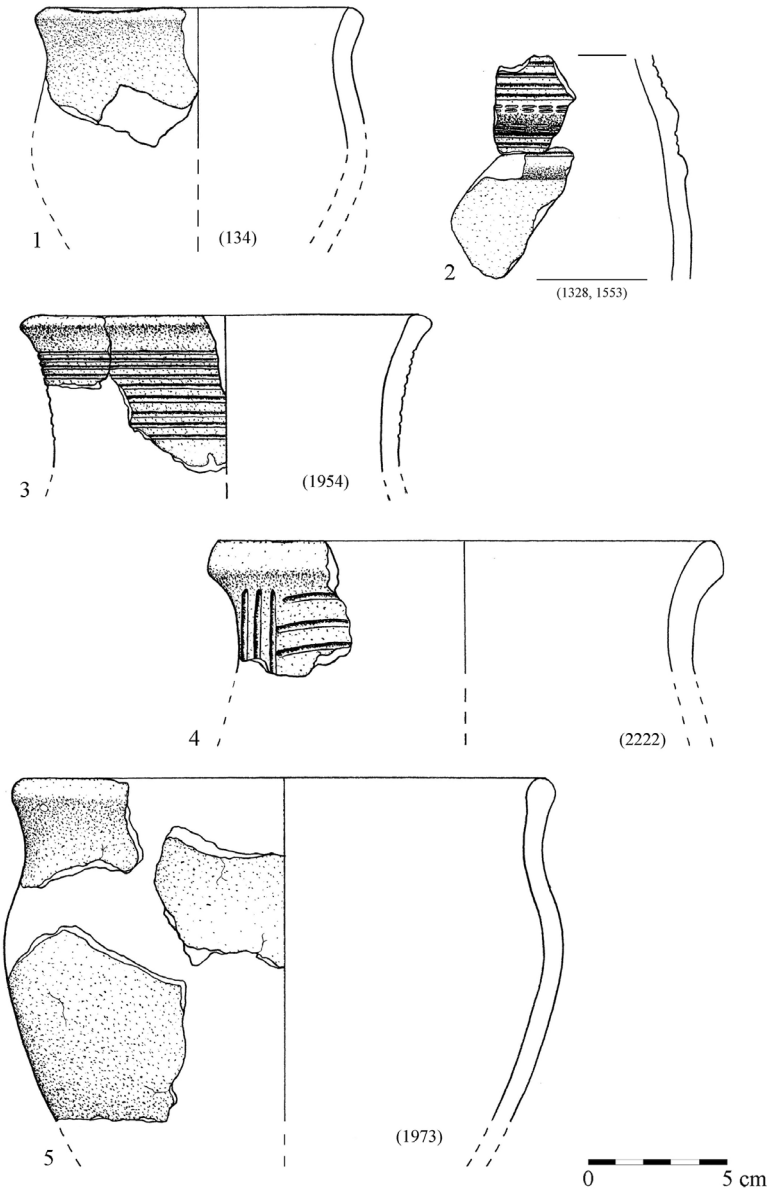

Tablica 1. Brwinów, pow. Pruszków, woj. mazowieckie, stan. 7. Wybór fragmentów naczyń z poszczególnych poziomów eksploracyjnych. 1, 2 – poziom 1; 3-5 - poziom 2.

Plate 1. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7. Selected fragments of vessels from different exploration levels. 1, 2 – level 1; 3 – 5 – level 2.

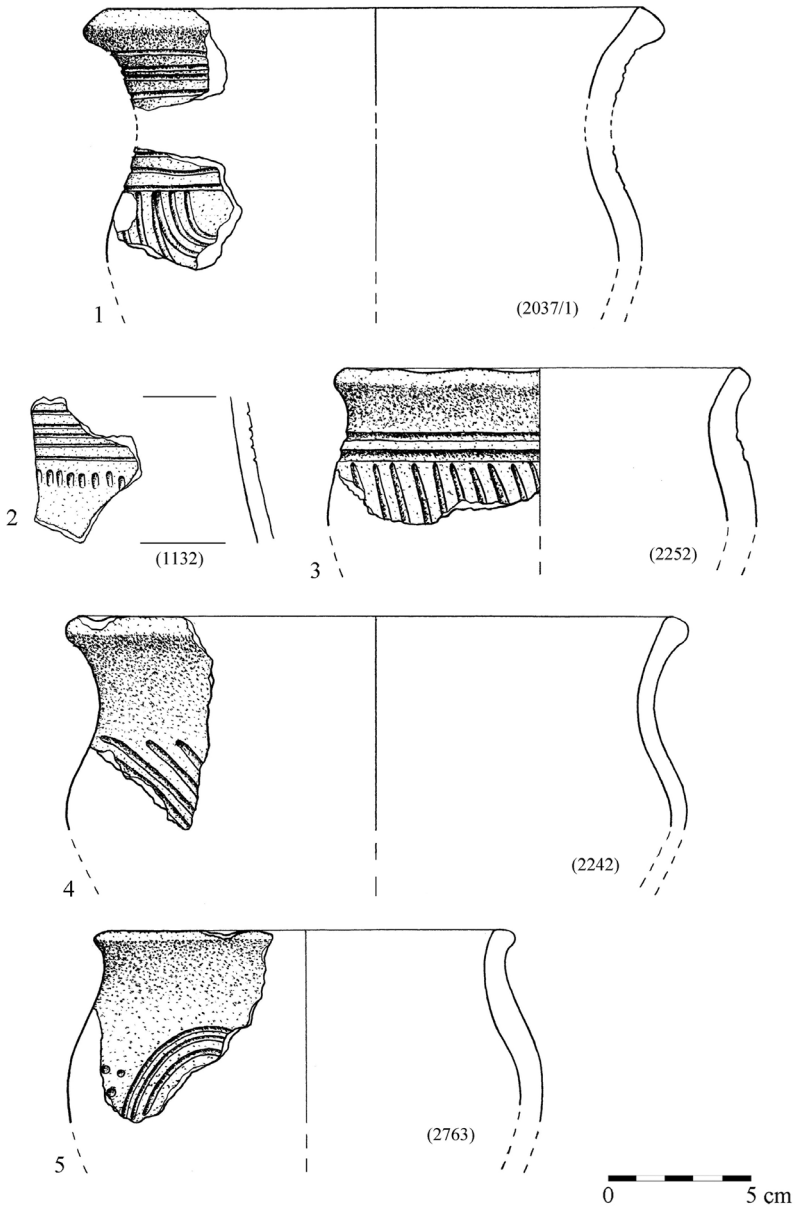

Tablica 2. Brwinów, pow. Pruszków, woj. mazowieckie, stan. 7. Wybór fragmentów naczyń z poszczególnych poziomów eksploracyjnych. 1 – 4 – poziom 3; 5 - poziom 4.

Plate 2. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7. Selected fragments of vessels from different exploration levels. 1 – 4 – level 3; 5 – level 4.

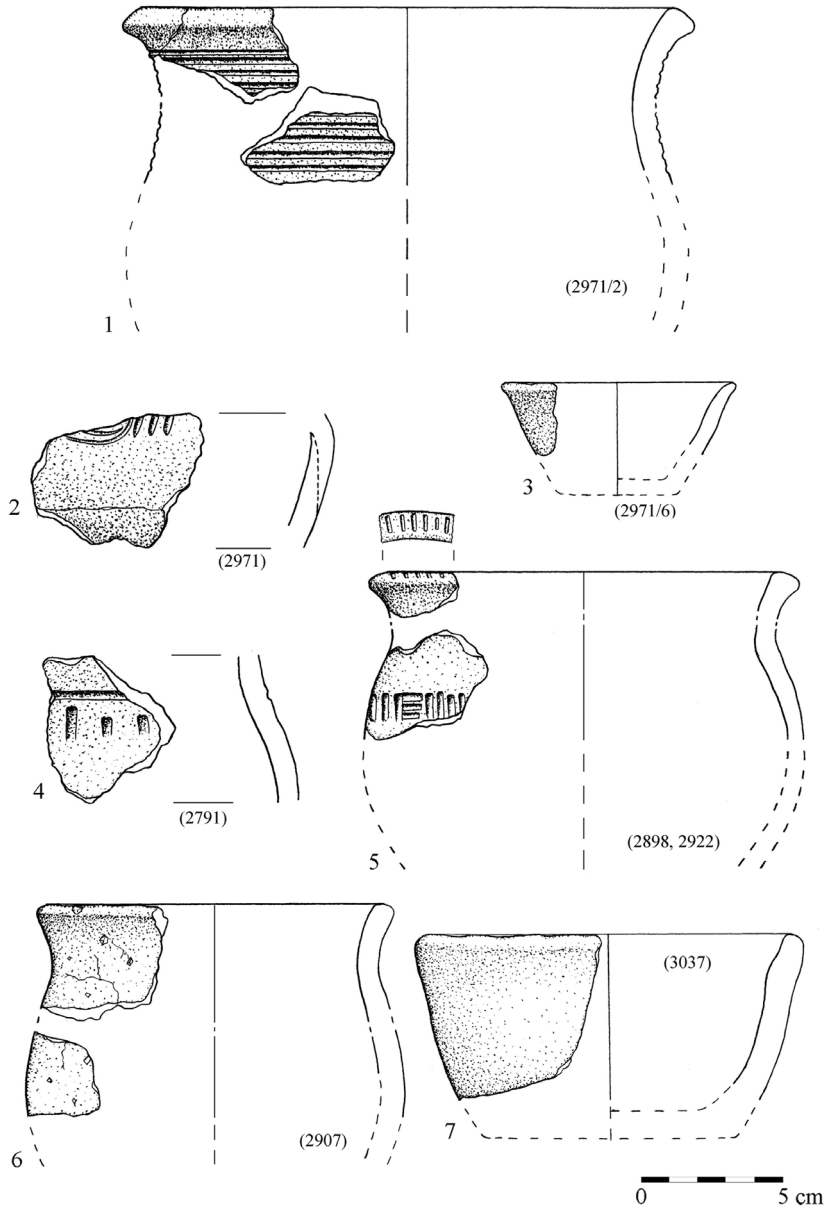

Tablica 3. Brwinów, pow. Pruszków, woj. mazowieckie, stan. 7. Wybór fragmentów naczyń z poszczególnych poziomów eksploracyjnych. 1 – 4 – poziom 4; 5 – 7 – poziom 5.

Plate 3. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7. Selected fragments of vessels from different exploration levels. 1 – 4 – level 4; 5 – 7 – level 5.

SiM III.indd 177 2014-01-21 22:37:08

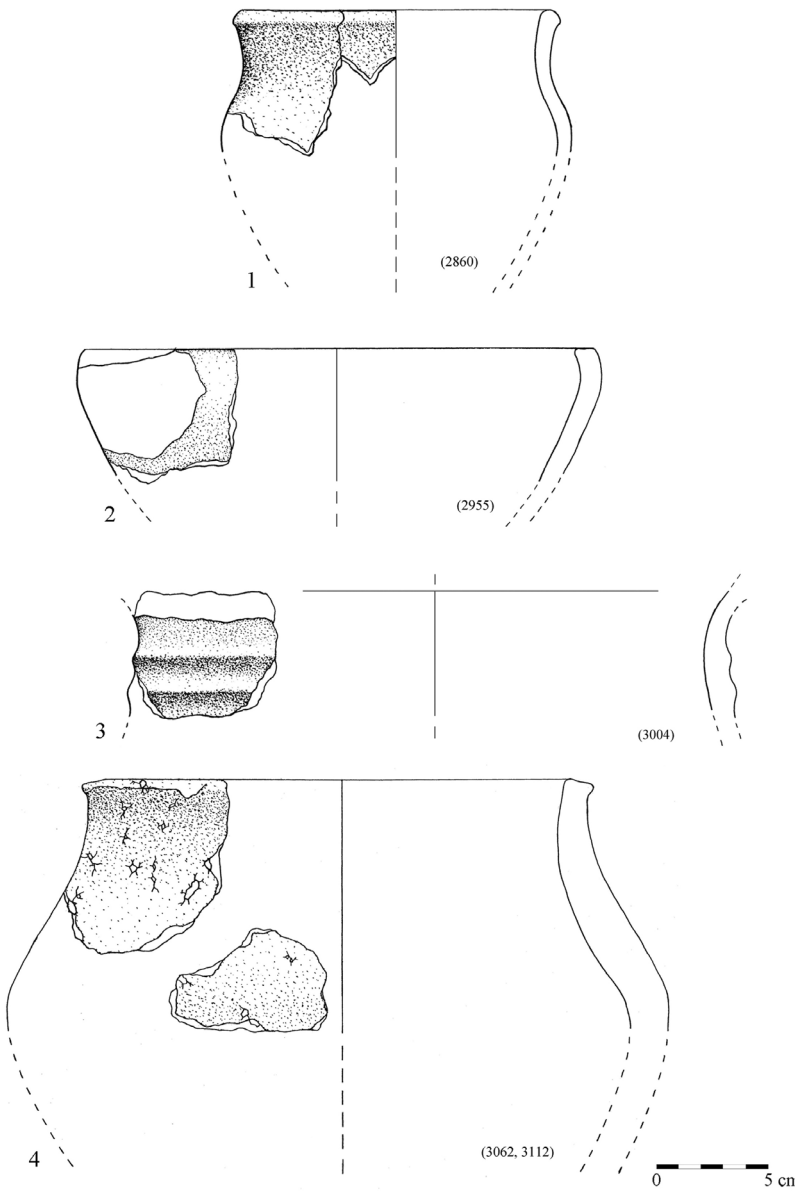

Tablica 4. Brwinów, pow. Pruszków, woj. mazowieckie, stan. 7. Wybór fragmentów naczyń z poszczególnych poziomów eksploracyjnych. 1 – 3 – poziom 5; 4 - poziom 6.

Plate 4. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7. Selected fragments of vessels from different exploration levels. 1 – 3 – level 5; 4 – level 6.

SiM III.indd 178 2014-01-21 22:37:10

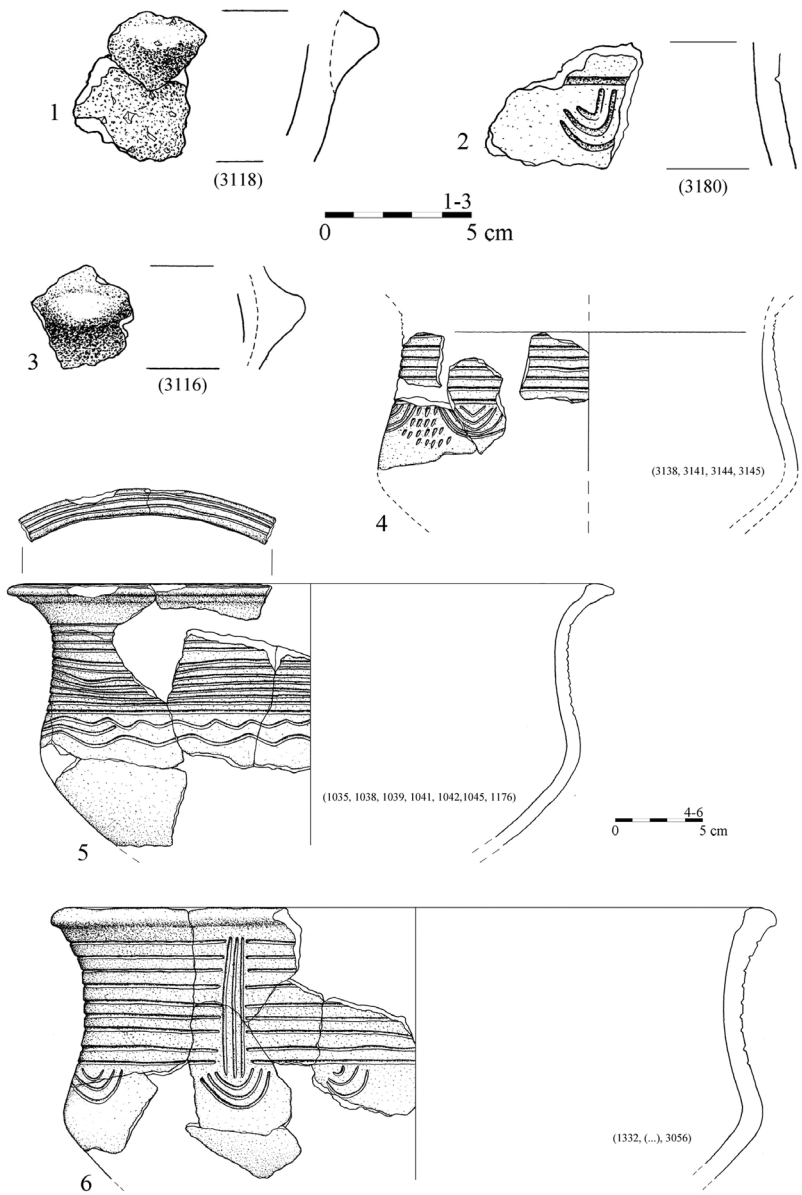

Tablica 5. Brwinów, pow. Pruszków, woj. mazowieckie, stan. 7. Wybór fragmentów naczyń z poszczególnych poziomów eksploracyjnych. 1 – 4 – poziom 6; 5, 6 – znalezione w kilku poziomach.

Plate 5. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7. Selected fragments of vessels from different exploration levels. 1 – 4 – level 6; 5, 6 – found at several levels.

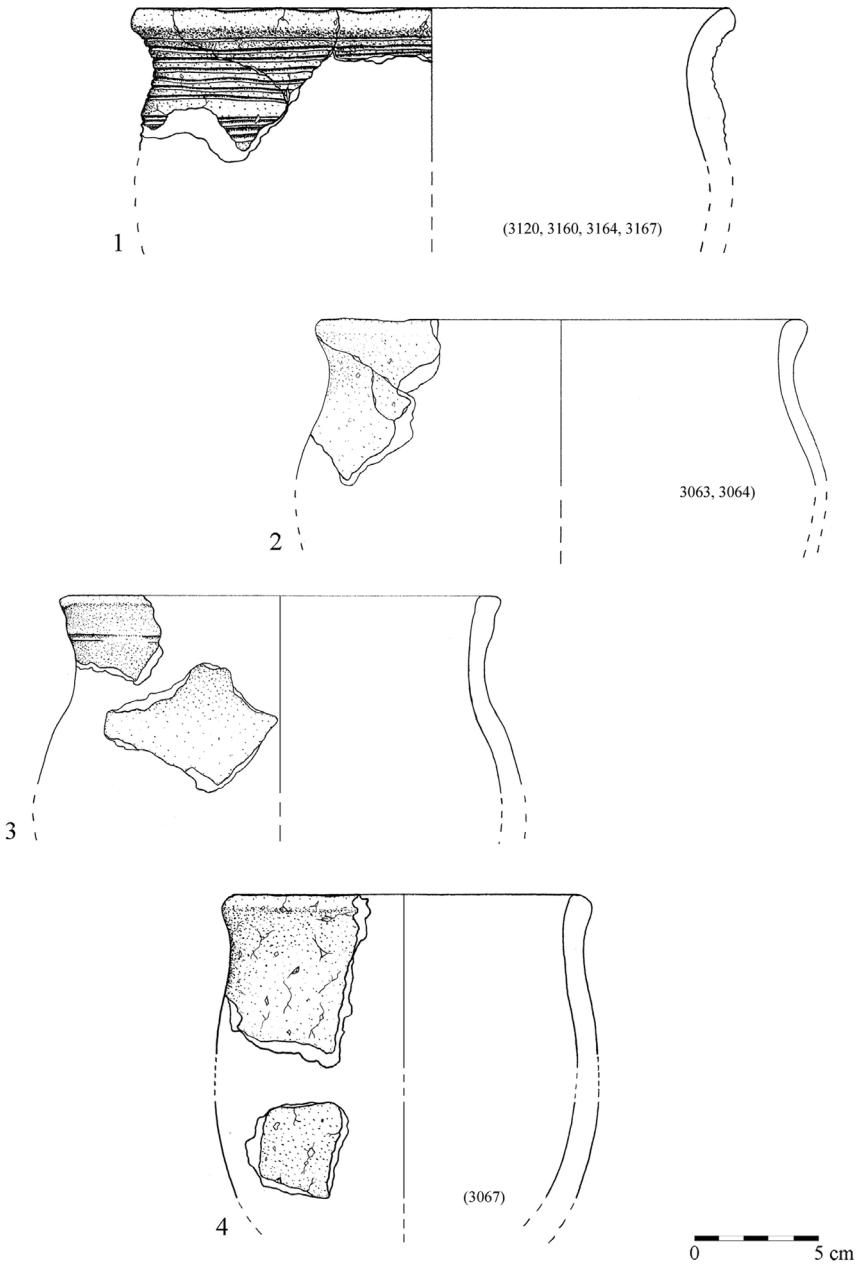

Tablica 6. Brwinów, pow. Pruszków, woj. mazowieckie, stan. 7.
Wybór fragmentów naczyń z poziomu 6.

Plate 6. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7. Selected vessels from level 6.

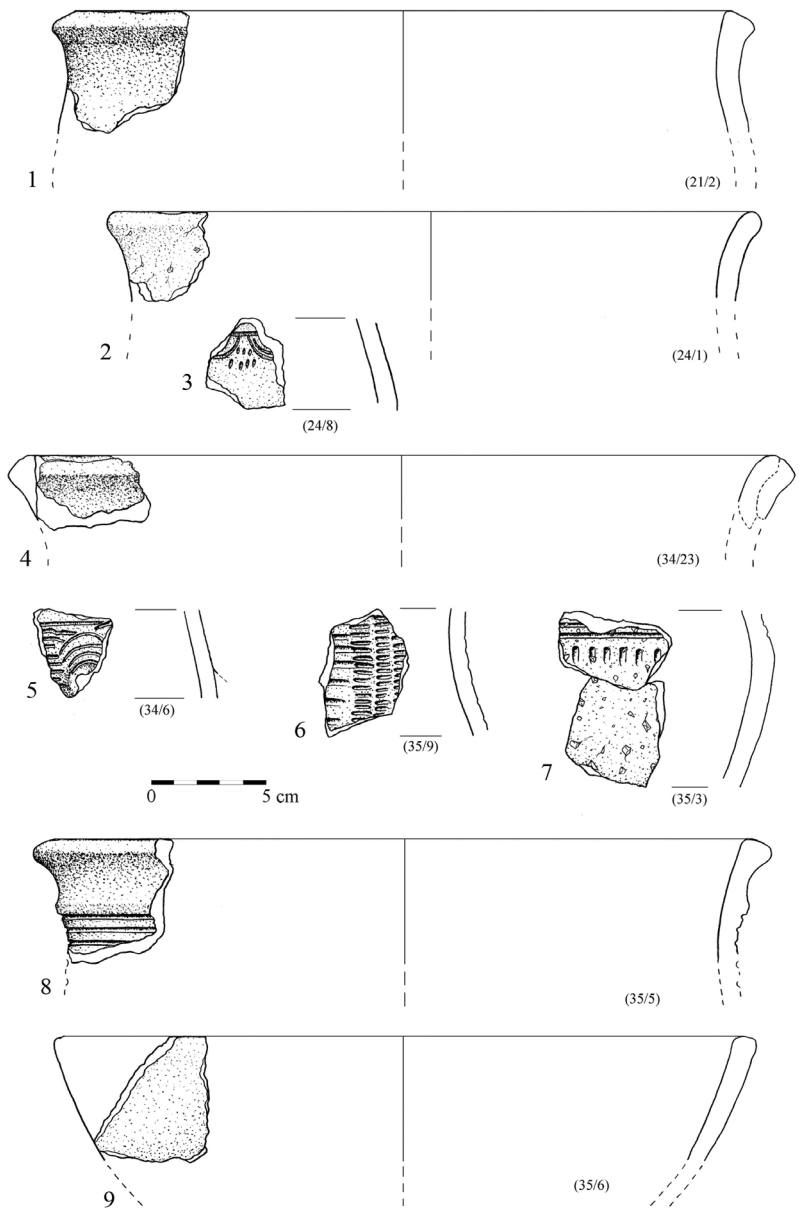

Tablica 7. Brwinów, pow. Pruszków, woj. mazowieckie, stan. 7. Wybór fragmentów naczyń z poszczególnych obiektów. 1 – obiekt nr 21; 2, 3 – obiekt nr 24; 4, 5 – obiekt nr 34; 6-9 – obiekt nr 35.

Plate 7. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7. Selected fragments of vessels from different features. 1 – feature 21; 2, 3 – feature 24; 4, 5 – feature 34; 6 – 9 – feature 35.

SiM III.indd 181 2014-01-21 22:37:13

SiM III.indd 182 2014-01-21 22:37:13

Mariusz Kowalewski

INWENTARZ KRZEMIENNY KULTURY TRZCINIECKIEJ Z OSADY W BRWINOWIE, STANOWISKO 7, WOJ. MAZOWIECKIE W ŚWIETLE ANALIZY TECHNOLOGICZNEJ MATERIAŁÓW Z WYKOPU 3

Słowa kluczowe: krzemieniarstwo, epoka brązu, kultura trzciniecka, faza łódzka, kultura łużycka, Brwinów, Mazowsze, Podlasie, Niż Polski.

WSTĘP

Badania osady z epoki brązu na stanowisku 7 w Brwinowie zostały przeprowadzone w 2010 roku pod kierownictwem mgr. Marcina Kmicika w ramach Samodzielnej Katedry Archeologii Terenowej[1]. W wykopie 3 eksplorowany był poziom kulturowy zachowany w postaci ciemnej warstwy o miąższości około 30 cm, bogato nasyconej fragmentami ceramiki i wytworami krzemiennymi. W jej spągu wystąpiło 9 obiektów (Kmicik 2011). Warstwa kulturowa była eksplorowana sześcioma poziomami mechanicznymi, każdy o miąższości około 5 cm. Analiza taksonomiczna fragmentów ceramiki wykazała, że w wykopie 3 wystąpiły pozostałości naczyń kultury trzcinieckiej z fazy klasycznej oraz przejściowej do kultury łużyckiej, tzw. fazy „łódzkiej" (Skorupska 2012; 2013 – w tym tomie). Obecne były także materiały ceramiczne typowe dla kultury łużyckiej. Artefakty trzcinieckie wyraźnie przeważały na głębszych poziomach, którymi eksplorowano ciemną warstwę. Z kolei materiały łużyckie dominowały w wyższych poziomach eksploracyjnych (Tabela 1).

[1] W tym miejscu dziękuję Katarzynie i Marcinowi Kmicikom za udostępnienie materiałów krzemiennych do opracowania.

SiM III.indd 183 2014-01-21 22:37:13

Tabela 1. Frekwencja procentowa fragmentów naczyń wyróżnionych jednostek taksonomicznych w kolejnych poziomach eksploracyjnych. Kategoria „pozostałe" obejmuje materiały nieokreślone, a także nieliczne z okresu wpływów rzymskich, wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytne (wg Skorupska 2012).

Poziom eksploracyjny	Kultura trzciniecka	Kultura łużycka	Pozostałe	Razem
1	11,90%	71,64%	16,46%	100%
2	15,24%	56,41%	28,35%	100%
3	23,46%	51,71%	24,86%	100%
4	42,97%	37,50%	19,53%	100%
5	80,62%	13,95%	5,43%	100%
6	100%	0%	0%	100%

Materiałom ceramicznym towarzyszył dość bogaty inwentarz krzemienny. Łącznie w wykopie 3, w warstwie kulturowej i w obiektach pozyskano 205 zabytków krzemiennych (Tabela 2).

Tabela 2. Brwinów, stan. 7, wykop 3. Ogólna struktura technologiczna inwentarza krzemiennego skorelowana z miejscem odkrycia wytworów.

Miejsce	Katergorie wytworów krzemiennych																			
	Surowiec		Rdzenie		Łuszczenie		Odłupki		Łuszczki		Łuski		Okruchy		Narzędzie		Starsze wytwory			
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Warstwa	6	2,88	2	0,96	37	18,05	10	4,90	63	30,90	15	7,30	20	9,76	21	10,25	2	0,96	176	85,96
Obiekty	0	0	1	0,48	6	2,88	0	0	16	7,80	1	0,48	2	0,96	3	1,44	0	0	29	14,04
Razem	6	2,88	3	1,44	43	20,93	10	4,90	79	38,70	16	7,78	22	10,72	22	11,69	2	0,96	205	100,00

Inwentarz krzemienny ze stanowiska 7 w Brwinowie umożliwia prześledzenie niemal pełnego zestawu cech technologicznych typowych dla niżowego krzemieniarstwa epoki brązu. Jego analiza daje możliwość przedstawienia i podsumowania podstaw wiedzy na temat krzemieniarstwa tej epoki oraz uzupełnienia ustaleń będących wynikiem dotychczasowych prac ujmujących problem syntetycznie (Kowalewski 1995; Budziszewski 1997; Libera 2006, 2012; Migal 2012).

SiM III.indd 184 2014-01-21 22:37:13

Z zestawienia przedstawionego w tabeli 3 wynika, że ilość odkrytych artefaktów krzemiennych płynnie rośnie od poziomu 6 do 2, notując spadek w poziomie 1. Wydaje się, że prawidłowość ta odzwierciedla okresową intensywność prowadzonych w tym miejscu działań ludzkich. Brak natomiast jakichkolwiek przesłanek wskazujących na zróżnicowanie technologiczne, czy stylistyczne między krzemiennymi artefaktami z kolejnych poziomów eksploracyjnych. Pod tym względem analizowane materiały stanowią zwartą całość. Wyjątkiem są dwa wytwory starsze (fragmenty mikrolitycznych wiórów), zdecydowanie odbiegające technologicznie od całości zespołu. Nie można wykluczyć ewentualności przyniesienia ich do osady w celu reutylizacji. Mogą także stanowić ślad aktywności ludzkiej mającej miejsce w starszych okresach.

Tabela 3. Brwinów stan. 7, wykop 3. Frekwencja ilościowa i procentowa wydzielonych kategorii wytworów pozyskanych z warstwy kulturowej, skorelowana ze stratygrafią poziomów eksploracyjnych.

Miejsce	Katergorie wytworów krzemiennych																			
	Surowiec		Rdzenie		Łuszczenie		Odłupki		Łuszczki		Łuski		Okruchy		Narzędzie		Starsze wytwory			
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
1	0	0	0	0	4	2,20	4	2,20	16	9,10	0	0	7	4,00	2	1,10	0	0	33	18,60
2	0	0	1	0,55	7	4,00	3	1,75	15	8,70	7	4,00	4	2,20	8	4,60	1	0,55	46	26,35
3	1	0,55	0	0	8	4,60	0	0	12	7,00	7	4,00	2	1,10	0	0	0	0	30	17,27
4	2	1,10	0	0	8	4,60	2	1,10	10	5,60	0	0	3	1,75	3	1,75	1	0,55	29	16,45
5	3	1,75	1	0,55	5	2,85	0	0	6	3,30	1	0,55	0	0	7	4,00	0	0	23	13,00
6	0	0	0	0	5	2,85	1	0,55	4	2,20	0	0	4	2,20	1	0,55	0	0	15	8,35
Razem	6	3,40	2	1,10	37	21,10	10	5,60	63	35,90	15	8,55	20	11,25	21	12,00	2	1,10	176	100

Ze względu na swoją technologiczną spójność analizowany inwentarz krzemienny będzie rozpatrywany jako całość łącznie z egzemplarzami pozyskanymi w obiektach (Tabela 4).

Tabela 4. Brwinów stan. 7, wykop 3. Frekwencja ilościowa i procentowa wytworów krzemiennych z wydzielonych kategorii technologicznych w obiektach.

Obiekt	Kategorie wytworów												Razem	
	Rdzenie		Łuszcznie		Łuszczki		Łuski		Okruchy		Narzędzia			
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
19	0	0	0	0	2	6,90	0	0	0	0	0	0	2	6,90
21	0	0	1	3,45	2	6,90	0	0	0	0	0	0	3	10,35
22	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	3,45
24	0	0	1	3,45	5	17,24	0	0	0	0	1	3,45	7	24,10
26	0	0	1	3,45	0	0	0	0	1	3,45	0	0	2	6,90
27	0	0	1	3,45	1	3,45	0	0	0	0	1	3,45	3	10,35
30	0	0	1	3,45	3	10,35	0	0	0	0	0	0	4	13,80
34	1	3,45	0	0	3	10,35	1	3,45	0	0	1	3,45	6	20,70
35	0	0	1	3,45	0	9	0	0	0	0	0	0	1	3,45
Razem	1	3,45	6	20,70	16	55,15	1	3,45	1	3,45	3	10,35	29	100

ANALIZA MATERIAŁÓW KRZEMIENNYCH

Pod względem surowcowym inwentarz krzemienny ze stanowiska 7 w Brwinowie niemal w 100% został wytworzony z miejscowych krzemieni narzutowych. Zdecydowanie przeważają wśród nich różne odmiany kredowe. Do obróbki były wykorzystywane zeolizowane otoczaki i okruchy. Sądząc po ich wielkiej różnorodności metrycznej i morfologicznej należy przypuszczać, że były zbierane w najbliższym otoczeniu stanowiska. W analizowanym materiale obecnych jest sześć takich okazów surowca (Tabela 3). W 5 poziomie eksploracyjnym wystąpił ponadto otoczak kamienny zbliżony morfologią do opisanych wyżej krzemiennych konkrecji. Słabej jakości, spękane wewnętrznie surowce narzutowe już we wstępnych fazach obróbki rozpadały się na okruchy. W opisywanych materiałach ślady takich form są czytelne nawet w zaawansowanej obróbce łuszczniowej. Do kategorii surowców narzutowych należy włączyć także rdzeń wiórowy, jednopiętowy wykonany z kopalnianego krzemienia czekoladowego. Jego zaawansowane cechy morfologiczne mają pokrój mezolityczny lub prawdopodobniej neolityczny. Został najpewniej podjęty z powierzchni jak inne konkrecje narzutowe, co w pełni umieszcza go w tej kategorii surowcowej. W takiej formie wyjściowej, w ramach reutylizacji został włączony jako surowiec do „brązowego" ciągu technologicznego, podlegając inicjalnej obróbce łuszczniowej. Odrębną wartość surowcową reprezentuje odłupek pochodzący z naprawy siekiery dwuściennej, wykonanej z krzemienia kredowego zbliżonego do wołyńskiego. Dawniej takie narzędzia były łączone z pracowniami funkcjonującymi przy wychodniach doskonałej jakości

SiM III.indd 186 2014-01-21 22:37:14

surowców wołyńskich. Z nowszych badań wynika, że nie można wykluczać również wychodni kredowego krzemienia rejowieckiego (Rejniewicz 1985; Zakościelna 1996, s. 18, 19; Taras 1997, s. 165; Libera 2012). W małych fragmentach obie odmiany są nierozróżnialne, a położenie złóż rejowieckich w potencjalnym zasięgu społeczności niżowych epoki brązu każe brać pod uwagę także taką ewentualność.

Technika rdzeniowa odłupkowa jest obecna w postaci dwóch rdzeni typu „klaktońskiego" (Tablica I: 1, 2), jednej zaczątkowej formy rdzeniowej (Tablica I: 3) i dziesięciu odłupków (Tablica I: 4-9). Pierwszy z rdzeni był eksploatowany dookolnie przez doraźny dobór umiejscowienia płaszczyzny stanowiącej w momencie rdzeniowania piętę. Kolejne odbicia były wyprowadzane z następnych dogodnych płaszczyzn, pojawiających się podczas obróbki (Tablica I: 2). Drugi okaz – płaski rdzeń – był eksploatowany po obu stronach. Jedno z ostatnich, płasko usytuowanych odbić ma charakter wnęki typu „klaktońskiego" i najpewniej zostało wykonane w celu ukształtowania formy narzędziowej (Tablica I: 1). Trzeci okaz to rdzeń zaczątkowy wykonany z okrucha o dogodnym do rdzeniowania kształcie. Posiada on gotowy, właściwy kąt rdzeniowy pozwalający na obróbkę bez konieczności jakichkolwiek zabiegów przygotowawczych (Tablica I: 3). Obróbka została zaniechana z powodu rozpadu rdzeniowanej formy.

Półsurowiec odłupkowy odkryty na stanowisku 7 w Brwinowie stanowi w większości formy pochodzące ze wstępnej obróbki różnych konkrecji surowców, często znoszące powierzchnie korowe lub okruchowe. Ich szerokie piętki i wyraziste fale odbić świadczą o zastosowaniu techniki „twardego tłuka", często „z wolnej ręki". Znacząca część tych form pochodzi najpewniej z przygotowania większych okruchów czy konkrecji do obróbki łuszczniowej. Ślady tych zabiegów są widoczne na niektórych mniej wyeksploatowanych łuszczniach. W grupie półsurowca odłupkowego wystąpił jeden okaz reprezentujący przykład zastosowania zaawansowanej techniki odłupkowej (Tablica I: 4). Ze względu na dogodne parametry techniczne został on wykorzystany do sporządzenia formy narzędziowej.

Technika łuszczniowa jest reprezentowana przez pełny zestaw form ilustrujących wszystkie etapy ciągu technologicznego od surowca, przez fazy inicjalne i będące w apogeum eksploatacji, aż po okazy wyeksploatowane i zarzucone (Tablica II: 1-4). W analizowanym materiale bardzo wyraziste są przypadki słabości obrabianego surowca. Właściwość ta często powodowała, wskutek rozpadu eksploatowanej formy na okruchy, przerwanie łuszczenia w różnych fazach obróbki. Analiza cech technologicznych wykazała, że w osadzie ze stanowiska 7 w Brwinowie obróbka łuszczniowa odbywała

SiM III.indd 187 2014-01-21 22:37:14

się w ramach następujących etapów. Wybrany do obróbki okaz surowca był rozłupywany w celu rozdzielenia na dogodne do dalszej eksploatacji formy. Stosowana była zarówno technika łuszczniowa, jak i odłupkowa. Ta druga, przez doraźne dobieranie dogodnego punktu uderzenia i wielokierunkowość odbić, często ma charakter zbliżony do zaczątkowego rdzeniowania typu „klaktońskiego". Półsurowiec odpadowy uzyskiwany w wyniku stosowania techniki odłupkowej charakteryzuje obecność powierzchni korowych lub okruchowych, zniesionych z formowanego surowiaka. Rzadko występują pojedyncze negatywy poprzednich odbić. Bardzo często, z powodu miernej jakości surowca, obrabiana wstępnie forma rozpadała się na mniejsze okruchy, które zależnie od zyskanej z przypadku formy podlegały dalszej obróbce łuszczniowej lub były porzucane. Zaniechane okruchy nierzadko noszą ślady takiego wstępnego łuszczenia. Łuszcznie inicjalne są czytelne w postaci foremnych okazów surowca, okruchów lub form, których wstępna obróbka zakończyła się w pierwszym etapie powodzeniem. Noszą one ślady wstępnego ukształtowania biegunów z ewentualnymi pierwszymi odbiciami łuszczniowymi. Obecność w badanym materiale porzuconych form inicjalnych wynikać może z przygotowywania zapasu takich okazów, które z jakichś przyczyn nie podlegały dalszym fazom obróbki. Kolejny etap reprezentowany jest przez łuszcznie, które można interpretować jako formy rdzeniowe lub używane do wykonywania jakichś prac. Wydaje się, że stadium właściwej eksploatacji, mającej na celu uzyskanie półsurowca łuszczniowego, było możliwe tyko na początku zaawansowanej fazy obróbki. Jedynie wtedy łuszczki osiągały w miarę standardowe parametry umożliwiające wytwarzanie narzędzi typologicznych w postaci wkładek, grocików i innych narzędzi. Kolejne fazy łuszczenia też dawały półsurowiec, ale jego cechy morfologiczne stawały się coraz bardziej przypadkowe, co nie sprzyjało wykorzystywaniu go do wytwarzania narzędzi. Opisywana kategoria obejmuje w większości okazy dwubiegunowe, dwustronne. Spotyka się także egzemplarze o zmienionej orientacji położenia biegunów. W opisywanej kategorii równie często, jak w poprzednich etapach widać skutki używania słabej jakości surowca powodującej łamanie się łuszczni podczas eksploatacji. Nierzadko uszkodzenia następowały w wyniku błędu „krzemieniarza". Najczęściej objawiało się to niekontrolowanym odtrąceniem boku łuszcznia lub poprzedniego bieguna w przypadku zmiany orientacji. Nie można jednak wykluczyć, że mógł to być celowy zabieg technologicznych. Jedynie kilka sztuk spośród grupy łuszczni można uznać za okazy wyeksploatowane. Taki stan wynika z faktu, że wiele z nich uległo destrukcji w poprzednich etapach obróbki.

SiM III.indd 188 2014-01-21 22:37:14

Kilka uwag należy poświęcić płaskim łuszczniom „tabliczkowatym". Grupę tę reprezentują nieduże lub wręcz bardzo małe, cienkie i zgeometryzowane formy. Są to okazy dwu-, cztero- lub wielobiegunowe. Zastosowana do ich ukształtowania technika łuszczniowa daje efekt dość precyzyjnego, umiejscowionego obustronnie, przykrawędnego retuszu. Formował on bok i krawędź narzędzia. Retusz łuszczniowy obejmował też dużą część powierzchni wytworu.

Półsurowiec łuszczniowy w inwentarzu krzemiennym z Brwinowa stanowią łuszczki i ich fragmenty (Tablica II: 5-9). Często są to okazy korowe lub korowo-negatywowe, pochodzące ze wstępnych etapów eksploatacji. Tylko nieliczne okazy mają powierzchnie negatywowe. W kilku przypadkach masywne łuszczki były zastosowane jako formy wyjściowe do dalszej obróbki łuszczniowej.

Na zakończenie analizy wytworów wykonanych przy użyciu techniki łuszczniowej należy wspomnieć o jej zastosowaniu do ukształtowania masywnego, makrolitycznego „łuszcznia - przecinaka", wykonanego z dość płaskiego otoczaka kamiennego (Tablica III). Opisywany okaz ma bliską analogię w materiałach z osady kultury trzcinieckiej w Jakuszowicach (Budziszewski 1998, s. 324, ryc. 14: 1). Obydwa przypadki kamiennych łuszczni ukazują rozszerzenie zakresu wykorzystywania opisanej techniki o inne kategorie surowców.

Grupa narzędzi wydzielona w materiałach krzemiennych ze stanowiska 7 w Brwinowie reprezentuje zestaw form typowych dla krzemieniarstwa epoki brązu. Zdecydowanie dominują okazy nie mieszczące się w kategoriach typologicznych. Łączą się w grupy wydzielone na podstawie stwierdzonych śladów pracy lub sposobu retuszowania (Tabela 5).

Tabela 5. Brwinów stanowisko 7, wykop 3. Struktura grupy narzędzi skorelowana z rodzajem półsurowca.

Rodzaj półsurowca	Kategoria wydzielona w grupie narzędzi					Razem
	Półsurowiec z retuszem użytkowym	Półsurowiec z retuszem formującym	Okazy wnękowe	Łuszcznie "tabliczkowate"	Krzesaki	
Rdzenie	0	0	1	0	0	1
Łuszcznie	1	0	0	9	0	10
Odłupki	1	1	0	0	0	2
Łuszczki	6	1	4	0	0	11
Okruchy	2	0	0	0	7	9
Razem	10	2	5	9	7	33

Najliczniejszą kategorią wśród nich są narzędzia funkcjonalne, wydzielone na podstawie obecności retuszu użytkowego (Tablica II: 8, 9). Ślady pracy zachowały się tu w postaci mikroretuszów, drobnych wyłuszczeń lub wymiażdżeń, powstałych wskutek użycia przy wykonywaniu różnych czynności. Kryterium doboru takich form były ich dogodne do danego celu cechy morfometryczne. Dwa okazy półsurowca zostały uformowane przez zastosowanie intencjonalnego retuszu krawędzi (Tablica I: 4). Świadomym zabiegiem technicznym było też kształtowanie narzędzi specyficzną formą retuszu w postaci małych wnęk (Tablica I: 1; II: 10-12).

W analizowanym inwentarzu obecny jest także płaski rdzeń typu „klaktońskiego", z którego wykonana została forma narzędziowa (Tablica I: 1). Widoczne na nim jedno z ostatnich odbić zostało wyprowadzone od strony krawędzi pod dość ostrym kątem w stosunku do eksploatowanej odłupni. W wyniku tego zabiegu odbity odłupek swoją szeroką piętką zniósł spory fragment zaimprowizowanej pięty, pozostawiając wnękę typu „klaktońskiego", która następnie została dopracowana drobniejszymi odbiciami korygującymi. Stosowanie takich zabiegów jest łączone z krzemieniarstwem późniejszych faz epoki brązu (Libera 2006, s. 201, tab. 1; 2012; Migal 2012), ale ich obecność jest sygnalizowana również w inwentarzach trzcinieckich, co potwierdza także materiał z Brwinowa.

Bardzo wyraźną kategorią narzędzi są okruchy noszące stłuczenia i wymiażdżenia krawędzi (Tablica II: 8). Najpewniej stanowią one formy funkcjonalne, wykorzystywane jako krzesaki. Morfologicznie są bardzo zróżnicowane, ale konsekwencja w doborze półsurowca oraz charakterystyczne, powtarzalne ślady pracy każą łączyć je w jedną, zwartą grupę.

Kategorią, którą można by rozpatrywać jako grupę narzędzi typologicznych są łuszcznie płytkowate (Tablica II: 2-4). Zestandaryzowane rozmiary i formy tych okazów oraz konsekwentnie stosowane do ich kształtowania zabiegi techniczne, każą brać taką klasyfikację pod uwagę. W inwentarzu z Brwinowa szczególną uwagę przyciąga łuszczeń o zgeometryzowanej krawędzi w kształcie rozwartego kąta (Tablica II: 4). Podobny retusz łuszczniowy do zaobserwowanego na wymienionym okazie zgeometryzowanego łuszcznia, znany jest z datowanego na fazę „łódzką" inwentarza krzemiennego z Pieczysk Iłowskich, gdzie wystąpił półwytwór grocika kształtowanego analogiczną techniką (Tomaszewski 1981, s. 237, 239, ryc. 3. h). Bardzo zbliżone przykłady odnotowano także w inwentarzu krzemiennym z Rybin, stanowisko 17 (Kowalewski, Makarowicz 2000, s. 101-104, ryc. 41: 9, 44: 1). Stosowanie retuszu łuszczniowego znane jest również z innych stanowisk niżowych datowanych na epokę brązu.

SiM III.indd 190 2014-01-21 22:37:14

Jedynym elementem w analizowanym inwentarzu poświadczającym używanie narzędzi ściśle typologicznych jest smukły odłupek pochodzący z naprawy masywnej siekiery dwuściennej (Tablica II: 13). Naprawiane narzędzie było wykonane z surowca kredowego, zbliżonego do wołyńskiego. W tym miejscu nieco więcej uwagi trzeba poświęcić morfologii opisywanej siekiery. Analizowany odłupek został odbity od strony dokładnie zaszlifowanego ostrza. Jego piętka stanowi jedną płaszczyznę zdjętego ostrza, a strona wierzchnia drugą. W ten sposób linia ostrza byłej siekiery przebiega przez krawędź pomiędzy piętką a stroną wierzchnią opisywanego odłupka. Pozwala to na stwierdzenie, że kąt wyrażający wzajemne położenie płaszczyzn siekiery, obserwowany przy ostrzu, jest dość szeroki. Świadczy to o masywności i wyraźnej grubości narzędzia, którego forma zbliżona była do typu drugiego, opisanego przez Halinę Taras (1995, s. 80; 1997, s. 175). Okazy tego typu wiązane są z osadnictwem kultury trzcinieckiej (Taras 1995, s. 80, tabl. XXVI: 2, 5; 1997, s. 175). Przyjmuje się, że niektóre formy siekier dwuściennych mogą być wiązane również z inwentarzami kultury łużyckiej (Libera, Zakościelna 2011, s. 102).

WNIOSKI

Z przeprowadzonej analizy technologicznej inwentarza krzemiennego wynika, że posiada on cechy krzemieniarstwa społeczności „trzcinieckich" i „łużyckich". Do obróbki niemal wyłącznie wykorzystywane były miejscowe surowce narzutowe dostępne w najbliższym sąsiedztwie stanowiska. Ich słaba jakość miała wpływ na ogólny charakter analizowanego krzemieniarstwa. Powodowała wyraźną obecność okruchów i znaczny udział wytworów ulegających destrukcji w trakcie obróbki. Wystąpiło również zjawisko reutylizacji starszych wytworów. Struktura technologiczna zespołu jest typowa dla epoki brązu. Zdecydowanie przeważa w niej udział techniki łuszczniowej, stosowanej do wytwarzania półsurowca odłupkowego, wykonywania niektórych prac oraz jako metoda retuszu. Stwierdzona została również obecność techniki odłupkowej typu „klaktońskiego", wiązanej głównie z krzemieniarstwem późnej epoki brązu, choć nie wykluczanej w odniesieniu do kultury trzcinieckiej. Jej występowanie w Brwinowie ten kontekst poświadcza. Charakterystyczny jest również zestaw narzędzi. Zdecydowanie przeważają okazy funkcjonalne z retuszem użytkowym, rzadziej występują egzemplarze z retuszem części pracującej. W analizowanym zestawie wyraźnie wyodrębnia się grupa form wykorzystywanych jako krzesaki. Okazy te różnią się między sobą morfologią,

SiM III.indd 191 2014-01-21 22:37:14

ale łączy je występowanie powtarzalnych, charakterystycznych śladów pracy. Jedynym elementem świadczącym o obecności narzędzi typologicznych jest odłupek pochodzący z naprawy siekiery dwuściennej. Wyniki najnowszych badań pozwalają przypuszczać, że nie można również wykluczyć obecności takich narzędzi w inwentarzach kultury łużyckiej (Libera, Zakościelna 2011, s. 102). Wymienione poglądy znajdują potwierdzenie w analizowanym inwentarzu brwinowskim.

Przemiany kulturowe wyrażone w uchwyconej na stanowisku 7 w Brwinowie fazie „łódzkiej" kultury trzcinieckiej, widoczne w źródłach ceramicznych, najwyraźniej nie dotyczyły krzemieniarstwa. Można więc przyjąć tezę, że od czasów fazy klasycznej kultury trzcinieckiej, przez przejściową fazę „łódzką" aż po kulturę łużycką, niżowe podstawy gospodarcze nie ulegały zmianie lub ewoluowały niezmiernie powoli.

Na koniec należy podkreślić bardzo interesującą pozycję chronologiczną badanego inwentarza krzemiennego, stwierdzoną na podstawie analizy ceramiki, sytuującą go w fazie klasycznej i późnej, a także w okresie przejściowym między kulturą trzciniecką a łużycką. Tłumaczyłaby ona brak wyraźnych cech krzemieniarstwa łużyckiego.

BIBLIOGRAFIA

BUDZISZEWSKI, J., 1997. Krzemieniarstwo społeczności kultury trzcinieckiej z Wyżyny Środkowomałopolskiej. *In*: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, eds. *„Trzciniec" – system kulturowy czy interkulturowy proces?*. Poznań, 301-328.

KMICIK, M., 2011. *Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w Brwinowie na stanowisku nr VII w obrębie działki nr 86* (maszynopis).

KOWALEWSKI, M., 1994. Wytwórczość krzemieniarska ludności kultur epoki brązu w świetle analizy wybranych zespołów z Mazowsza i Podlasia, referat przedstawiony na sympozjum „Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza", Warszawa 20-22 października 1994 r.

KOWALEWSKI, M., MAKAROWICZ, P., 2000. Krzemieniarstwo społeczności z wczesnej epoki brązu w Rybinach, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 17. *In*: P. MAKAROWICZ. *Osadnictwo społeczności z wczesnej epoki brązu w Rybinach, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 17*. Poznań, 99-106.

LIBERA, J., 2006. „Late" flint industries – flint production of Lusatian Culture peoples in SE Poland. *In*: A. WIŚNIEWSKI, T. PŁONKA & J.M. BURDUKIEWICZ, eds. *The Stone: Technique and Technology*. Wrocław, 199-214.

LIBERA, J., 2012. Krzemieniarstwo schyłkowe w międzyrzeczu Wisły i Bugu oraz dorzeczu Sanu, referat wygłoszony podczas „II Konferencji Naukowej Samodzielnej Pracowni Prehistorycznego Górnictwa Krzemienia IAE PAN. Warszawa, 26 kwietnia 2012 r.

LIBERA, J., ZAKOŚCIELNA, A., 2011. Cyrkulacja krzemienia wołyńskiego w okresie neolitu i we wczesnej epoce brązu na ziemiach polskich. *In*: M. IGNACZAK, A. KOŚKO, M. SZMYT, eds. *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV-I tys. przed Chr.* Poznań, 83-115.

MIGAL, W., 2012. Technologia krzemieniarstwa kultury łużyckiej, referat wygłoszony podczas „II Konferencji Naukowej Samodzielnej Pracowni Prehistorycznego Górnictwa Krzemienia IAE PAN. Warszawa, 26 kwietnia 2012 r.

REJNIEWICZ, Ł., 1985. Wytwórczość krzemieniarska oparta na surowcu rejowieckim w Dorohuczy, woj. lubelskie. *Lubelskie Materiały Archeologiczne*, I, 9-20.

SKORUPSKA, P., 2012. *Ceramika kultury trzcinieckiej ze stanowiska 7 w Brwinowie, pow. Pruszków* (maszynopis pracy magisterskiej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego).

TARAS, H., 1995. *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*. Lublin.

TARAS, H., 1997. Krzemieniarstwo kultury trzcinieckiej na wyżynach Wschodniomałopolskiej i Zachodniowołyńskiej oraz na zachodnim Polesiu. *In*: J. LECH, D. PIOTROWSKA, eds. *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20-22 października 1994 r. Warszawa, 163-183.

TOMASZEWSKI, A. J., 1981. Obozowisko z fazy łódzkiej w Pieczyskach Iłowskich, gm. Iłów, woj. Płock, na stanowisku „Wydma". *Wiadomości Archeologiczne* 46/2, 236-240.

ZAKOŚCIELNA, A., 1996. Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej. *Lubelskie Materiały Archeologiczne* X. Lublin.

Mariusz Kowalewski
ul. Krucza 51 m 70
00-022 Warszawa
e-mail: studio@kowalewscy.pl

SiM III.indd 193 2014-01-21 22:37:14

Mariusz Kowalewski

INVENTORY OF FLINT ARTIFACTS FROM THE SETTLEMENT IN BRWINÓW, SITE 7, MASOVIAN VOIVODESHIP, IN THE CONTEXT OF TECHNOLOGICAL ANALYSIS OF MATERIALS FROM TRENCH 3

Key words: flint tool manufacture, Bronze Age, Trzciniec Culture, "Łódź" phase, Lusatian Culture, Brwinów, Masovia, Podlachia, Polish Lowland.

SUMMARY

Archaeological materials belonging to the Trzciniec and Lusatian Cultures were discovered during the examination of site 7 in Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship. Apart from artifacts typical of the classical Trzciniec Culture and fully-formed Lusatian Culture, a small number of remains from a transitional stage, the „Łódź" phase, were recovered (Skorupska 2012, 2013 – in this volume).

Technological analysis of the flint material shows that it has features of flint tool manufacture typical of both the Trzciniec Culture and Lusatian Culture people. The raw material used for working was almost exclusively the local erratic stock available in the nearest vicinity of the site. Its low quality affected the general character of the analyzed flint objects. It led to the presence of many crushed waste bits and a high share of objects damaged during the production process. It was also possible to notice the re-use of previously manufactured artifacts. The technological structure of the assemblage is typical of the Bronze Age. Splintering technique is the dominant one (Plt. II: 1 – 4) and it was used to produce flake half-product (Plt. II: 5 – 7, 9), perform certain jobs and as a retouch method. Some cases of the „Clactonian" type technique were also noticed (Plt. I: 1, 2). It is mainly associated with flint tool manufacture of the Late Bronze Age, however, it is not excluded from connection with the Trzciniec Culture. Its presence in Brwinów confirms that context. The range of tools is also characteristic. There are far more practical pieces with functional retouch than items with the retouch of the working edge (Plt. I: 4). The assemblage includes a clearly distinguished group used as strikers. They are of different morphological varieties but they share particular repetitive traces of working (Plt. II: 8). The only element confirming

SiM III.indd 194 2014-01-21 22:37:14

the presence of typological tools is a flake from repair works of an axe (Plt. II: 13) whose shape was close to the second type described by Halina Taras (1995, p. 80; 1997, p. 175). Results of recent research imply that the presence of such tools in inventories of the Lusatian Culture cannot be excluded either (Libera, Zakościelna 2011, p. 102). This is confirmed by the analyzed inventory from Brwinów.

Cultural transformations captured in the "Łódź" phase of the Trzciniec Culture present at site 7 in Brwinów and visible in the pottery clearly did not affect the flint tool manufacture. It could therefore be accepted that ever since the times of the classical Trzciniec Culture, throughout the transitional „Łódź" phase, until the Lusatian Culture the fundamentals of economy in the lowland did not change or evolved very slowly.

SiM III.indd 195 2014-01-21 22:37:14

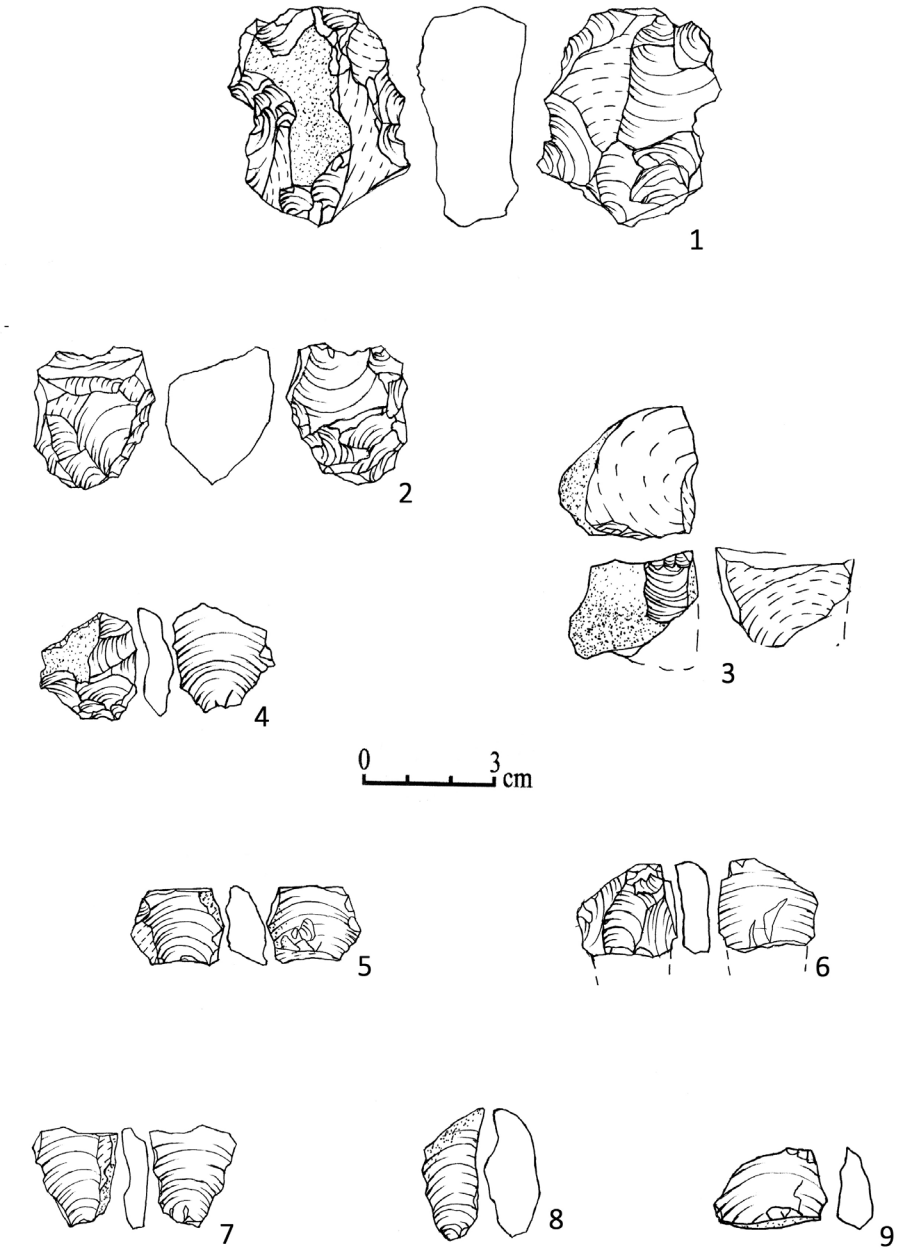

Tablica I. Brwinów, powiat pruszkowski, woj. mazowieckie, stanowisko 7.
Wytwory krzemienne z wykopu 3 - wybór.

Plate I. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7.
Flint artifacts from trench 3 – selection.

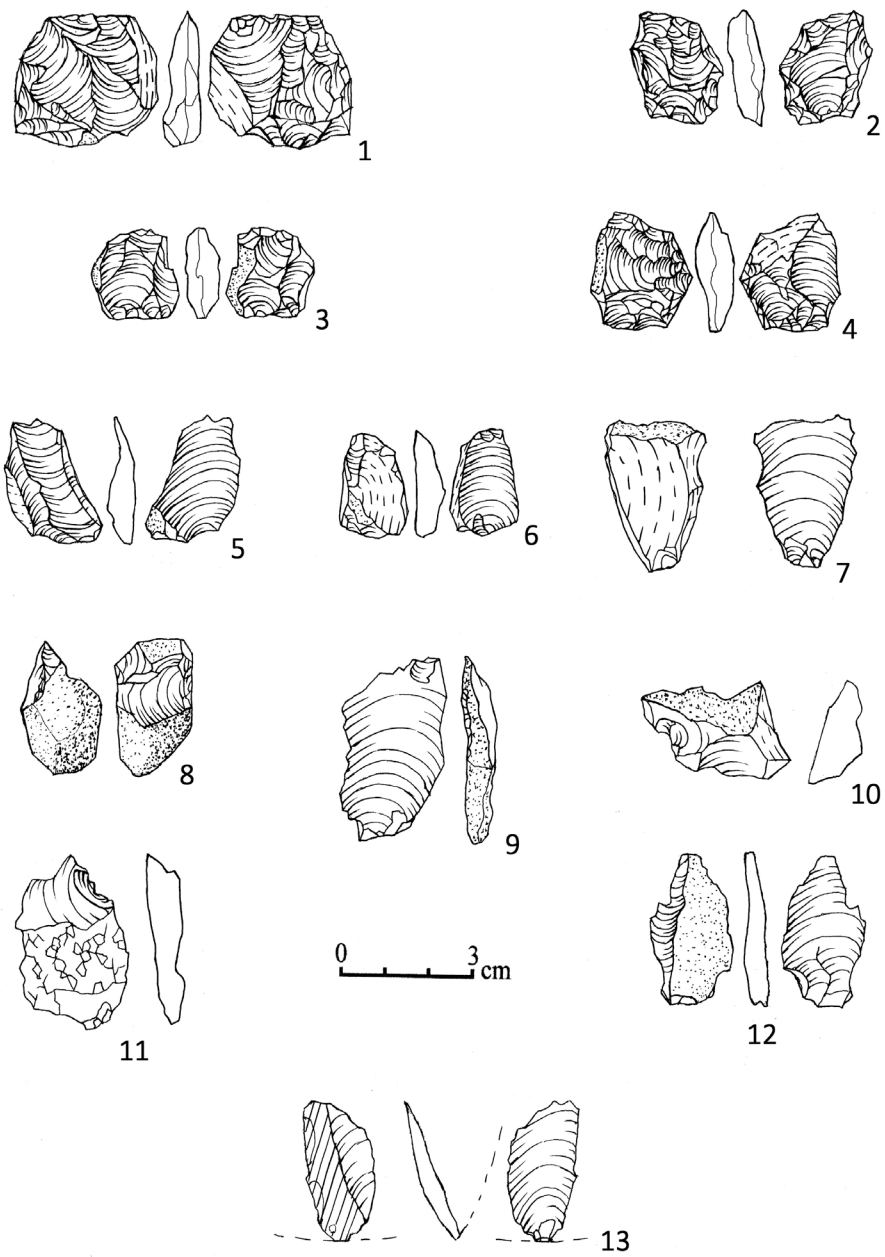

Tablica II. Brwinów, powiat pruszkowski, woj. mazowieckie, stanowisko 7.
Wytwory krzemienne z wykopu 3 – wybór.

Plate II. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7.
Flint artifacts from trench 3 – selection.

SiM III.indd 197 2014-01-21 22:37:17

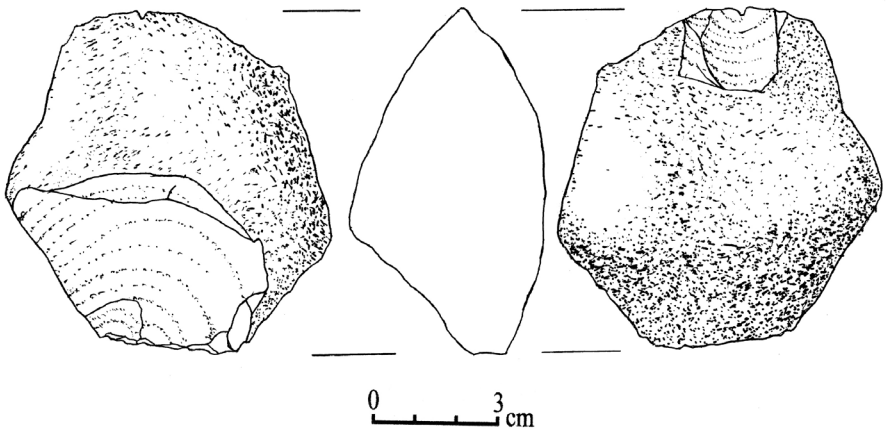

Tablica III. Brwinów, powiat pruszkowski, woj. mazowieckie, stanowisko 7, wykop 3. Łuszczeń kamienny.

Plate III. Brwinów, Pruszków County, Masovian Voivodeship, site 7, trench 3. Stone splintered piece.

Wskazówki dla autorów

Studia i Materiały do Badań nad Neolitem i Wczesną Epoką Brązu na Mazowszu i Podlasiu to rocznik recenzowany zewnętrznie (peer-reviewed), wydawany od 2011 roku przez Instytut Archeologii UW. Adresowany jest głównie do archeologów polskich i wschodnioeuropejskich. Ma on na celu prezentację artykułów syntetycznych oraz materiałów z badań wykopaliskowych (m.in. ratowniczych i inwestorskich), realizowanych na obszarze Mazowsza i Podlasia i związanych z wymienionym w tytule okresem (tj. od kultur wstęgowych po kulturę trzciniecką włącznie). Dla ukazania szerokiego spektrum odniesień do pradziejowych zjawisk ze wskazanego obszaru i okresu, publikowane są również zagadnienia dotyczące pośrednio zakresu chorologicznego czasopisma.

Artykuły składane do publikacji w roczniku *Studia i Materiały do Badań*… winny być pisane w języku polskim, a w uzasadnionych przypadkach w języku rosyjskim;

Każdy tekst powinien zawierać:
- do 8 słów kluczowych oraz streszczenie (do 10% objętości tekstu) w języku polskim i angielskim; podpisy ilustracji i tabel obok wersji polskiej powinny być także zapisane w wersji angielskiej.
- imię i nazwisko autora/autorów (na stronie tytułowej) oraz afiliację autora/autorów, adres korespondencyjny i adres e-mail (umieszczone przed streszczeniem).

Artykuły będą przyjmowane w wersji elektronicznej, zapisane w formatach: doc., docx. (pliki tekstowe – treść artykułu z przypisami, bibliografią i stresz-czeniem; podpisy do ilustracji i tabel) oraz tif. (pliki graficzne – ilustracje, wykresy itp. bez opisów);
- tekst powinien być zapisany czcionką Times New Roman, 12 pkt., z odstępem 1,5 wiersza (bez formatowania i wyróżnień); dopuszczalne jest zastosowanie *kursywy*;
- strony winny być nienumerowane, a tekst bez list numerowanych automatycznie (z wyjątkiem przypisów);
- pliki graficzne (ryciny, tablice) powinny być utworzone w rozdzielczości nie mniejszej niż 600 dpi; każda ilustracja (preferowane czarno-białe) powinna być zapisana w osobnym pliku graficznym; maksymalne pole rycin pełnowymiarowych wynosi 17 x 23 cm;

SiM III.indd 199 2014-01-21 22:37:17

Odnośniki do literatury powinny być wzorowane na harvardzkim systemie cytowania; pełne wyjaśnienie na stronie:
www.bournemouth.ac.uk/library/how-to/citing-refs-harvard.html
np.:
- literatura cytowana w tekście: (Makarowicz 2010, s. 50)
Zestawienie bibliograficzne na końcu artykułu w układzie alfabetyczno-chronologicznym, wg nazwisk autorów i dat publikacji, np.:
KEMPISTY, E., 1973. Kultura ceramiki „grzebykowo-dołkowej" na Mazowszu i Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXVIII, 3-75.
MAKAROWICZ, P., 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza wschodu i zachodu Europy*. Poznań.

Zasady transliteracji zapisów w języku rosyjskim wg zasad zawartych w: Polański, E., ed. 1997. *Nowy słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji*. Warszawa.